

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Матвєєва Наталя Романівна

УДК 811.161.2'27'246.2

ДИСЕРТАЦІЯ
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ БІЛІНГВІЗМ І ДИГЛОСІЯ
В СУЧАСНОМУ КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ КИЄВА

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі
гуманітарних наук зі спеціальності 035 Філологія

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. Р. Матвєєва

Науковий керівник: **Масенко Лариса Терентіївна**, доктор
філологічних наук, професор

Київ – 2021

Тернопіль – 2021

АНОТАЦІЯ

Матвеева Н. Р. Українсько-російський білінгвізм і диглосія в сучасному комунікативному просторі Києва. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі гуманітарних наук зі спеціальності 035 Філологія. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2021. Інститут української мови НАН України. Київ, 2021.

У дисертації здійснено соціолінгвістичний опис мовної ситуації Києва й простежено динаміку використання українського й російського мовних кодів у спілкуванні мешканців столиці. Матеріалом дослідження стали результати масового й фокус-групових опитувань, проведених у межах міжнародного трilaterального проєкту «Бі- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією та вирішенням мовного конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика та контактні ситуації в пострадянських Україні та Росії» за підтримки Фонду «Фольксваген». Основну увагу зосереджено на вивченні мовної поведінки столичних жителів із метою виявлення установок, стереотипів і мотивації, що впливають на їх вибір конкретної мови в різних комунікативних ситуаціях. На основі власного анкетування розглянуто становище української та російської мов у студентському середовищі Києва. Проведено аналіз мовлення державних службовців задля визначення особливостей їхньої мовної поведінки й мотивів вибору мовного коду. З'ясовано причини мовних конфліктів в Україні. Спрогнозовано перспективи розвитку мовної ситуації та подано рекомендації для випрацювання мовної політики, орієнтованої на усунення конфліктів на мовному ґрунті.

Практичне значення дисертаційної роботи пов'язане з можливістю використання матеріалів для проведення майбутніх соціолінгвістичних досліджень. Отримані дані стануть корисними в розробці лекційних курсів і

спецкурсів із соціолінгвістики. На підставі результатів дисертації можна сформулювати практичні рекомендації для державної мовної політики.

У дисертаційній роботі поглиблено наукове опрацювання понять білінгвізму й диглосії, а також критеріїв їхнього розмежування. Встановлено, що обидва явища можуть існувати одночасно в одному мовному колективі. Розглянуто феномен двомовності з позицій психолінгвістики.

Подано історію зросійщення Києва шляхом тривалої асиміляції українського народу, на основі чого обґрунтовано причини, що призвели до конфліктності нинішньої мовної ситуації.

Для соціолінгвістичного опису мовної ситуації в Україні використано результати масового опитування, отримані в межах проєкту AZ № 90217. Зокрема, проаналізовано ставлення мешканців різних міст України до статусу української та російської мов і державної мовної політики, охарактеризовано їхні погляди на вживання двох мов сьогодні та в перспективі, визначено ступінь престижності / непрестижності мовних кодів у свідомості респондентів і рівень конфліктності мовних проблем у білінгвальному суспільстві. Доведено, що в комунікативному просторі країни панують білінгвізм і диглосія, визначальною ознакою якої на сучасному етапі є диференціація формальної чи неформальної комунікації.

Задля вивчення мовної ситуації в Києві були залучені матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 р. й результати декількох анкетувань, а саме: Центру соціологічних досліджень «Громадська думка» (2000 р.), Інституту соціології НАНУ (2007 р.), всеукраїнського опитування, реалізованого в межах міжнародного дослідницького проєкту «Регіон, нація і так далі. Міждисциплінарна і транскультурна реконцептуалізація України» (2013 р.), громадської організації «Простір свободи» (2011 – 2019 рр.). На підставі цих даних з'ясовано тенденції використання української та російської мов у різних ситуаціях спілкування киян, зокрема формальній і неформальній комунікації.

Розглянуто мовну поведінку столичних мешканців на основі матеріалів фокус-групових дискусій, проведених у межах проєкту за участю киян різних вікових груп (18 – 35 і 36 – 65 років). Встановлено, що українськомовні респонденти більшою мірою виявляли мовну стійкість, ніж їхні російськомовні колеги. Помітними видалися відмінності в мовній поведінці киян з огляду на їхній вік. У цьому контексті визначено такі типи мовної поведінки комунікантів: мовна стійкість, перемикування мовних кодів і їх змішування.

Аналіз матеріалів фокус-групових дискусій засвідчив, що учасники опитувань недостатньо розуміють суть мовних конфліктів і не обізнані зі законодавчим закріпленням тих положень, що стосуються мови, а це означає, що українці ще досі не повністю усвідомили значення мови для безпеки та процвітання держави. Так, багато учасників обговорень вважають мовні питання тільки провокацією і спекуляцією, які покликані відволікати увагу населення від набагато важливіших проблем.

Становище української та російської мов у молодіжному середовищі столиці вивчали на основі власного анкетування, проведеного серед студентів чотирьох київських університетів у 2017 р. У процесі опитування було визначено рівень престижу двох мов, мотивацію і причини перемикування мовних кодів, пріоритети у виборі мови під час формального й неформального спілкування та погляди студентів на вживання обох мов у перспективі. Порівнявши результати нашого опитування з даними студентського анкетування 2000 р., здійсненого Центром «Громадська думка», з'ясували, що молодь стала свідомішою в мовному плані й налаштованою на зміцнення позицій державної мови. Утім беззаперечним залишається той факт, що мовна ситуація в студентському середовищі, як і по всій Україні, є двомовною. Диглосне використання української та російської мов підтверджено диференціацією сфер комунікації у свідомості опитаних. Результати анкетування засвідчують те, що українська мова домінує у формальному спілкуванні, тимчасом як у неформальному конкурсує

з російською. Але все ж простежуємо очевидну динаміку, що виявляється в помітному позитивному ставленні молоді до українізації суспільного простору.

У дисертації проаналізовано мовлення державних службовців із метою з'ясування особливостей їхньої мовної поведінки. Встановлено, що, попри обов'язкову вимогу використовувати державну мову в процесі виконання посадових обов'язків, держслужбовці часто її не дотримуються, перемикаючи й змішуючи мовні коди, а то й зовсім уживаючи російську. Під час моніторингу гарячих ліній за участю представників київської міської влади визначено такі найпоширеніші типи мовної поведінки посадових осіб:

- 1) дотримання мовного режиму й користування державною мовою;
- 2) перемикання мовних кодів залежно від мови співрозмовника;
- 3) послуговування російським мовним кодом усупереч вимогам законодавства.

Основною причиною перемикання мовних кодів виявилася орієнтація на мову співрозмовника. Зазначимо, що демонстрування мовної стійкості, причому як української, так і російської, має великий вплив на характер комунікативного акту. Ідеться про те, що українськомовність державного службовця забезпечує частіший вибір українського мовного коду й іншими учасниками комунікації.

З огляду на отримані результати охарактеризовано динаміку мовної ситуації в столиці й перспективи її послідовної трансформації в напрямку української монолінгвальності. Спрогнозовано подальше закріплення державної мови у формальному спілкуванні, а в неформальному поступове витіснення нею російської. Визначено, що для подібних змін необхідні обмірковані дії представників влади, якісна освіта й одномовний простір у середовищі навчальних закладів, здійснення контролю над мовним режимом в офіційних сферах.

Ключові слова: мовна ситуація, білінгвізм, диглосія, мовний код, перемикання мовних кодів, мовна поведінка, мовні конфлікти, комунікативний простір, комунікативна ситуація, сфера спілкування.

SUMMARY

Matveieva N. R. Ukrainian-Russian bilingualism and diglossia in Kyiv modern communicative space. Qualification scientific work on the manuscript rights.

Thesis for the Doctor of Philosophy Degree, specialty 035 Philology. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Ternopil, 2021. The Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to the sociolinguistic description of the Kyiv language situation. The basis of the study are the results of the mass and focus group surveys, conducted within the framework of the international trilateral project “Bi- and Multilingualism: Between Intensification and the Resolution of the Linguistic Conflict. Ethnolinguistic Conflicts, Language Policy and Contact Situations in Post-Soviet Ukraine and Russia” with the support of the Volkswagen Foundation. The purpose of the thesis is to study the language behavior of Kyiv’s inhabitants to identify attitudes, stereotypes, and motivations that have the influence on their choice of the particular language in different communicative situations. The usage of the Ukrainian and Russian languages in the student environment of Kyiv on the basis of the own questionnaire is investigated. Presented in the paper is the analysis of the civil servants’ communication in order to define the peculiarities of their language behavior and motives for choosing some language code. The reasons for the conflict of the language situation in Ukraine have been identified. The perspectives of the future development of the language situation have been forecasted and recommendations for adequate language policy have been given.

The practical significance of the dissertation is related to the possibility of using the materials for future sociolinguistic research. These data will help to develop the lecture courses and special courses in sociolinguistics. Research

materials can be used to formulate practical recommendations for the state language policy.

In the dissertation, the concepts of bilingualism and diglossia are characterized in full detail, as well as the criteria of their differentiation. It is defined that both phenomena can exist simultaneously in the same language society. The phenomenon of bilingualism is also analyzed in the psycholinguistic aspect.

The history of the russification of Kyiv by the way of the continuous assimilation of the Ukrainian people is presented in the second chapter. The reasons which led to the conflict of the current language situation are considered.

In order to describe the language situation in Ukraine the results of the mass survey, conducted within the project AZ № 90217, have been used. Analyzed here are the attitudes of the residents of different Ukrainian cities to the status of the Ukrainian and Russian languages and state language policy, their views on the use of two languages today and in the future, the degree of the prestige of both language codes in the minds of the respondents, and the level of conflict of language problems in a bilingual society. It is proved that bilingualism and diglossia exist in the communicative space of the country. The defining feature of diglossia at present is the differentiation of formal or informal communication.

To study the Kyiv language situation we use the materials of the All-Ukrainian Population Census 2001 and the results of the following surveys: the Center of the Sociological Research “Public Opinion” (2000), the Institute of Sociology of NASU (2007), the All-Ukrainian Survey, within the framework of the international research project “Region, Nation and so on. Interdisciplinary and transcultural reconceptualization of Ukraine” (2013), the organization “Prostir svobody” (2011 – 2019). On the basis of these data the tendencies of using Ukrainian and Russian in different spheres of communication in Kyiv, including formal and informal communication, are outlined.

The language behavior of Kyiv’s residents is investigated on the basis of the focus group discussions, conducted within the project. The participants of the

interview were the inhabitants of the capital of different age groups (18 – 35 and 36 – 65 years). It was found that the Ukrainian-speaking respondents were more language stable than the Russian-speaking participants. Notable also was the differences in the language behavior of the respondents according to their age. In this context, we identify the following types of communicants' language behavior: language stability, switching of language codes, and their mixing.

The analysis of the materials of the focus group discussions showed that the poll participants do not understand the essence of language conflicts. It seems that Ukrainians have not yet understood the importance of language for the country's security and prosperity. Many participants consider language issues as provocation and speculation, the aim of which is to divert people's attention from more important problems.

In our study, we analyze the language behavior of the most popular Kyiv universities' students in order to identify their attitude to the language problems in Ukraine. Thus, in 2017 the survey was conducted among the students of 4 universities. During the questionnaire motivation for code-switching, the preferable language for formal and informal communication, the issue of language resistance, and the students' thoughts of the usage of the Ukrainian and Russian languages in the future have been determined. When comparing the results of our survey with the 2000 investigation, conducted by the Center "Public Opinion", it becomes obvious that now young people understand the essence of language problems and try to use more their native language. However, the language situation in the students' environment, as well as throughout whole Ukraine, is bilingual. The existence of diglossia is proved by the clear differentiation of both languages and communicative spheres in the minds of the respondents. The questionnaire has revealed that the Ukrainian language dominates in the formal communication, and in the informal one, it competes with Russian. But we can see the obvious dynamics, which is manifested in the noticeable positive attitude of young people to the nationalization of the social space.

One more aspect of the thesis is the analysis of the speech of the civil servants during their work in order to determine the peculiarities of their language behavior. It is found that despite the official requirement to use the state language at work, the civil servants often switch and mix language codes, and even use Russian. The research was conducted by analyzing the videos of hotlines, where the Kyiv civil servants communicate with the citizens. On this evidence we can describe the following types of the language behavior of officials: 1) the use of the state language; 2) switching of language codes depending on the language of the interlocutor; 3) the use of the Russian language code contrary to the requirements of the legislation. The main reason for code-switching is the language of the interlocutor. It should be noted that the demonstration of language resistance, both Ukrainian and Russian, has a great influence on the language of the communicative act. To put it another way, the Ukrainian language, used by the civil servant, provides a more frequent choice of the same language code by other communicators.

According to the results of the investigation, the dynamics of the language situation in the capital and the perspectives for its further transformation towards monolingualism are characterized. It is predicted that the state language will be the main one in the formal communication of Ukrainians and, in the informal it will gradually force out Russian. It is determined that we need the relevant actions of the authorities, qualitative education, and monolingual space in the environment of the educational institutions, control over the language regime in official spheres.

Key words: language situation, bilingualism, diglossia, language code, code-switching, language behavior, language conflicts, communicative space, communicative situation, a sphere of communication.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Скіба Н. Р. Кількісні показники використання української та російської мов у соціальній мережі ВКонтакті. *Мова: класичне – модерне – постмодерне* : збірник наукових статей. Київ : Дух і літера, 2016. Вип. 2. С. 205 – 215.
2. Матвеєва Н. Р. Поняття білінгвізму та диглосії в сучасному мовознавстві. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. Вип. 44. С. 228 – 232.
3. Матвеєва Н. Р. Сучасна мовна ситуація (на матеріалі масового опитування 2017 року). *Мова: класичне – модерне – постмодерне* : збірник наукових статей. Київ, 2017. Вип. 3. С. 52 – 59.
4. Матвеєва Н. Р. Мовна ситуація Києва (на матеріалі фокус-групових опитувань 2017 року). *Studia Philologica* : збірник наукових праць. Київ, 2017. Вип. 9. С. 166 – 171.
5. Матвеєва Н. Р. Мовна ситуація в столиці в другій половині ХІХ ст. *Мовознавчий вісник* : збірник наукових праць. Черкаси, 2018. Вип. 24 – 25. С. 106 – 113.
6. Матвеєва Н. Р. Двомовність у світлі психолінгвістичних досліджень. *Дивослово*. Київ, 2018. № 11 (740). С. 42 – 44.
7. Матвеєва Н. Р. Соціолінгвістичні дослідження мовної ситуації України. *Scientific Research Priorities – 2018: theoretical and practical value*. Nowy Socz, 2018. Vol. 3. P. 141 – 142.
8. Матвеєва Н. Р. Функціонування білінгвізму та диглосії в столиці України. *Мова: класичне – модерне – постмодерне* : збірник наукових статей. Київ, 2018. Вип. 4. С. 142 – 154.
9. Матвеєва Н. Р. Терміни «білінгвізм» і «диглосія» в соціолінгвістичній традиції. *Мовознавчий вісник* : збірник наукових праць. Черкаси, 2019. Вип. 26. С. 130 – 136.

10. Матвєєва Н. Р. Білінгвізм та диглосія у студентському середовищі Києва. *Мова і суспільство*. Львів, 2019. Вип. 10. С. 120 – 128.
11. Матвєєва Н. Р. Мовна поведінка столичних держслужбовців. *Мова: класичне – модерне – постмодерне* : збірник наукових статей. Київ, 2019. Вип. 5. С. 39 – 51.
12. Matveieva N. Bilingualism and Diglossia among the Students of Kyiv's Universities. *Discourse and Practice of Bilingualism. Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan*. Harrassowitz, 2020. P. 175 – 186.
13. Матвєєва Н. Р. Сучасний комунікативний простір української столиці. *Українська мова*. Київ, 2020. Вип. 1 (73). С. 141 – 152.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ БІЛІНГВІЗМУ Й ДИГЛОСІЇ В СУЧАСНИХ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	21
1.1. Історія вивчення явища двомовності	21
1.2. До аналізу категорії білінгвізму	23
1.3. Класифікації білінгвізму	28
1.4. Диглосія як один із видів двомовності	36
1.5. Процеси перемикання мовних кодів за білінгвальних умов	41
1.6. Двомовність у світлі психолінгвістичних досліджень	45
ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ	52
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ БІЛІНГВАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ КИЄВА	55
2.1. Диглосна мовна ситуація Києва в XI – XVI ст.	55
2.2. Політика Московії в контексті руйнування української ідентичності	58
2.3. Валуєвський та Емський укази як вияви лінгвоциду	65
2.4. Маніфестація національної свідомості в Києві в перші десятиліття XX ст.	72
2.5. Мовна асиміляція українського народу в радянську добу	80
2.6. Стан і статус української мови в період Незалежності	86
ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ	93
РОЗДІЛ 3. МОВНА ПОВЕДІНКА Й МОВНА СВІДОМІСТЬ КИЯН У БІЛІНГВАЛЬНІЙ СИТУАЦІЇ СТОЛИЦІ	97
3.1. Загальна характеристика мовної ситуації в Україні	97
3.2. Сучасна мовна ситуація в Україні (на матеріалі масового опитування 2017 року)	103
3.3. Поширення українсько-російського білінгвізму й диглосії в Києві	113
3.4. Мовна поведінка киян за двомовного спілкування (на матеріалі фокус- групових опитувань 2017 року)	124

3.5. Мовні питання в інтерпретації киян (за матеріалами фокус-групових опитувань 2017 року).....	132
3.6. Перспективи українізації суспільства.....	143
ВИСНОВКИ ДО 3 РОЗДІЛУ	150
РОЗДІЛ 4. ДВОМОВНІСТЬ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ КИЄВА (СФЕРИ ОСВІТИ Й ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ)	154
4.1. Білінгвізм і диглосія в студентському середовищі столиці.....	154
4.2. Двомовність у сфері середньої освіти.....	172
4.3. Мовна поведінка столичних держслужбовців у професійному дискурсі.....	178
ВИСНОВКИ ДО 4 РОЗДІЛУ	188
ВИСНОВКИ	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	199
ДОДАТКИ	223

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ФГ – фокус-група;

КНУ – Київський національний університет імені Т. Шевченка;

НаУКМА – Національний університет «Києво-Могилянська академія»;

КПІ – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені І. Сікорського»;

КУ – Київський університет імені Б. Грінченка.

ВСТУП

Мовне питання в Україні є особливо актуальним, адже попри очевидну чисельну перевагу на території держави представників українського етносу, у суспільстві панує двомовність. Така ситуація є джерелом постійного мовного конфлікту, основна суть якого полягає в тому, що використання української мови як державної здебільшого обмежене лише офіційними сферами, тимчасом як у повсякденному спілкуванні часто домінує російська. У зв'язку з цим мовні питання часто стають предметом маніпуляцій і пропаганди. Хоча для українського народу, який упродовж довгого часу зазнавав утисків із боку сильніших держав, якраз мова мала би бути винятково важливим чинником інтеграції, позаяк вона відіграє велике значення для формування національної свідомості й відчуття національної ідентичності.

Фокусом нашої уваги є Київ. По-перше, як столиця, мовна ситуація якої впливає на все населення країни. По-друге, як місто, де група білінгвів значно перевищує середній показник двомовних груп в інших великих містах України. Вибір теми дослідження зумовлений безпосереднім спостереженням за мовною поведінкою мешканців Києва в різних сферах комунікації, що виявляє тенденцію до використання двох мов – української та російської, а отже, свідчить про існування українсько-російського білінгвізму й диглосії. Безумовно, до такого стану привела посилена русифікація з боку Російської імперії та СРСР, але навіть за 29-літній період Незалежності, незважаючи на те, що Конституція утверджує українську мову як єдину державну, її становище в багатьох сферах суспільного життя досі не відповідає статусу.

Актуальність дисертаційної роботи полягає в необхідності вивчення сучасної мовної ситуації Києва й мовної поведінки столичних мешканців із метою виявлення установок, стереотипів і мотивації, що впливають на вибір киянами конкретного мовного коду в різних комунікативних ситуаціях. Сфери спілкування розподіляємо за такими ознаками:

- формальна комунікація (в адміністративних установах, під час навчального процесу в середніх і вищих навчальних закладах, у спілкуванні з начальником на роботі тощо);

- неформальна комунікація (на перервах у школах та університетах, у різних ситуаціях міської комунікації – у магазині, транспорті, на вулиці, у міжособистісному спілкуванні в сім'ї, із друзями й т. д.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації узгоджено з планами наукової роботи відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, а саме: «Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні». Роботу виконано в межах трilaterального проєкту «Бі- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією та вирішенням мовного конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика та контактні ситуації в пострадянських Україні та Росії» за підтримки Фонду «Фольксваген».

Мета роботи – проаналізувати поширення білінгвізму й диглосії в місті, дослідити мовну поведінку киян в умовах двомовності.

Поставлена мета передбачає розв'язання цілої низки конкретних завдань, а саме:

1. Систематизація поняттєвого апарату, пов'язаного з питанням двомовності, опис різноманітних класифікацій білінгвізму, встановлення відмінностей між термінами «білінгвізм» і «диглосія», обґрунтування психолінгвістичних аспектів двомовності.

2. Аналіз мовної ситуації Києва в ретроспекції, розгляд причин і факторів, що її зумовили.

3. Опрацювання результатів, проведеного в межах міжнародного проєкту AZ № 90217, масового й фокус-групових соціолінгвістичних опитувань жителів України, зокрема Києва, і простеження функціонального співвідношення української та російської мов у різних сферах комунікації.

4. Характеристика мовної ситуації у сфері освіти, а саме в середніх навчальних закладах і студентському середовищі київських ЗВО.

5. Виявлення особливостей мовної поведінки столичних держслужбовців і з'ясування причин вибору конкретного мовного коду в процесі комунікації з киянами.

Об'єкт дослідження – мовна ситуація Києва й мовна поведінка киян-білінгвів.

Предмет дослідження – українсько-російський білінгвізм і диглосія в сучасному комунікативному просторі Києва.

Джерельною базою дослідження стали:

1. Матеріали самостійно проведених опитувань в університетах столиці (Київський національний університет імені Т. Шевченка – фізичний, механіко-математичний, історичний факультети, а також Інститут філології (спеціальності «Українська мова і література, іноземна мова» і «Західноєвропейська мова і література та переклад») і Військовий інститут; Національний університет «Києво-Могилянська академія» – факультети інформатики (спеціальність «Інформатика» і «Прикладна математика»), соціальних наук та соціальних технологій (напрями «Політологія» і «Соціологія») і гуманітарних наук (спеціальність «Філологія»); Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені І. Сікорського» – приладобудівний факультет, факультети біомедичної інженерії та лінгвістики); Київський університет імені Б. Грінченка – Інститут філології. Загальна кількість анкет – 387.

2. Дані масового (2007 анкет) і фокус-групових (20 учасників дискусій) опитувань, здійснених у межах проєкту AZ № 90217.

3. Відеотрансляції прямих ефірів на сайті Контактного центру Києва за участю представників Київської міської державної адміністрації (12 годин мовлення).

4. Дані включеного спостереження (10 робочих днів).

5. Матеріали обговорень мовних питань у ЗМІ й Інтернеті (інформація з 15 різних форумів і сайтів).

Для розв'язання поставлених завдань були використані такі основні **методи дослідження:**

- *соціолінгвістичні* – анкетування, інтерв'ювання, спостереження – для збирання інформації;
- *загальнонаукові* – індукція, дедукція, аналіз, синтез – для обробки зібраних даних;
- *методи кількісного підрахунку* – задля опрацювання результатів опитування.

Наукова новизна роботи. Дисертація є першим після 2000 року системним дослідженням мовної ситуації Києва. На основі проведеного соціолінгвістичного обстеження виявлено функціональне співвідношення української та російської мов у різних сферах комунікативного простору міста. Уперше в українській соціолінгвістиці здійснено аналіз мовної поведінки мешканців столиці у формальних і неформальних сферах спілкування. Порівняння результатів проведеного дослідження з даними соціолінгвістичного обстеження Києва 2000 року дало змогу виявити зміни у білінгвальній ситуації столиці, зокрема зростання престижу української мови та позитивні тенденції в розширенні сфер її функціонування.

Теоретичну цінність дисертації вбачаємо в поглибленні наукового опрацювання понять білінгвізму й диглосії, а також критеріїв їхнього розмежування. На основі аналізу закордонних соціолінгвістичних і психолінгвістичних праць узагальнено вплив двомовності на психологію мовної особистості. Здійснено внесок у загальну теорію диглосії з урахуванням сфер використання обох мов та їхніх оцінних характеристик у постколоніальній білінгвальній ситуації української столиці. На основі соціолінгвістичного аналізу виявлено специфіку диглосної ситуації Києва, яку визначає розподіл вживання двох мов у різних сферах за критерієм формальне / неформальне спілкування. Проведено ретроспективний аналіз мовної ситуації Києва.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дисертації стануть корисними для подальших соціолінгвістичних досліджень, оскільки в роботі окреслено і апробовано основні параметри вивчення специфіки двомовної ситуації Києва. Розроблені теоретичні положення та отримані експериментальні дані можуть бути використані в процесі читання лекцій, спецкурсів на філологічних факультетах вищих навчальних закладів. На підставі результатів дисертації можна сформулювати практичні рекомендації для державної мовної політики щодо реального утвердження української мови в її статусі державної.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження обговорено на засіданні відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики й викладено в доповідях, виголошених на таких конференціях: 1) Міжнародна соціолінгвістична конференція «Соціолінгвістичне знання як засіб формування нової культури безпеки: Україна і світ», 15 – 16 грудня 2016 р., Львів; 2) Міжнародна наукова конференція «Бі- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією і вирішенням мовного конфлікту – етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації України і Росії», 6 – 7 червня 2017 р., Гіссен (Німеччина); 3) VII Міжнародна наукова конференція «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі», 5 – 6 жовтня 2017 р., Кам'янець-Подільський; 4) III Міжнародна наукова конференція «Мова: класичне – модерне – постмодерне», 16 – 17 листопада 2017 р., Київ; 5) VII Міжнародна наукова конференція «Лінгвалізація світу», 17 – 18 травня 2018 р., Черкаси; 6) II Міжнародна конференція «Соціолінгвістичне знання як засіб формування нової культури безпеки: Україна і світ», 22 – 23 листопада 2018 р., Львів; 7) III Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети наукових досліджень: теоретична та практична цінність», 27 – 30 листопада 2018 р., Новий Сонч (Польща); 8) Міжнародна конференція «Мови в конфліктних ситуаціях. Причини, виклики і перспективи на прикладі мовних ситуацій Росії та України», 15 – 16 квітня 2019 р., Гіссен (Німеччина); 9) Міжнародний

симпозіум «Trilateral Partnerships – Cooperation Projects between Scholars and Scientists from Ukraine, Russia and Germany», 13 – 15 травня 2019 р., Дрезден (Німеччина); 10) IV Міжнародна наукова конференція «Мова: класичне – модерне – постмодерне», 10 – 11 жовтня 2019 р., Київ; 11) Всеукраїнська науково-практична конференція «Розвиток української мови в контексті перетворень сучасного українського суспільства: трансформація засадничих понять культури», 20 – 21 жовтня 2016 р., Київ; 12) Всеукраїнська науково-практична конференція «Лінгвістичний і лінгводидактичний дискурсний простір: здобутки і перспективи», 12 – 13 жовтня 2017 р., Київ.

Публікації. Зміст і результати дисертації викладено в 13 одноосібних статтях, з них 10 опубліковано в наукових фахових виданнях, 2 – у закордонних наукових виданнях, 1 – у науково-методичному журналі.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (247 позицій), додатків, де представлено зразки анкет для масового та студентського опитувань. Загальний обсяг дисертації – 239 сторінок, з них основного тексту – 198 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ БІЛІНГВІЗМУ Й ДИГЛОСІЇ В СУЧАСНИХ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

1.1. Історія вивчення явища двомовності

Особливості української мовної ситуації, відсутність адекватної мовної політики в державі, недостатня обізнаність громадян із мовними проблемами й нерозуміння суті категорії двомовності потребують аналізу явищ білінгвізму й диглосії.

Традиція вивчення двомовності в закордонній і радянській лінгвістиці склалася досить давно. Вагомий внесок у її дослідження зробили іноземні вчені У. Вайнрайх [19], К. Бейкер [216], Ф. Грожан [232], Е. Гауген [235], Г. Шугардт [210], Ч. Фергюсон [225], Дж. Фішман [227], Р. Белл [8], У. Ламберт [238] тощо. Ці лінгвісти аналізували явища білінгвізму й диглосії, класифікували їх, вивчали проблеми мовної інтерференції, досліджували мовну поведінку білінгвів, вплив білінгвізму на інтелектуальний розвиток мовців і психологію мовної особистості.

У російському мовознавстві основи наукової розробки проблем білінгвізму були закладені в працях І. О. Бодуена де Куртене, Л. В. Щерби, П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, В. О. Богородицького тощо. Проте систематичності й наукової сили соціолінгвістичні дослідження набули в 60 – 70-х рр. ХХ ст. У цей час радянські науковці (В. О. Аврорін [1], Ю. Д. Дешерієв [45], Л. Б. Нікольський [199], Є. М. Верещагін [24], О. С. Ахманова [5], Ю. О. Жлуктенко [52], С. В. Семчинський [141]) найбільше зосереджували увагу на теоретичних питаннях соціолінгвістики, розробляючи її поняттєвий апарат й аналізуючи феномен двомовності двомовності або суто теоретично, спираючись на аналіз праць іноземних дослідників, або на матеріалі зарубіжних країн (Ю. О. Жлуктенко [52]).

Щоправда, у радянській соціолінгвістиці питання білінгвізму великою мірою було зумовлене політично, позаяк в СРСР двомовність неросійських

народів у союзних республіках трактували як позитивне явище. Тоді наполягали, що дві мови можуть без жодних конфліктів співіснувати в одному середовищі. Ба більше, панувала думка, що можлива не одна рідна мова, та й вона може змінюватися впродовж життя. Тому радянські науковці вважали проблему двомовності гармонійною і справедливо вирішеною. Звичайно, таке розуміння білінгвізму було зручним з огляду на здійснювану політику русифікації. Натомість у закордонній лінгвістиці питання білінгвізму не було заангажованим, через те його там досліджували значно активніше.

Окрім лінгвістики, феномен двомовності вивчає також психологія. Так, висвітлюють психологічні засади мовної поведінки білінгва дослідження російських психологів, як-от: Л. С. Виготського, О. Р. Лурії, О. М. Леонтьєва. Роботи цих науковців і сьогодні допомагають зрозуміти механізми кодового перемикання й мотиви вибору мови в білінгвів.

Нині вивченню питань двомовності присвячені праці таких українських мовознавців: Л. Т. Масенко [89], О. Б. Ткаченка [165], Н. П. Шумарової [209], Я. К. Радевича-Винницького [129], О. І. Чередниченка [191], О. О. Тараненка [164], Г. М. Яворської [214], В. М. Труба [170], С. О. Соколової [150], Т. М. Бурди [18], О. Г. Рудої [134], О. М. Данилевської [42], Л. В. Панасюка [117] та інших.

Сучасні українські соціолінгвістичні дослідження мають в основному прикладний характер: науковці укладають словники соціально маркованої лексики (Л. О. Ставицька [155]), вивчають мову української діаспори (Б. М. Ажнюк [2]), дають практичні рекомендації для провадження успішної мовної політики (Л. Т. Масенко [84]), описують мовну ситуацію України й окремих її територій на основі різноманітних соціолінгвістичних опитувань (Г. М. Залізняк, Л. Т. Масенко [56], С. О. Соколова [150], Т. П. Ткачук [167]), досліджують двомовність у зв'язку з концептуальною картиною світу (О. І. Чередниченко [191]), аналізують феномен суржику (В. М. Труба [170],

Л. Т. Масенко [90]) і розглядають мовну компетенцію особистості (Н. П. Шумарова [209]).

Упродовж останнього часу було здійснено декілька масштабних соціологічних досліджень, які дозволили мовознавцям описати мовну ситуацію в країні. Зокрема, у 2000 р. Центр соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва провів соціолінгвістичний аналіз мовної ситуації столиці, де на матеріалі масового опитування киян визначили тенденції поширення української мови [56]. У 2006 – 2008 рр. вивчення мовної ситуації було здійснено в межах проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» під керівництвом професора Ю. Бестерс-Дільгер, у результаті якого охарактеризовано становище української мови в Україні [102]. У 2017 р. велике соціолінгвістичне дослідження провели за підтримки Фонду «Фольксваген» у межах трилатерального проекту «Бі- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією та розв'язанням мовного конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика та контактні ситуації в пострадянських Україні та Росії». Матеріали опитування дали можливість визначити ступінь поширеності української, російської та інших мов у різних регіонах України, комунікативну потужність української та російської мов, рівень конфліктності мовних питань, оцінні характеристики обох мов тощо.

1.2. До аналізу категорії білінгвізму

Як науковий феномен термін «білінгвізм» давно використовують у лінгвістичній науці, хоча дотепер простежуємо суттєві розбіжності в його трактуваннях. Окрім суб'єктивних причин, пов'язаних із мовною політикою окремих держав, існує низка об'єктивних факторів, що впливають на визначення цього поняття. Так, білінгвізм – це складне й багатоаспектне явище, яке є предметом зацікавлення не тільки лінгвістів, але й соціологів,

психологів тощо, а тому його вивчають у лінгвістичному, соціолінгвістичному, психологічному планах. Оскільки в кожній сфері панівними є свої погляди на проблеми двомовності, це питання потребує певних узагальнень.

Існують різні визначення білінгвізму. Загальноприйнятою вважають дефініцію двомовності американського лінгвіста У. Вайнрайха, який білінгвізмом називав практику наперемінного використання двох мов [19, с. 22]. Узагалі в дослідженнях іноземних учених проблемі двомовності приділено багато уваги. Зокрема, Ф. Грожан до білінгвів відносив людей, що вживають дві або більше мови в повсякденному житті [232], Л. Блумфілд визначав білінгвізм як володіння двома мовами на рівні носія мови [219], Е. Гауген – як можливість формувати закінчені й змістовні вислови іншою мовою [235], а К. Бейкер зауважував, що термін «білінгвізм» використовують, аби описати дві мови, що співіснують у свідомості індивіда [216, с. 44]. Таким є трактування двомовності в закордонних працях.

Важливим видається аналіз феномену білінгвізму в радянському мовознавстві. Наприклад, Ю. Д. Дешерієв розумів двомовність як вільне володіння двома мовами [45, с. 22], В. О. Аврорін підкреслював, що двомовність починається тоді, коли рівень володіння другою мовою наближається до рівня володіння першою [1, с. 51], О. С. Ахманова називала білінгвізмом однаково досконале володіння двома мовами [5, с. 125], Л. Х. Даурова зазначала, що це вільне володіння двома мовами, одна з яких успадкована від попередніх поколінь – рідна мова, інша – чужа, іноземна [43, с. 4], Д. М. Ушаков трактував двомовність як наявність двох рівноправних мов у межах країни чи області, а також володіння і користування ними в побуті як рівноцінними [182, с. 666], В. Д. Бондалетов – співіснування у свідомості людини чи всього народу двох мов, першої – рідної, другої – набутої [14, с. 82]. У словнику соціолінгвістичних термінів й енциклопедії «Язык и общество» білінгвізм описано як володіння, поряд із рідною мовою, ще однією в межах, що уможливають спілкування з представниками

іншого етносу в одній чи кількох сферах комунікації, а також практика використання двох мов в одній мовній спільноті [146, с. 31; 215, с. 88]. Отже, в основі розуміння білінгвізму в усіх згаданих дефініціях лежить ступінь володіння обома мовами, рідною і чужою.

Інший погляд полягає в трактуванні двомовності як почергового використання двох мов в одному мовному середовищі. Зокрема, В. М. Брицин в енциклопедії «Українська мова» подає таке визначення: «Білінгвізм – це практика індивідуального або колективного використання двох мов у рамках однієї держави або соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах» [177, с. 131]. О. Д. Швейцер і Л. Б. Нікольський наполягали, що білінгвізм – це співіснування двох мов у межах одного колективу, який використовує ці мови в різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту [199, с. 111], В. І. Кодухов розумів білінгвізм як взаємодію двох мов в одному й тому ж мовному колективі [68, с. 74]. Зрозуміло, що багато мовознавців в основу визначення білінгвізму кладуть не рівень володіння мовами, а почергове їх використання.

Відмінними в соціолінгвістичній науці є не лише підходи до визначення білінгвізму, але й думки щодо білінгвів як таких. Так, Ф. Грожан припускав, що існують два протилежні погляди на індивідуальних білінгвів. Згідно з першим, що має назву одномовного, або часткового, білінгва розуміють як сукупність двох монолінгвів в одній особі. Інший погляд – холістичний, за яким білінгв не є поєднанням двох монолінгвів, а унікальною особистістю з власним мовним профілем. Другу думку дослідник підтверджував ілюстрацією зі сфери атлетики, де одномовця асоціював зі спринтером і стрибун, а двомовця – зі спортсменом, який займається бігом із перешкодами. Питання в тому, чи доречно порівнювати таких людей, адже спринтер і стрибун виконують одну дію, тимчасом як інший спортсмен зосереджений одночасно на двох. Хоча останній не може бігати так швидко, як спринтер, і стрибати так високо, як стрибун, ми не можемо стверджувати,

що він гірший спортсмен. А, отже, таке порівняння не має сенсу, як і порівняння мовної майстерності монолінгвів і білінгвів [216, с. 7 – 8; 230].

Ще одним дискусійним питанням у соціолінгвістиці є те, скількома внутрішніми лексиконами володіють білінгви. Одні дослідники констатують, що вся лінгвістична інформація зберігається в єдиній семантичній системі: слова обох мов у свідомості білінгвів організовані в один великий лексикон, кожне слово якого прив'язане до конкретної мови. Інші ж, навпаки, твердять, що білінгви володіють двома лексиконами, тобто інформація, здобута однією мовою, буде доступною в іншій лише через процес перекладу. Існує ще й третій погляд – про три словникові запаси. Перший – концептуальний, пов'язаний із загальними знаннями білінгвів про світ, а два інші – окремі для кожної мови [231].

Отже, різноманітні думки з приводу того, що лежить в основі явища білінгвізму, а також відмінні погляди на мовну особистість білінгвів і їхню мовну свідомість засвідчують істотне зацікавлення вчених цим феноменом. Проте, незважаючи на велику кількість праць, присвячених таким проблемам, досі залишається багато суперечностей у поглядах на поняття двомовності.

Слід наголосити, що в науковій літературі термін «білінгвізм» розглядають у двох аспектах: як соціальне явище та індивідуальну характеристику особистості. Індивідуальний білінгвізм є реалізацією соціального. Звідси випливає, що білінгвізм колективу обов'язково передбачає білінгвізм його учасників. Утім не всяка країна, де побутують дві мови, може вважатися білінгвальною. Наприклад, стан, за якого в державі функціонують різні мови, а індивідуальний білінгвізм відсутній, означає лише те, що населення країни розпадається на низку одномовних колективів із власною соціально-комунікативною системою. Так само індивідуальний білінгвізм не є ознакою того, що суспільство – двомовне [199, с. 111 – 112].

Існування білінгвізму зумовлене впливом різних психологічних і соціокультурних критеріїв. Дослідники запевняють, що на вибір певного

мовного коду в ситуації білінгвізму впливають такі екстралінгвальні чинники: вік і стать білінгвів, тривалість сприйняття двох мов, ситуація спілкування, психологічний комфорт, відмінна побудова центрів головного мозку (у дітей, що вивчали другу мову як іноземну, інформація зберігається в іншому відділі мозку, а в тих, хто засвоював іноземну мову природнім шляхом, вона відкладається в тому ж відділі, що й рідна), біполярна національна картина світу та ін. Ф. Грожан наводив ще інші фактори, що зумовлюють використання конкретної мови. Серед них він виділяв такі: задіяні співрозмовники (їхня звична мова спілкування, мовна компетентність, мовні преференції, соціально-економічний статус, вік, стать, заняття, освіта), ситуація взаємодії (місце, ступінь формальності та приватності), зміст розмови (тема, використовувана лексика) і функції спілкування (повідомити інформацію, створити дистанцію між мовцями, попросити щось) [231]. З огляду на це стає зрозуміло, що вибір мови в білінгвальному середовищі є індивідуальним процесом, який формує мовну поведінку мовців і залежить від багатьох психологічних і соціолінгвістичних аспектів.

Узагалі двомовність – надзвичайно поширене у світі явище. Цікаво, що воно не залежить від рівня освіченості мовців, позаяк двомовними можуть бути навіть неграмотні люди. За статистичними даними білінгвів у світі більше, ніж монолінгвів. Відомо, що близько 70 % населення земної кулі певною мірою володіють двома й більше мовами. Приблизно 56 % мешканців Європи знають дві мови, причому ця тенденція постійно зростає: кожні п'ять років кількість білінгвів збільшується на 9 % [215, с. 89]. Зазвичай таку багатомовність розглядають як позитивне явище, адже вона збагачує світогляд мовців і робить їх інтелектуально досвідченішими. Натомість є такі мови, яким загрожує зникнення внаслідок низької їх конкурентоспроможності за ситуації білінгвізму. ЮНЕСКО з цього приводу наводить доволі сумну статистику: понад 50 % із наявних 6700 мов перебувають на межі зникнення [244, с. 497].

Тому необхідно враховувати той факт, що якщо індивідуальний білінгвізм є позитивним явищем, то масовий, безперечно, певною мірою загрожує національній своєрідності. Білінгвізм спричиняє колоніальна залежність країни. Через те, що друга мова поступово переймає функції рідної, виникає небезпека зникнення останньої. Більшість закордонних соціолінгвістів визначають феномен масової двомовності, яку переживає певна національна спільнота, як перехідний етап в асимілятивному процесі витіснення однієї мови іншою. Одним із наслідків двомовності є втрата особистістю національної самосвідомості, роздвоєння внутрішнього світу мовця [3, с. 2].

Отже, зі всього сказаного можна зробити висновок, що поняття білінгвізму розглядаємо в широкому й вузькому розуміннях. У широкому сенсі білінгвізм – це володіння двома мовами (рідною і набутою), за якого мовець має певні знання з обох мов і може ними послуговуватися незалежно від рівня його мовної компетенції. За вузького розуміння двомовність – це практика наперемінного використання мовцями двох мов в одному комунікативному середовищі. Зазначимо, що в нашій роботі під білінгвізмом розуміємо його вузьке трактування, оскільки вважаємо, що володіння двома мовами не завжди передбачає їх реальне вживання.

1.3. Класифікації білінгвізму

Через високий рівень зацікавлення науковців феноменом білінгвізму існує дуже багато класифікацій явища двомовності, в основі кожної з яких лежать різноманітні фактори, що так чи інакше впливають на нього. Наприклад, однією з найголовніших підстав поділу є той факт, що слід розрізняти білінгвізм як індивідуальну характеристику та як ознаку групи, спільноти, країни. З огляду на це виділяють *індивідуальний* і *масовий* білінгвізм. Індивідуальною двомовністю називають «володіння і використання двох мов окремими індивідами одномовної спільноти» [84,

с. 10]. Масовий, або тотальний, білінгвізм може охоплювати населення одного з регіонів країни чи всю націю. Якщо двомовність властива всім без винятку соціально-культурним групам народу, такий білінгвізм вважають *повним*, або *суцільним*, якщо ж він характерний лише для окремих соціальних шарів (торговців, наукових співробітників тощо), це *частковий*, або *груповий*, білінгвізм [14, с. 83].

Інша класифікація ґрунтована на психолінгвістичному аспекті взаємодії двох мовних систем у свідомості білінгва. Цікаво, що погляди різних дослідників на це питання відрізняються, оскільки вчені так і не змогли дійти єдиного висновку, чи дві мовні системи у свідомості двомовця функціонують як єдине ціле, чи є відокремленими. Так, У. Вайнрайх, а за ним В. І. Беліков і Л. П. Крисін [7, с. 37], А. П. Загнітко [53, с. 187 – 188] пропонують розрізнити три типи двомовності: *координативна* (дві мовні системи є окремими, існують дві семантичні бази, граматичні категорії двох мов незалежні), *змішана* (дві мови зливаються в одну систему, існує єдина семантична база, а мови розрізняються тільки на рівні поверхневих структур) і *субординативна* (система другої мови повністю побудована на системі першої). Натомість В. Д. Бондалетов за цим критерієм виділяє лише два типи білінгвізму – *змішаний* (Л. В. Щерба такий вид двомовності називав «змішаною мовою з двома термінами» [211]) і *чистий*, зауважуючи, що чиста двомовність, імовірно, є винятком [14, с. 83].

С. В. Семчинський на цій же підставі розрізняє такі види двомовності: *чистий*, або *ідеальний*, білінгвізм, коли мовні механізми у свідомості двомовця співіснують без будь-якого зв'язку; *координативний*, за якого дві різні мови використовуються двомовцем у двох різних ситуаціях, а між ними встановлюються певні відповідності, які за сприятливих умов ведуть до інтерференції, що можлива в обох напрямках; *субординативний* білінгвізм, під яким розуміють те, що знання двомовцем обох мовних систем неоднакові, а суспільні моменти сприяють переважному використанню однієї

мови замість іншої, при цьому білінгвізм та інтерференційні явища мають лише однобічну спрямованість [141, с. 53 – 55].

Вартими уваги є класифікації У. Вайнрайха, який диференціює двомовність за декількома факторами. Один із них – послідовність засвоєння мовних кодів. За цією ознакою мови класифікують на першу, другу, третю та ін. [172, с. 84]. Слід наголосити, що віковий фактор часто лежить в основі класифікації двомовності. Наприклад, поширеним є розділення білінгвізму за віком, коли індивід засвоїв другу мову. Одні дослідники називають його *раннім, підлітковим, юнацьким* [215, с. 88]. Інші розрізняють *дитячий і дорослий* типи білінгвізму, які значною мірою відрізняються. Пояснюють це тим, що для дитячої форми характерне одночасне опанування мови своєї нації та іншої мови, що поширена в певному колективі, а тому в такому разі градація між двома мовами умовна. Дорослу форму характеризує свідоме засвоєння мовних правил, а отже, цілеспрямоване її вивчення [58, с. 71]. Зрозуміло, що градація між мовами в цьому випадку є очевидною.

Друга ознака, яку враховує У. Вайнрайх, – спосіб засвоєння мови. За цим критерієм білінгвізм розділяють на *природний*, що є наслідком перебування комуніканта в іншомовному середовищі, коли він опановує другу мову через наслідування, і *штучний*, за якого мовець вивчає іноземну мову з підручників і навчальних посібників. До другої групи відносять усіх, хто вивчає іноземну мову в рідному мовному середовищі, наприклад школярів, які опановують іноземні мови в школі тощо [172, с. 85]. У термінології інших дослідників такі форми оволодіння мовою часто називають *спеціально вивченою і стихійно засвоєною* [58, с. 71].

Третій фактор – важливість актуальної комунікації для індивіда. Ідеться про визначення комунікантами необхідності та престижності кожної мови. За цією ознакою мови поділяють на *основну* (первинну) і *допоміжну* (вторинну) [172, с. 85].

Четвертий чинник, що ліг в основу виділення білінгвізму, – рівень володіння відповідними мовами. Традиційно виділяють *повний і частковий*

білінгвізм. Під повною двомовністю розуміють оперування двома мовами як рідними, тоді як частковий білінгвізм – це володіння однією мовою як рідною, а друга зазнає фонетичної, граматичної та лексичної інтерференцій [172, с. 85]. Деякі науковці за ознакою мовної компетенції індивіда в обох мовах виділяють *симетричний* білінгвізм – такий тип двомовності, за якого знання обох мов однакове, й *асиметричний* – різне. Щоправда, не всі дослідники поділяють таку думку. Наприклад, А. Меє переконував, що не можна досягнути однакового рівня знання двох мов. Отже, багато учених усе-таки вважають, що в переважній більшості двомовних ситуацій обидві мови, якими володіє білінгв, посідають у його свідомості неоднакове становище [89, с. 98], а тому двомовність не може бути симетричною.

Цікавою в контексті вивчення різновидів двомовності є праця «Foundations of Bilingual Education and Bilingualism» сучасного британського лінгвіста К. Бейкера, де він описує різні класифікації білінгвізму, ґрунтовані на попередніх дослідженнях. Зокрема, автор розрізняє *білінгвізм вибірковий (elective bilingualism)* і *такий, що залежить від обставин (circumstantial bilingualism)*. За умови вибіркової двомовності людина спілкується однією мовою, але сама має можливість обирати, яку ще мову вона хоче опанувати, наприклад на заняттях. Такі люди вивчають другу мову без втрати першої. Натомість білінгвізм, що залежить від обставин, пов'язаний з особистим ставленням до мови. Це явище можна проілюструвати на прикладі іммігрантів, які через обставини міграції в усіх комунікативних сферах користуються нерідною мовою, але в неформальному спілкуванні продовжують говорити рідною, адже розуміють, що в такому середовищі їй загрожує зникнення. Тобто цей тип двомовності трактують як спілкування першою мовою з метою усвідомленого бажання зберегти її. Тому, як зауважує вчений, перший тип білінгвізму пов'язаний із вибором, другий – з виживанням у новому середовищі [216, с. 3 – 4].

Науковець виділяє також поняття *мінімального* й *максимального* білінгвізму, спираючись на класифікацію Е. Діболда. Максимальна

двомовність – це достатнє володіння обома мовами. Прикладом мінімального білінгвізму (у термінології Е. Діболда «incipient bilingualism» – початкова двомовність) є те, як люди з мінімальними знаннями другої мови можуть певним чином спілкуватися в іншій країні. Ідеться про туристів, які з окремими завченими фразами й виразами мають можливість передавати й отримувати інформацію в іншомовному суспільстві. Такі мовці є початковими білінгвами [216, с. 6].

Дехто розрізняє явища *збалансованого* й *незбалансованого* білінгвізму, беручи до уваги рівень мовної компетенції білінгва [215, с. 88], хоча, на думку К. Бейкера, збалансована двомовність – ідеалізований концепт. На цьому наголошує і Дж. Фішман, який стверджує, що більшість білінгвів використовують дві мови для різних потреб і в спілкуванні з різними людьми, тому двомовність не може бути збалансованою [216, с. 7].

Особливий випадок білінгвізму репрезентує *пасивний (рецептивний)* тип, тобто таке володіння другою мовою, коли індивід її розуміє, але сам не продукує. Для «двосторонньої» пасивної двомовності, за якої кожен з учасників комунікації користується своєю мовою, але розуміє мову іншого, використовують термін «дуалінгвізм» [7, с. 38]. На противагу пасивному, існує *активний* білінгвізм, за якого мовець може вільно спілкуватися другою мовою. У закордонній соціолінгвістиці активний і пасивний типи білінгвізму називають *рецептивним* і *продуктивним* [244, с. 13]. Окремі дослідники (Є. М. Верещагін, О. С. Селіванова) виділяють ще, окрім рецептивного та продуктивного, *репродуктивний* тип, який передбачає лише відтворення почутого нерідною мовою, але неможливість вільно розмовляти нею [215, с. 91].

Цікаво, що деякі соціолінгвісти під активним і пасивним білінгвізмом мають на увазі інші поняття, кладучи в основу такого розуміння частоту використання обох мов. Так, активний білінгвізм за визначенням в енциклопедії «Язык и общество» означає те, що дві мови використовують

регулярно, а пасивний – коли частота вживання однієї мови переважає над іншою [215, с. 91].

Існує також багато інших, менш поширених у мовознавстві, класифікацій білінгвізму. Окремі дослідники розділяють це явище на основі форми й характеру його вияву, ступеня володіння мовами й належністю їх до певної мовної сім'ї. Наприклад, за формою функціонування мовознавці поділяють білінгвізм на *усний*, який передбачає володіння розмовним мовленням; *письмовий*, що включає знання алфавіту, навички письма, обізнаність із граматичними правилами; *двоєдиний* (поєднує дві форми функціонування мови) [58, с. 72].

За характером поширеності розрізняють *односторонній* і *двосторонній* типи білінгвізму. Односторонню спрямованість має мовленнєва ситуація, у якій один комунікант володіє двома мовами, а інший – тільки однією з них. Таким чином, спілкування відбувається однією мовою, як правило, мажоритарною. Прикладом є національно-російська двомовність (татарсько-російська, якутсько-російська та ін.). При двосторонньому типі обидва учасники міжкультурного діалогу володіють обома мовами й вибирають конкретну залежно від ситуації спілкування [58, с. 73].

За ступенем володіння другою мовою, на думку Т. О. Бертагаєва, двомовність слід поділити на такі різновиди: *нормована*, *однобічна* *нормована* й *ненормована*. Нормований білінгвізм, за словами автора, характеризується дотриманням норм (граматичних, лексико-семантичних, фонетичних) обох мов. До однобічного нормованого білінгвізму належить такий, за якого мовець дотримується норми лише однієї з двох мов, здебільшого рідної. Ненормований білінгвізм – це користування другою мовою з порушенням її норми частково або повністю [9, с. 84].

За характером компонентів виділяють *однорідний* і *неоднорідний* білінгвізм. До однорідного типу відносимо взаємодію мов однієї сім'ї (наприклад, українсько-російський білінгвізм), тоді як до неоднорідного – мови різних сімей (російсько-татарський тощо) [58, с. 73].

Важливим критерієм, який часто кладуть в основу класифікації типів білінгвізму, є психологічні аспекти розвитку двомовності, особливо на цьому фокусують увагу іноземні дослідники. Вони зазначають, що порядок засвоєння мов має надзвичайно важливе значення для розвитку мовної компетенції білінгва. З огляду на це важливо розрізнати *одночасний* і *послідовний* білінгвізм. У цьому плані мовна компетентність дітей, що вивчали обидві мови від народження (наприклад, коли батьки різномовні), відмінна від здібностей тих, які опанували другу мову пізніше (у школі) [216, с. 87].

У. Ламберт запропонував свою класифікацію двомовності, за якою розрізняє два види білінгвізму: *адитивний* (*additive*) і *субтрактивний* (*subtractive*). Її суть полягає в тому, що в певних випадках опанування іншої мови передбачає розширення репертуару лінгвістичних засобів, в інших спричиняє зміну першої мови. Іншими словами, коли перша мова є основною, а знання другої не витісняють її, білінгвізм є адитивним і характеризується позитивною когнітивною дією. У протилежній ситуації вплив білінгвізму має негативний ефект і є субтрактивним [237, с. 85].

Особливу увагу слід звернути на класифікацію Р. Белла, в основу якої покладено ставлення індивіда до кожної з культур. За цією ознакою соціолінгвіст розрізняє три види двомовності. Перший – *монокультурно-координативний* білінгвізм. Ідеться про ситуацію, коли індивід засвоїв другу мову з конкретною утилітарною метою (наприклад, щоб отримати необхідну інформацію цією мовою, досліджувати теоретичні проблеми тощо). Така особа буде демонструвати субординативний білінгвізм. Інакше кажучи, у цьому випадку для індивіда важливими є лише мовні знання, обізнаність із культурними аспектами не є його метою. Другий тип – *бікультурно-координативний* білінгвізм, під яким розуміють засвоєння не лише мовних особливостей іншого народу, але й культурних. Він з'являється тоді, коли індивід опанував мову з культурно-пізнавальними цілями (вільно подорожувати, пізнати певний народ), тобто мовець став компетентним і в

мовному, і в культурному планах, але є основним носієм лише своєї культури. Третій вид білінгвізму – *бікультурно-змішаний*. Його демонструють іммігранти, що рівною мірою засвоїли мову й культуру своєї сім'ї та чужого суспільства [8, с. 174 –175]. Такі люди є носіями двох мовних і культурних кодів.

Дещо відрізняється від наведеної класифікація української дослідниці Т. М. Бурди, що теж заснована на культурних цінностях. На цій підставі науковиця пропонує розрізнити два види двомовності – *монокультурну* й *бікультурну*. Монокультурна, яка об'єднує перші два типи білінгвізму, запропоновані Р. Беллом, спостерігається тоді, коли індивід засвоїв другу мову з конкретною метою. Вона передбачає обмежене володіння другою мовою, часто лише рецептивне, і співвідноситься, як правило, лише з індивідуальною двомовністю. Натомість бікультурний білінгвізм притаманний людям, які з різних причин змушені засвоювати, крім рідної, ще й другу, доміную в певному суспільстві, мову. Це може здійснюватися з метою інтеграції в інше культурно-мовне середовище. Такий тип двомовності дорівнює бікультурно-змішаному за термінологією Р. Белла. У цьому разі передбачено високий ступінь володіння другою мовою (найчастіше це продуктивний білінгвізм), а також можливість співвідношення як з індивідуальною, так і з масовою двомовністю [18].

Наголосимо на тому, що окремі дослідники, класифікуючи явище білінгвізму, деякі його типи плутають із диглосією. Наприклад, не погоджуємося з твердженням А. Є. Карлінського, який називає стан, за якого в кожній сфері використовують свій мовний код (на роботі – один, удома – інший), *чистим* білінгвізмом, а ситуацію, коли мови вживають по чергово, незалежно від умов спілкування, – *змішаним* [63]. На нашу думку, чиста двомовність у такому розумінні радше є диглосією, оскільки передбачає свідоме протиставлення мов за ознакою *офіційне* – *неофіційне*.

Так само недоречним, на наш погляд, є популярний поділ білінгвізму за ціннісною орієнтацією, коли двомовність розділяють на *горизонтальну*

(комуніканти однаково оцінюють обидві мови) і *вертикальну* (одній мові віддають перевагу на шкалі цінностей стосовно іншої). В основу цієї класифікації також покладена свідомо оцінка кожної мови за ознакою *престижне – непрестижне*, а це є визначальною характеристикою диглосії, а не білінгвізму. Тому питання відмінностей між білінгвізмом і диглосією є надзвичайно важливими й потребують чіткішого обґрунтування.

1.4. Диглосія як один із видів двомовності

Якщо на поняття білінгвізму в мовознавчих студіях різних науковців простежуємо подібні погляди, то термін «диглосія» є не таким однозначним. Причиною цього є різне розуміння того, що вкладено в це поняття.

Термін «диглосія» (від грец. *δί* – дво- і *γλῶσσα* – мова; буквально – «двомовність») у 1959 р. ввів у науковий обіг американський дослідник Ч. Фергюсон, який розглядав її як два чи більше різновиди однієї і тієї ж мови, що використовуються мовцями за певних обставин [199, с. 112]. На його думку, диглосія – це діахронно стабільний варіант білінгвізму. Аналізуючи це явище, він брав до уваги такі соціолінгвістичні ситуації: функціональний розподіл варіантів арабської мови, німецької мови у Швейцарії, а також французької та креолу на Гаїті. Усі ці ситуації передбачають уживання саме варіантів однієї мови, а не різних мов.

Подальший ґрунтовний внесок у розробку цієї проблеми був зроблений Дж. Фішманом, який розширив поняття диглосії в такий спосіб, що під цим явищем розумів не тільки функціонування різних форм однієї мови, але й різних мов. На думку Дж. Фішмана, диглосія існує як у багатомовних суспільствах, які офіційно визнають декілька мов, так і в суспільствах, що є багатомовними в сенсі використання окремих діалектів, регістрів або функціонально диференційованих мовних різновидів будь-якого роду [227, с. 30].

Наступні дослідження категорії диглосії ґрунтувалися на одному з поглядів, запропонованих мовознавцями. Таким чином, основні відмінності в розумінні цього явища полягають у тому, що одні науковці трактують його як уживання різних мов, інші ж твердять, що в диглосних ситуаціях використовують лише різні варіанти однієї мови.

Так, наприклад, Дж. Поль описує диглосію як один із типів двомовності – вертикальний білінгвізм, однак щодо діалектів однієї мови, а не різних мов [245, с. 84]. О. Д. Швейцер і Л. Б. Нікольський визначають її як використання двох різновидів мови в межах одного колективу залежно від комунікативної сфери, соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту [199, с. 112]. Так само розуміє це явище й В. Д. Бондалетов [14, с. 77 – 78]. Науковці виділяють також різні типи диглосії з огляду на багатство соціальних і територіальних різновидів мови: кодифікована літературна мова й розмовна мова, літературна мова й койне, літературна мова і просторіччя, літературна мова й піджин, літературна мова і креольська мова, два діалекти однієї мови, діалект і локальне койне, територіальний діалект і літературна мова та багато інших різновидів [14, с. 78 – 79, 215, с. 92]. Отже, проаналізувавши наведені дефініції, розуміємо, що поняття диглосії часто означає існування різних форм мови.

Однак більшість соціолінгвістів вважають, що мовна ситуація, за якої одночасно функціонують літературна мова та її діалекти, не є диглосією. З огляду на це американський лінгвіст Г. Клосс пропонує розрізнити внутрішню і зовнішню диглосію. Ситуацію, запропоновану Ч. Фергюсоном, він називає внутрішньою диглосією, а стан, за якого взаємодіють неспоріднені мови або надто віддалені споріднені, – зовнішньою [172, с. 86 – 87]. Прихильниками такого підходу є й російські мовознавці В. І. Беліков і Л. П. Крисін [7, с. 36], а також автори словника соціолінгвістичних термінів, що називають володіння різними мовами – диглосією, а різними підсистемами національної мови – внутрішньомовною диглосією [146, с. 59 – 60].

Попри активне вивчення феномену диглосії, в українській лінгвістиці досі немає єдиного погляду на цей термін. Найчастіше у його визначеннях поєднують і різні варіанти мови (вужке розуміння), і різні мови (широке розуміння). Наприклад, в енциклопедії «Українська мова» О. С. Мельничук стверджує, що диглосія – це «мовна ситуація, за якої в одному суспільстві існують дві мови або дві форми однієї мови, що виконують відмінні функції. Поняття диглосії як соціолінгвістичного аспекту передбачає, на відміну від двомовності чи багатомовності, обов'язкове оцінне протиставлення наявних у суспільстві двох функціональних різновидів мови: високого (в т. ч. урочистого, літературного) і низького (простого, розмовного)» [177, с. 141].

Вагомим внеском у розвиток теорії диглосії був перелік факторів, що зумовлюють її появу. Так, Ч. Фергюсон назвав дев'ять ознак, що є характерними для диглосної ситуації. Серед них він виділив такі: 1) два мовні коди спеціалізовані на виконанні конкретних функцій; 2) ширше вживана мова завжди є престижнішою; 3) престижна мова має багату літературну спадщину; 4) мовний код із меншим престижем часто є першою засвоєною мовою; 5) престижніший код підтримують формальним його вивченням і стандартизацією; 6) використання і функції обох мов є діахронно стабільними; 7) престижний код має більш розвинену граматичну структуру; 8) лексичний склад обидвох кодів є схожим, але в престижнішого – багатший; 9) фонологія престижного коду спочатку була підсистемою вторинного [242, с. 20 – 21].

Білоруська дослідниця Н. Б. Мечковська називає свої причини, що, на її думку, є характерними для диглосії: 1) функціональний розподіл мов, за яким одна використовується у «високих» сферах, інша – у побутовому спілкуванні; 2) престиж високої книжної мови; 3) надетнічний характер престижної мови; 4) штучний (шкільний) характер вивчення престижної мови [97, с. 171 – 172].

Схожим є погляд Т. М. Бурди, яка аналізує становище обох мов за диглосної ситуації, зазначаючи, що домінантною мовою буде та, яка охоплює

ширше коло сфер функціонування, або переважає в більшій кількості сфер, тоді як додаткова мова – мова деяких сфер суспільного життя, або така, що переважає лише в окремих сферах. Домінантну мову, за її словами, характеризує високий рівень престижності, комунікативної значущості, а отже, у свідомості індивіда формується позитивний її образ та орієнтація на обов'язкове засвоєння. Розподіл сфер функціонування між двома мовами залежить передусім від зовнішньолінгвістичних факторів (політичних, соціально-економічних, культурних), диглосної політики й підтримується диглосною ідеологією, яка поступово виробляє суспільні стереотипи щодо двох мов [18].

З огляду на все сказане слід підкреслити, що основними ознаками диглосії є усвідомлене ставлення до кожної мови й закріплення їх за конкретною комунікативною сферою. Дві мови за диглосної ситуації обов'язково зазнають оцінного протиставлення у свідомості індивіда, а тому чітко диференційовані за ознакою *офіційна – неофіційна, престижна – непрестижна, висока – низька, своя – чужа*. Натомість білінгвальна ситуація передбачає рівноцінне користування двома мовами в різних комунікативних ситуаціях без усвідомленої їхньої диференціації. Таким чином, якщо білінгвізм розглядаємо як практику перемикання мовних кодів в одному мовному середовищі, то під диглосією розуміємо свідомий вибір конкретної мови для досягнення комунікативного успіху в певній ситуації спілкування.

Важливо наголосити на тому, що в чистому вигляді диглосія трапляється доволі рідко, частіше її окремі ознаки поєднані з одномовними ситуаціями недиглосійного характеру або з двомовністю [177, с. 141]. Так, в основі такого тлумачення лежить учення Дж. Фішмана, який окреслює чотири мовні ситуації, за яких білінгвізм і диглосія можуть існувати разом чи окремо. Перша ситуація – коли в суспільстві існують індивідуальний білінгвізм і диглосія, тобто населення є двомовним, проте функції мов чітко розмежовані. Наприклад, високою мовою спілкуються в галузі освіти й судочинства, а низькою – удома зі сім'єю. Друга ситуація, виділена

Дж. Фішманом, характеризується лише диглосією без білінгвізму. За такої ситуації одна група мовців говорить однією мовою, інша – іншою. Мови не перетинаються, а функціонують відокремлено. Третя ситуація – білінгвізм без диглосії (дві мови вживають однаково без розрізнення їхніх функцій). Такий стан є дуже нестабільним, адже мовці користуються обома мовами наперемінно, а тому є загроза зникнення слабшої мови. І остання ситуація – коли не існує ні білінгвізму, ні диглосії, тобто суспільство є одномовним [227, с. 30 – 37].

Т. М. Бурда на цій же підставі виділяє інші різновиди двомовності: повний диглосний білінгвізм, частковий диглосний білінгвізм і недиглосний білінгвізм. Дослідниця зазначає, що якщо одна мова повністю витісняє іншу з певних сфер суспільного життя, такий стан називають повним диглосним білінгвізмом. Частковий диглосний білінгвізм не передбачає повного усунення мови зі сфер функціонування, але помітним є значне домінування однієї мови над іншою в цих сферах. За недиглосного білінгвізму обидві мови виконують однакові функції. Виходить, що не кожна двомовність є диглосною. Щоправда, практично недиглосний білінгвізм спостерігається рідко, оскільки здебільшого очевидними є тенденції до функціонального розподілу мов, а отже, до розвитку диглосного білінгвізму [18].

Тобто бувають випадки, коли білінгвізм існує самостійно, не поєднуючись із диглосією, адже білінгв може й не розподіляти мови на шкалі цінностей. Утім здебільшого дві мови не можуть виконувати однакові функції в суспільстві, позаяк комуніканти самі обирають конкретний мовний код задля досягнення відповідних потреб, а тому частіше все-таки спостерігаємо одночасне існування білінгвізму й диглосії.

Підсумовуючи, зазначимо, що білінгвізм – це результат використання індивідом або суспільством двох мовних кодів. Диглосія – результат оцінки такого функціонального розподілу відповідно до панівних стандартів, тобто стан, за якого кожна мова займає конкретне місце на шкалі цінностей індивіда, а також диференціюється за сферою комунікації. Отже, можемо

зробити висновки, що обидва явища переважно доповнюють одне одного й часто існують разом в одному комунікативному просторі.

1.5. Процеси перемикання мовних кодів за білінгвальних умов

У процесі комунікації білінгви можуть легко змінювати мовний код задля оптимізації спілкування і кращого взаєморозуміння. Кодом у соціолінгвістиці вважають будь-яке мовне утворення (природна/штучна мова, система жестів, азбука Морзе тощо), що функціонує як засіб комунікації [16, с. 238]. Перемикання мовного коду – це перехід мовця в процесі спілкування з однієї мови (діалекту, стилю) на іншу залежно від умов комунікації. В англійській термінології такий феномен називають терміном «code-switching». Перші праці, у яких досліджено механізми зміни мовних кодів, з'явилися в англійській лінгвістичній літературі в середині 70-х рр. ХХ ст. (В. Лабов, Дж. Гамперц та ін.), хоча на сам процес, не називаючи його цим терміном, звертав увагу ще Р. О. Якобсон [7, с. 16].

У ситуації білінгвізму індивіди володіють двома й більше мовами (кодами) і можуть навперемінно їх використовувати. Таке перемикання великою мірою залежить від інтенсивності мовних контактів, що супроводжують процеси мовної та культурної інтеграції комунікантів. Метою перемикання кодів є бажання мовця досягнути максимально ефективного спілкування.

Важливими в цьому контексті є причини, що зумовлюють зміну мовного коду. Цей аспект часто є предметом зацікавлення багатьох учених. Наприклад, В. Брайт вважає, що до основних чинників, які впливають на вибір мови, належать соціальний статус мовця і його співрозмовника, а також ситуація спілкування [17, с. 35 – 36]. В. І. Беліков і Л. П. Крисін погоджуються з такими факторами, додаючи, що перемикання кодів найбільше зумовлює зміна адресата (коли людина розуміє лише одну з мов), зміна ролі самого мовця (йдеться про ситуацію, за якої в кожній сфері

доречніше користуватися конкретною мовою) і тема спілкування (розмову зазвичай ведуть тією мовою, де досконаліша термінологія) [7, с. 17].

Р. Белл, а за ним і багато інших науковців пояснюють процеси перемикавання мовних кодів тим, що кожен індивід упродовж свого життя одночасно є членом різних груп, усередині яких володіє певним більш чи менш престижним статусом. Кожному статусу приписані конкретні ролі, а для кожної ролі діють свої норми поведінки, у тому числі й мовні, яких слід дотримуватися з огляду на ситуацію [8, с. 137]. Тому кожна людина одночасно є носієм ознак багатьох груп (гендерної, економічної, соціально-культурної, професійної), утім визначальною, на думку Дж. Едвардса, є належність до конкретної етнокультурної спільноти [244, с. 20]. Інакше кажучи, індивід у суспільстві програє безліч ролей у різних соціальних ситуаціях, дотримуючись відповідних норм поведінки. Мовець володіє певною сукупністю кодів, кожен із яких відповідає конкретним рольовим стосункам. Для здійснення комунікації йому необхідно вибрати той код, який найкраще допоможе досягнути поставлених цілей. Тобто зміна соціальної ролі часто передбачає зміну мовного коду [8, с. 141], а отже, зумовлює диглосну ситуацію, оскільки у свідомості мовця за кожною сферою спілкування чітко закріплена певна мова.

Слід зауважити той факт, що явище перемикавання кодів і причини, які його зумовлюють, часто розуміють неоднозначно, а тому соціолінгвісти класифікують процеси зміни мовного коду. Існує дві найпоширеніші класифікації. Так, Дж. Фішман, Дж. Гамперц та інші розрізняють ситуативне перемикавання коду, яке передбачає вибір коду/субкоду, що визначений ситуацією, і метафоричне, тобто те, яке стосується не цілісної зміни соціальної ситуації, а тільки якогось її компонента (наприклад, теми), а також установки на подолання соціально-комунікативних бар'єрів між учасниками тощо [146, с. 163 – 164].

Іншу класифікацію пропонує К. Маєрс-Скоттон. Дослідниця виділяє різновиди процесів зміни мовного коду, враховуючи різні статуси мов і

соціальну позицію, обрану мовцем. На цій підставі вона розрізняє немарковане й марковане перемикавання коду. Перше відбувається тоді, коли мовець дотримується правил мовленнєвої поведінки, які склалися в мовній спільноті, і перемикається відповідно до очікувань слухача. Марковане ж означає, що комунікант усвідомлено порушує певні, прийняті в мовленнєвому колективі, конвенції та свідомо здійснює перемикавання таким чином, що це сприймається співрозмовником як відхилення [16, с. 239 – 240]. Утім, незважаючи на зміни в трактуванні процесів кодового перемикавання, основним критерієм їхнього виокремлення є ситуація, за якої здійснюється комунікація.

Важливо розрізнити поняття перемикавання мовного коду (code-switching) і змішування кодів (code-mixing). На відміну від перемикавання, під змішуванням мовних кодів розуміють міксацію в одному реченні різних мовних одиниць (морфем, слів, фраз) із двох граматичних систем. Деякі науковці сумніваються в доречності такого розмежування. Наприклад, іноземні вчені Е. Гетч, Дж. Гамперц, А. Пакір наполягають на тому, що немає різниці між перемиканням і змішуванням мовних кодів, позаяк обидва процеси зумовлені ситуаційними змінами в процесі спілкування і ґрунтовані на взаємодії двох мов. Натомість інші (І. Бокамба, Б. Кахру) вважають таку диференціацію важливою та корисною [244, с. 376]. В. І. Беліков і Л. П. Крисін також наголошують на потребі розмежування процесів перемикавання мовного коду, а також запозичення іншомовних одиниць та їхні вкраплення в мовлення. Різниця між цими трьома явищами полягає в тому, що при запозиченні слово хоча б частково підкоряється фонетиці та граматиці чужої мови, у процесі вкраплення зберігається чужорідний вигляд елемента, оскільки він не пристосовується до словозмінних і синтаксичних моделей рідної мови, тоді як перемикавання кодів супроводжується повним переходом на іншу мову на всіх рівнях [7, с. 18].

Цікаво, що змішування мовних кодів часто лише передуює процесам кодового перемикавання. Коли дуже маленькі (молодші двох років) діти

змінюють мовні коди, то, як показують недавні дослідження, у 90 % випадків це можна пояснити лексичними прогалинами в котрійсь із мов. Ці прогалини в одній мові заповнюються відповідними елементами з іншої [216, с. 92]. А вже на наступних етапах свого розвитку двомовні діти чітко знають, якою мовою в якій ситуації до кого треба звертатися. Відтак процеси мовного змішування поступаються кодовим перемиканням. В. Вольтерра й Т. Ташнер вивчали ці механізми й виділили в процесах опанування мов три стадії. На першій дитина володіє однією лексичною системою, складеною з обох мов; на другій розрізняє мовні коди, проте однакові граматичні правила застосовує до обох мов; на третій дитина вільно говорить двома мовами, розрізняючи їхні лексичні та граматичні особливості, однак кожна з мов закріплена за конкретною особою, з якою вона спілкується в такий спосіб [244, с. 39]. Зрозуміло, у кожної дитини інший вік, коли вона здатна диференціювати дві мови й не змішувати їх, оскільки це великою мірою залежить від рівня її соціалізації.

На перемикання мовного коду в дітей найбільше впливає мовна поведінка батьків. Якщо батьки регулярно спілкуються двома мовами, діти їх наслідують, і навпаки, якщо батьки не заохочують дітей до одночасного використання двох мов, то випадки зміни мовного коду відбуваються рідше. Отже, до чинників, які зумовлюють мовну поведінку дітей-білінгвів, іноземні соціолінгвісти відносять такі: охоплення двома мовами різних сфер, ставлення батьків до кожної з мов та їхнього змішування, мовні й металінгвальні здібності дитини, прояви особистості, взаємодія з однолітками, вплив різних форм мовної освіти, а також панівні в суспільстві норми, цінності й переконання [216, с. 92].

Загалом систематичне перемикання мовних кодів утворює певні стереотипи мовної поведінки, адже через відповідні чинники в білінгва відбувається поступовий перехід на мову оточення навіть у тих комунікативних ситуаціях, де раніше домінувала рідна мова. Перехід з однієї мови на іншу може відбуватися й одразу, і через проміжну фазу вживання

суржику. Утім, як справедливо зауважує Б. В. Матіяш, у ситуації білінгвізму, попри те, що, на перший погляд, мовець є компетентним в обох мовах, він, використовуючи обидві, позбавляє себе можливості мовного вдосконалення. У двомовних людей майже не поповнюється словниковий запас, а отже, занедбуються обидві мови, до того ж мовна свідомість таких мовців переживає постійне роздвоєння [95]. З огляду на важливість вивчення психології мовної особистості за білінгвальних умов феномен двомовності часто стає предметом зацікавлення психолінгвістів.

1.6. Двомовність у світлі психолінгвістичних досліджень

Якщо соціолінгвісти, вивчаючи явище двомовності, розглядають його крізь призму мовної поведінки індивіда, тобто з'ясовують, у яких ситуаціях мовець використовує конкретну мову, то фокусом уваги психолінгвістів є механізми кодового перемикання і зв'язок білінгвізму й когнітивних можливостей людини. У науці є різні думки з приводу трактування впливу білінгвізму на формування мовної особистості й залежності ментальних здібностей людини від кількості опанованих мов.

Спочатку науковці, досліджуючи вплив двомовності на розумовий потенціал комуніканта, не підтверджували істотного зв'язку між рівнем інтелекту й білінгвізмом. Наприклад, професор Кембриджського університету С. Лорі в 1890 р. зазначав, що інтелектуальне й духовне життя двомовної дитини не подвоюється, а послаблюється, оскільки для самоствердження важливіша єдність, а не роздвоєння [239, с. 15 – 16]. Доводили це за допомогою різноманітних експериментів. Так, коли двомовні й одномовні діти брали участь в IQ-тесті, білінгви виявилися позаду. Уельський учений Д. Саєр у 1923 р. провів схоже дослідження. Респондентами були 1400 дітей віком 7 – 14 років з одномовних і двомовних сімей. Монолінгви знову були попереду: результати показали різницю в 10 % між двома групами мовців [243]. Ще один експеримент, що підтверджував

більшу розгубленість і незосередженість білінгвів, провів у 1953 р. науковець Н. Дарсі [216, с. 136; 223].

Лише з 1960-х рр. учені почали говорити про позитивний зв'язок між кількістю засвоєних мов і розумовими здібностями. У 1962 р. в Монреалі Е. Піл і В. Ламберт проаналізували поведінку десятирічних двомовних та одномовних дітей. У результаті виявлено, що білінгви перевершують своїх одномовних однолітків як у вербальних, так і в невербальних тестах. Утім автори змушені були визнати, що не змогли точно дослідити спрямованість такого процесу: чи розумніші діти стають двомовними, чи двомовність поліпшує інтелектуальний розвиток дитини [244, с. 15]. Наступні праці з цієї проблематики засвідчували залежність між двомовністю та інтелектуальними здібностями. Наприклад, Е. Біалісток наголошувала, що білінгвізм у всякому разі передбачає поліпшення когнітивного функціонування індивіда. Вона з'ясувала, що двомовні діти розв'язують більшість завдань швидше, хоча все-таки в деяких сферах кращими виявилися монолінгви [217].

Одним із ключових питань стосовно двомовності є таке: що означає бути двомовним, тобто чи функціонує мозок білінгва інакше, ніж монолінгва. Дослідники досі сперечаються, яка ж із півкуль головного мозку більше задіяна в процесі оволодіння мовами і як залежить їхня діяльність від послідовності засвоєння мовних кодів. Прийнято вважати, що в більшості дорослих у мовних процесах домінує ліва півкуля головного мозку. Проте є деякі факти на користь того, що опанування другої мови більше залучає праву півкулю. А оскільки рівень знання другої мови постійно зростає, а мовлення стає більш автоматизованим, участь правої півкулі мозку в мовних процесах зменшується, а лівої, навпаки, збільшується. Це, по суті, означає те, що права півкуля головного мозку більше пов'язана з безпосередніми, прагматичними й емоційними аспектами мови, тимчасом як ліва – з аналітичними (наприклад, граматиною) [247, с. 90].

Важливо також наголосити, що білінгвізм може досягатися різними способами, а це не може не впливати на мовну особистість двомовців та

участь головного мозку в когнітивних процесах. Зокрема, вважають, що здібності тих, хто опановував другу мову з народження природнім шляхом, і тих, хто вивчав другу мову в школі, значно різняться: перші використовують більше праву півкулю, ніж другі. Пояснюють це тим, що правила граматики, лексики, орфоепії тощо більшою мірою залучають ліву півкулю, а звичайне спілкування і засвоєння мови природнім шляхом – праву [216, с. 143]. Утім дехто з науковців заперечує цю думку, указуючи, що ліва півкуля головного мозку завжди переважає в обробці мови як у монолінгвів, так і у двомовних, а відмінності між ними є радше винятком, а не правилом [244, с. 33].

Характеризуючи мовну особистість білінгва, не слід розуміти його як такого, що може або використовувати одну мову, або ж змішувати обидві. На цьому наголошує Ф. Грожан, який зазначає, що білінгв не поводиться однаково в усіх випадках, а в кожній конкретній ситуації користується відповідною рольовою моделлю, що передбачає певний мовний код. У зв'язку з цим дослідник вимальовує шкалу – ситуаційний континуум, що індукує різні мовні режими. На одному його кінці двомовці перебувають у повністю одномовному режимі, оскільки взаємодіють із монолінгвами, на іншому вони опиняються у двомовному режимі, де спілкуються з білінгвами, які володіють двома мовами й часто їх змішують. Це кінцеві точки шкали, проте двомовні особи можуть перебувати й в інших, проміжних точках ситуаційного континууму [244, с. 37]. Інакше кажучи, білінгва не завжди розуміють як такого, що використовує один або два мовні коди, а залежно від якості його мови й конкретної комунікативної ситуації він може займати різні позиції на шкалі двомовності.

Важливим аспектом вивчення психолінгвістичної науки є те, як білінгв обирає мову, яку слід використовувати в конкретний момент. Вартими уваги в цьому контексті є аргументи Д. Гріна. За його вченням існують три основні компоненти в мовній системі двомовців, що їх потрібно враховувати, аби пояснити таке регулювання. Перший – контроль, якому підлягає будь-яка мовна система. Постає питання: як білінгв, який має однаковий доступ до

обох мовних систем, контролює, якою мовою і коли говорити? За ситуації, якщо мовець не диференціює мовні системи, перемикання мовного коду буде порушувати багато правил. Успішний контроль над двома мовами насамперед передбачає уникнення помилок таких, як змішування слів із різних мов. Хоча зазвичай дуже важко здійснювати повний контроль над мовними системами. Це може залежати від різних причин, наприклад, тимчасового відволікання, стресу, втоми тощо. Певне пошкодження головного мозку (афазія) теж має значний вплив на мовну поведінку, оскільки приводить до неспроможності контролювати обидві мовні системи, навіть у спокійних умовах [244, с. 74].

Другий компонент мовної системи білінгва пов'язаний із поняттям активізації, що визначається внутрішнім добором слів із відомих мов. Частота слів може впливати на зростання активізації або її гальмування як на семантичному, так і на фонологічному рівнях продукування слова. Частіше вживані слова будуть генерувати більше використання лексичних одиниць певної мови, а отже, і ширше послуговування нею. Нарешті, третій компонент, описаний Д. Гріном, включає питання ресурсів, пов'язаних із процесами контролю і регулювання. Системи репрезентації мови повинні мати механізми, що збуджують або гальмують використання певних ресурсів при відборі одиниць із кожної мови [244, с. 74]. Як бачимо, процеси вибору мови в конкретній комунікативній ситуації є складним механізмом, що залежить від низки психологічних факторів.

З огляду на здобуті результати аналізу впливу білінгвізму на когнітивні й ментальні процеси мовців було сформовано кілька теорій двомовності. Одна з перших – наївна теорія, згідно з якою дві мови у свідомості носіїв існують разом і збалансовано. Таке вчення пов'язували з попередніми дослідженнями, що вказували на наявність у головах білінгвів двох мовних кульок (в англійській термінології – language balloons). Припускали, що монолінгв має одну добре заповнену кульку, а білінгв – дві менші (рис. 1.1). Причому їхній розмір весь час змінюється залежно від рівня опанування мов:

якщо одна кулька збільшується, то друга зменшується. Багато людей інтуїтивно підтримували цю теорію, вважаючи, що вона найкраще репрезентує явище білінгвізму. Дж. Камінс назвав цю модель «Separate Underlying Proficiency Model of Bilingualism» – модель окремої базової компетентності, що передбачає оперування двома мовами відокремлено, причому кількість «місця» для кожної з них – обмежена. Однак згодом таку теорію почали заперечувати, оскільки неправомірно було припускати, що в мозку кількість місця для зберігання мовних кодів обмежена. Ще одним аргументом для спростування цієї теорії було те, що інформація з різних мов не може існувати цілком відокремлено, бо тоді виходить, що діти, які, наприклад, навчилися виконувати певні математичні дії однією мовою, мають заново вчитися реалізовувати їх іншою [216, с. 163 – 164].

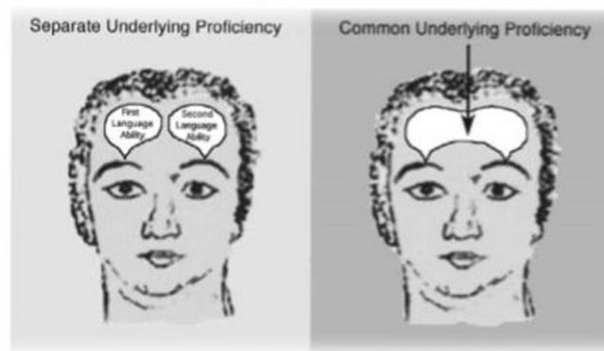

Рис. 1.1. Теорія мовних кульок

Ще одна теорія, яку запропонував Дж. Камінс, є аналогією айсберга й має назву «Common Underlying Proficiency Model of Bilingualism» – модель спільної базової компетенції. Її можна описати як два айсберги, розміщені окремо над поверхнею, але об'єднані під водою (рис. 1.2). Тобто дві мови помітно різняться зовні, хоча глибинно вони злиті таким чином, що окремо не функціонують.

Згідно з цією теорією білінгвізм характеризують такі особливості:

- навіть коли людина володіє двома й більше мовами, існує одне джерело думки;
- білінгвізм і мультилінгвізм можливі тому, що людина має здатність опановувати й використовувати дві й більше мов;

- навички обробки інформації та здобування знань можуть однаково ефективно досягатися як через один мовний канал, так і через два й більше;
- говоріння, слухання, читання і письмо першою і другою мовами сприяють розвитку цілої когнітивної системи;
- якщо одна або дві мови не функціонують повною мірою, це може негативно впливати на когнітивні процеси й розвиток інтелекту [216, с. 165 – 166].

Рис. 1.2. Теорія айсберга

Далі вчених зацікавило питання про те, за яких умов двомовність має позитивний, негативний і нейтральний впливи на когнітивні можливості дитини. Одна з теорій, яка частково підсумовує зв'язок між пізнанням і ступенем білінгвізму, – «Теорія порогів» («The Thresholds Theory»). Її засновниками вважають П. Тукому і Т. Скутнабб-Кангас (1977 р.) і Дж. Камінса (1976 р.). Вони пропонують розглядати відношення між білінгвізмом і когнітивними процесами через ідею двох порогів. Кожен поріг – це рівень мовної компетенції дитини. Перший поріг – рівень, який дитина може досягнути, щоб уникнути негативних наслідків двомовності. Другий потрібний для того, аби випробовувати можливі позитивні моменти двомовності. Отже, ця теорія засвідчує, що не завжди білінгвізм є позитивним явищем, оскільки на деяких дітей двомовність впливає негативно.

Теорію порогів схематично можна зобразити у вигляді будинку з трьома поверхами (рис. 1.3). По боках будинку розміщені дві мовні драбини, які вказують на те, що двомовні діти завжди піднімаються вгору. На

нижньому поверсі будинку будуть ті, чия мовна компетентність в обох мовах є недостатньою, особливо, порівнюючи з іншими дітьми такого ж віку. Коли рівень компетентності в обох мовах низький – це негативні наслідки білінгвізму. На середньому рівні, тобто на другому поверсі, перебувають такі діти, мовна компетентність яких в одній мові відповідає їхньому вікові, а в іншій – ні. На цьому рівні частково двомовні діти мало відрізняються від одномовних дітей, не маючи якихось позитивних чи негативних розбіжностей у розвитку. Це – нейтральний ефект білінгвізму. І вже на вершині будинку, на третьому поверсі, проживають діти, білінгвізм яких наближений до збалансованого. Вони мають відповідну компетентність у двох мовах і легко справляються з навчальним матеріалом будь-якою мовою. Лише на цьому рівні білінгвізм має позитивні наслідки [216, с. 166 – 169].

Рис. 1.3. Теорія порогів

Практична цінність цієї теорії полягає в можливості точно визначити рівень знань обох мов, аби, по-перше, уникнути негативних наслідків білінгвізму, а, по-друге, отримати позитивні.

Аналіз різних теорій двомовності дає підстави стверджувати, що уявлення про дві мовні кульки у свідомості білінгвів краще замінити ілюстрацією айсберга або ж триповерхового будинку, які в сучасній науці є доречнішими, оскільки саме рівень компетентності в обох мовах великою

мірою зумовлює інтелектуальне зростання білінгва, легке оперування двома мовами й інтегрованість когнітивних процесів.

Отже, з усього сказаного можна зробити висновок, що білінгвізм на індивідуальному рівні здебільшого є позитивним явищем, позаяк розширює світогляд мовця та поліпшує його розумові здібності. Загрозливим він стає тоді, коли набуває масового характеру, спричиняючи розкол суспільства за мовною ознакою, яка є однією з основних для єдності нації.

ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ

Білінгвізм – це складний і багатогранний феномен, який вивчають у лінгвістичному, соціологічному, психологічному тощо аспектах. Класичне формулювання двомовності належить У. Вайнрайху, що розглядав білінгвізм як практику наперемінного використання двох мов.

З огляду на суттєве зацікавлення вчених явищем двомовності існує багато різних дефініцій цього поняття. Одні науковці в основу його розуміння кладуть рівень знань обох мов, тобто називають білінгвізмом достатнє володіння двома мовами – рідною і чужою (Ю. Д. Дешерієв, В. О. Аврорін, О. С. Ахманова, В. Д. Бондалетов та ін.), в основі інших трактувань лежить їх почергове вживання, а саме практика одночасного використання двох мов у межах одного комунікативного середовища (О. Д. Швейцер, Л. Б. Нікольський, В. М. Брицин). Ми визначаємо таку розбіжність у поглядах дослідників як широке й вузьке значення білінгвізму. У нашій роботі під цим явищем розуміємо його вузьке трактування, оскільки вважаємо, що достатнє володіння двома мовами не завжди передбачає постійне перемикання мовних кодів у різних комунікативних ситуаціях.

Явище двомовності класифікують за багатьма параметрами. Зокрема, розрізняють індивідуальний і масовий, координативний, субординативний і змішаний, одночасний і послідовний, дитячий і дорослий, природний і штучний, повний і частковий, симетричний та асиметричний, збалансований

і незбалансований, максимальний і мінімальний види білінгвізму та ще багато інших, що зумовлює багатоаспектність вивчення цього феномену.

Термін «диглосія» в сучасному мовознавстві є ще більш контроверсійним і суперечливим, ніж білінгвізм, позаяк в основі його визначення часто лежать різні мовні ситуації. У зв'язку з цим розрізняємо вузьке й широке розуміння такого явища. Наприклад, Ч. Фергюсон, а за ним Дж. Поль, О. Д. Швейцер, Л. Б. Нікольський, В. Д. Бондалетов тощо під диглосією мають на увазі ситуацію, за якої в суспільстві функціонують різні варіанти однієї мови (літературна мова, територіальні діалекти, соціолекти тощо), тобто трактують її у вузькому значенні. Проте більшість мовознавців стоять на позиціях широкого розуміння диглосії, наполягаючи на тому, що за диглосної ситуації суспільство використовує різні мови, а не її варіанти. Такої думки дотримуються Дж. Фішман, Г. Клосс, В. І. Беліков і Л. П. Крисін. Аби досягти компромісу, ситуацію, за якої функціонують дві мови, називають диглосією, а два варіанти однієї мови – внутрішньомовною диглосією.

Основними ознаками диглосії є усвідомлене ставлення до двох мов, а отже, їхня чітка диференціація за ознакою *престижна – непрестижна, офіційна – неофіційна, висока – низька*, а також закріплення кожної мови за конкретною сферою комунікації. Таким чином, дві мови за диглосної ситуації зазнають оцінного протиставлення у свідомості індивіда, на відміну від білінгвального стану, під час якого мовці рівноправно користуються двома мовами в різних комунікативних ситуаціях. Тому для чіткішого розмежування понять білінгвізм визначаємо як наперемінне використання двох мовних кодів у комунікативному просторі без розрізнення їхніх функцій, диглосією – як свідомий вибір конкретної мови в певній ситуації спілкування задля досягнення комунікативного успіху.

Якщо білінгвізм є наслідком використання індивідом або суспільством двох мовних кодів, а диглосія – розподіл цих мов за сферами вживання, то очевидним видається те, що обидва явища не взаємозамінюють, а

доповнюють одне одного. Так, білінгвізм і диглосія часто зустрічаються поряд у різних мовних колективах. Дж. Фішман виділяє чотири такі ситуації, українська дослідниця Т. М. Бурда – три. З цього можна зробити висновок, що білінгвізм здебільшого не існує самостійно, а часто поєднується з диглосією, оскільки у свідомості мовців обидві мови не можуть займати однакове становище, а завжди розрізняються як за індивідуальним ставленням до них, так і за традицією користування ними в різних сферах комунікації.

Цікавим є аналіз феномену двомовності в психолінгвістичних працях, які зосереджені на вивченні впливу білінгвізму на інтелектуальний розвиток і когнітивні можливості мовців. Існує багато думок із приводу того, як кількість засвоєних мов пов'язана з розумовими здібностями дітей, а також чи відрізняється функціонування головного мозку білінгвів і монолінгвів. З огляду на це популярними в науці є декілька теорій двомовності, наприклад, «Теорія мовних кульок» і «Теорія айсберга», що відрізняються в тому плані, яким чином дві мови співіснують у свідомості індивіда – разом чи відокремлено. Важливою в цьому контексті є «Теорія порогів», що описує можливі позитивні, нейтральні й негативні наслідки білінгвізму, а тому має велике практичне значення в психології.

Результати досліджень цього розділу частково наведені в таких публікаціях:

1. Матвеева Н. Р. Поняття білінгвізму та диглосії в сучасному мовознавстві. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. Вип. 44. С. 228 – 232.

2. Матвеева Н. Р. Двомовність у світлі психолінгвістичних досліджень. *Дивослово*. Київ, 2018. № 11 (740). С. 42 – 44.

3. Матвеева Н. Р. Терміни «білінгвізм» і «диглосія» в соціолінгвістичній традиції. *Мовознавчий вісник* : збірник наукових праць. Черкаси, 2019. Вип. 26. С. 130 – 136.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ БІЛІНГВАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ КИЄВА

2.1. Диглосна мовна ситуація Києва в XI – XVI ст.

Вивчення сучасної мовної ситуації неможливе без аналізу історії української мови, бо доля кожної мови й нації нерозривно пов'язані. Недарма Й. Гердер називав мову найважливішим компонентом національності, бо вона, безперечно, є виразником ментальності й душею певного етносу: «Чи має нація щось дорожче, ніж мова її батьків? У мові втілене все надбання її думки, її традиції, її історія, релігія, основа її життя, все її серце й душа. Позбавити народ мови – значить позбавити його єдиного вічного добра» [163, с. 207].

Досліджуючи мовне середовище в Україні, особливу увагу слід звернути на Київ, оскільки саме столиця завжди є взірцем та орієнтиром. Їй належить основна роль у процесах нормалізації мовної ситуації держави, адже як говорить столиця, так говоритиме вся країна [56, с. 20].

Від самого початку свого існування Київ був землею, котру прагнули завоювати інші народи. Звичайно, посприяло цьому і його вигідне географічне положення. Розташований у середній течії Дніпра, Київ виконував функцію основного транзитного вузла на величезній території, прилеглий до Дніпра з притоками. А розташування на межі двох географічних і культурних зон, укритих лісом рівнин Півночі й відкритих південних степів, зумовлювало важливе стратегічне значення міста. Саме тому воно завжди було точкою зіткнення і взаємодії історичних тенденцій [163, с. 35].

На перших етапах свого існування Київ був центром могутньої князівської влади. Джерела свідчать, що в XI ст. функціонувала не одна мова, а тому, очевидно, навіть тоді панувала двомовність. Церковнослов'янська виконувала функцію книжної мови, а давньоукраїнською та її варіантами

користувалися в розмовному мовленні. Оскільки обидві мови виконували різні функції, то мовну ситуацію в Київській Русі називають диглосією.

Столиця в той час теж не була одномовною. Позаяк Київ займав велику територію, дослідники виокремлюють у його складі три окремі територіальні одиниці, що уособлювали три його провідні суспільні іпостасі. Старе місто було центром державного життя, де мешкали князі й соціальна верхівка міста, Поділ виконував функцію ремісничо-торговельного осередка Києва, Печерськ – духовної столиці держави, чернечого міста. Такий поділ великою мірою зумовлював мовну ситуацію в Києві, бо в різних частинах столиці протягом всього її існування проживали представники різних етносів, які користувалися своїми мовами. Утім, за переконаннями українського історика І. Б. Гирича, аж до передкозацьких часів, незважаючи на громади інших національностей, Київ в етнічному сенсі був українським [35, с. 93].

Упродовж довгого періоду Київ уважали основним із-поміж усіх тогочасних міст. Підтвердження цього в документах знаходить О. В. Русина, яка наводить у приклад джерела XIV – XVI ст., де Київ визначають як «головне місто всієї Русі» (1380 р., послання патріарха Нила), «мати и глава всем градовомъ рускимъ» (1419 р., «Ходіння» до Царгорода диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими), «глава всіх руських земель» (1427 р., лист великого князя литовського Вітовта), «славный великы(й) град Киев, матере градовом» (1483 р., Київський скорочений, чи Волинський короткий, літопис 1-ої пол. XVI ст.), «богоспасаемый град, он же наречется мати градовом Руское земли, а не инако» (датована 1481 р. грамота патріарха Максима – фальсифікат кінця XVI ст.). С. Кленович у своєму творі «Роксоланія» (1584 р.) виразив таке ж твердження в поетичній формі: «Знайте всі люди, що Київ на Русі значить стільки, Скільки для всіх християн Рим стародавній колись» [135, с. 73 – 74].

У першій третині XIII ст. місто ще продовжувало відігравати роль політичного центру всієї Русі, а київський стіл намагалися здобути всі представники роду Рюриковичів. Проте кардинальні зміни в історії Київської

землі настали після нашествия Батия в 1240 р. У результаті монгольської навали Київ перестав бути не тільки столицею Давньоруської держави, а й князівською резиденцією [135, с. 178]. З цього часу, утративши державну велич, він став виконувати функцію духовної столиці всієї Русі. Тоді Києвом уважали не стільки Старе місто й Поділ, скільки Києво-Печерську лавру, Софійський і Михайлівський монастирі [35, с. 25]. І правда, у значенні Києва завжди особливо підкреслювали духовну складову, навіть панував державний національний міф – «Київ – другий Єрусалим» [35, с. 4]. Тому в XIV ст., коли місто виконувало в основному релігійну функцію, воно стало легкою здобиччю для литовців, котрі ствердилися тут на цілих двісті років [135, с. 178].

Так, з XIV ст. в історії українських земель починається литовська доба, яка була сприятливою для розвитку української культури. Протягом цього періоду розквітало православ'я та активно функціонувала давньоукраїнська мова. Не можливо оминати той факт, що саме впродовж литовського правління Києву було надане Магдебурзьке право, яке мало дуже вагомe значення для міста. Щоправда, точної дати його запровадження не відомо. В. І. Щербина зазначає, що заведення Магдебурзького права в Києві можна віднести на початок XV ст., проте перша грамота, що дійшла до нас, датована 1494 р., хоча й там Магдебурзьке право як таке не згадане [212, с. 170]. М. С. Грушевський вважає, що це сталося наприкінці XV ст., покликаючись на грамоту литовського князя Олександра 1499 р., де вже точно вказано про надання Києву «німецького права» [39, с. 230]. У сучасних працях період 1494 – 1498 рр. окреслено як час появи на київських теренах Магдебурзького права [135, с. 165]. У всякому разі це Право відіграло величезну роль для міста й дало йому можливість стати в один ряд з іншими європейськими містами.

Наступним етапом в історії української нації стала Люблінська унія 1569 р. Польська доба в історії українського народу великою мірою відрізнялася від литовської, оскільки політика польського уряду була

спрямована на насадження своєї ідеології, упровадження католицизму й полонізацію українського суспільства. Утім, попри намагання Речі Посполитої підкорити український народ, усе-таки більшість людей залишалися на своїх позиціях. У Києві особливо енергійно боролися за національні й духовні інтереси, доказом чого може послужити заснування на початку XVII ст. Богоявленського братства й успіхи київської братської школи [212, с. 178].

Щодо мовної поведінки українців у польську добу, слід наголосити, що всупереч полонізації польська мова не була достатньо популярною серед народу. Більшість українців залишалися українськомовними, а в писемній літературі домінувала церковнослов'янська. Тому впродовж цього періоду продовжувала існувати диглосія: функції книжної та розмовної мов чітко розрізнялися, давньоукраїнська й церковнослов'янська функціонували в різних сферах.

2.2. Політика Московії в контексті руйнування української ідентичності

Захоплення українських територій і процеси мовної асиміляції стартували в XVII ст. – період, коли Московська держава взяла під контроль більшість українських земель. Так, з того часу розпочався довгий період утисків нашої мови, боротьби з українською культурою і нищення національного духу.

Усю мовну політику, яку провадила спочатку царська Росія, а потім продовжив СРСР, називають лінгвоцидом, що є універсальним методом етноциду. Влучне визначення цьому поняттю дав Я. К. Радевич-Винницький, схарактеризувавши лінгвоцид як «свідому, цілеспрямовану політику і суспільну практику панівної нації (її державних, релігійних, громадсько-політичних структур тощо), скеровану на ліквідацію мови підлеглого народу з метою його денационалізації й асиміляції» [127, с. 187].

На знищення української мови були спрямовані всі розпорядження, починаючи від указу царя Олексія про заборону розповсюдження книг, що виходили в українських друкарнях [29]. Якісно новий період в історії України та її мови ознаменувало царювання Петра I. Він і його наступники за традицією ставилися з пошаною до Києва, позаяк місто було найстарішим центром релігійного й політичного життя народу, тому вони неодноразово підтверджували його права й вольності. Щоправда, ці права повністю суперечили централістичному ладу імперії, у результаті чого їх увесь час ламали уряд і його представники, аж поки нарешті повністю не скасували [212, с. 189 – 190].

Відомо, що саме за наказом Петра I в 1713 р. Московія привласнила собі наш етнонім Русь. Московити стали використовувати цю назву на позначення своєї держави з тих причин, що перші московські царі вважали себе спадкоємцями київської династії Рюриковичів. Українці ж, аби відрізнити себе від росіян, мусили відмовитися від своєї першої назви, унаслідок чого поступово з Русі виник етнонім Україна, а з руської мови постав лінгвонім українська мова [165, с. 23].

Результатом поширення проросійської ідеології було й те, що російська нація, окрім назви, привласнила й церковнослов'янську спадщину, яка стала основою формування російської літературної мови. А староукраїнська мова в цей час занепадала, адже в усіх сферах її замінювали російською. «Таким чином, розвиток української і російської літературних мов, – як справедливо зазначає Л. Т. Масенко, – ішов різними шляхами. Російська література, яка зросла на фундаменті писемної мови Київської Русі, плекалась у вищих верствах суспільства, при постійній підтримці великодержавної влади, що потребувала єдиного «общерусского языка» як духовного знаряддя поневолення всіх інших народів Російської імперії. Натомість історично окрадена, позбавлена своєї писемної традиції і зведена на роль побутового наріччя, українська мова піднімалася знизу, з народного селянського середовища, долаючи опір і з боку самодержавного апарату, і з боку

освіченої російської громадськості, і з боку свого ж русифікованого панства» [86, с. 11].

Нагадаємо, що претензії Московії на Київську Русь були навіть науково обґрунтовані в радянському мовознавстві. Російський філолог О. О. Шахматов висунув спеціальну лінгвістичну теорію походження мов «трьох братніх народів», «колискою» яких була Київська Русь. На його думку, російська, українська й білоруська мови певний час існували у формі єдиної спільної мови, у російській термінології – «общерусского языка». А самостійні мови утворилися тільки після її розпаду у XII – XIV ст. [198].

Ю. В. Шевельов аргументовано спростував цю теорію в праці «Історична фонологія української мови» [201], переконливо окресливши походження української мови безпосередньо з праслов'янської, яка розпалася на окремі мови в VI – VII ст. Дослідник на основі аналізу писемних пам'яток і діалектних фактів довів, що «справжня, «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська», ніколи не була «спільноруська», ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від VI до XVI ст...» [202]. Як відомо, ця теорія лише зробила його персоною нон грата в Радянському Союзі [91], а росіяни ще й дотепер заперечують її та наполягають на існуванні «общерусского языка», з якого нібито постали наші мови.

Окрім Петра I, жорстоку асиміляторську політику щодо українського народу проводила Катерина II. Її розпорядження мали на меті знищити українську націю і зруйнувати українську мову й культуру. Так, почала вона зі столиці, де в 1765 р. заборонила викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії. А вже з 1783 р. по всіх українських навчальних закладах запроваджено навчання російською мовою – обов'язково з вимовою, яка вживалася у Великоросії, щоби викоренити в українців «развратное мнение, по коему поставляют себя народом от здешнего совсем отличным» [186]. До речі, саме за царювання Катерини II було висунуто ідею

«національного єдинства» українського й російського народів [79], на якій росіяни наголошують ще до сьогодні.

Упродовж царювання Катерини II занепала роль Києва, позаяк він поступово втрачав свій автономний лад. Хоча існував магістрат, цехи, міщанська міліція, потверджувалися жалувані грамоти, але в місті стали переважати люди нової формації, виховані під впливом нових умов життя [212, с. 210]. Не могло не вплинути на мовну ситуацію в столиці й те, що на кінець XVIII ст. кількість росіян у Києві значно збільшилася. За словами І. Б. Гирича, українським у той час залишався Києво-Поділ, який протистояв московському Печерську. Навколо Софії навіть був розташований російський гарнізон із власним начальством. Зрозуміло, що все це спричинило потужну хвилю русифікації міста, у якій немале значення відіграла ліквідація Магдебурзького права в 1785 р. й остаточно в 1834 р. Через ці події русифікувався навіть до того український Поділ. У новій міській думі стали засідати етнічні росіяни, а найнепокірніших представників українських міських порядків влада переселяла на Пріорку й Куренівку. Тому якщо українська мова протягом цього часу десь і звучала, то лише на околицях столиці [35, с. 28 – 29].

Отже, політика царської імперії впродовж XVIII ст. завдала удару всім сферам суспільного життя – міському самоврядуванню, церкві, освіті, книгодрукуванню:

- ударом по міському самоврядуванню стала ліквідація Магдебурзького права (1785 р. і 1834 р.);
- про русифікацію церковного життя свідчило те, що в 1784 р. за розпорядженням Синоду митрополит Київський наказав, аби в усіх церквах дяки та священники читали молитви та правили службу Божу «голосом, свойственным російському наречію» [186];
- результатом повної русифікації освіти став закон 1783 р., за яким російську мову запроваджено в усіх школах України;

• знищення українського книговидання засвідчив указ Катерини II 1786 р. відповідно до якого всі книжки, «не свидетельствованные в Синоде», підлягали конфіскації на всій території імперії [186]. Унаслідок цього видавнича справа в Україні була спаралізована аж до II половини XIX ст.: у 1847 р. в Україні була надрукована лише одна книжка, у 1848 р. – 3, 1849 р. – 2, 1850 р. – 1, 1851 р. – 2, 1856 р. – 5 [29].

На мовну ситуацію в столиці початку XIX ст. значний вплив мали такі фактори: збільшення кількості росіян у Києві, уведення в установах російської мови, перехід інтелігенції на російську. Усе це, зрозуміло, забезпечувало більшу конкурентоспроможність російської мови. Утім якраз на цей період припадає активний розвиток нової української літературної мови. Відомо, що велику роль у її становленні відіграли І. П. Котляревський, поети-романтики і, особливо, Т. Г. Шевченко, який, поєднавши український фольклор і церковнослов'янські елементи, зумів передати мову не окремого регіону, а витворити таку мовну норму, яка б об'єднувала всю країну. Таким чином, саме київський говір ліг в основу нової літературної мови, сформованої на базі середньонаддніпрянського діалекту. Та й не могло бути інакше, адже саме столиця впродовж багатьох століть була центром усього національного життя.

Складно переоцінити роль Т. Г. Шевченка в історії українського народу. Щоправда, його діяльність з відомих причин усіляко суперечила переконанням російського уряду. Унаслідок цього вони забороняли твори Кобзаря, пояснюючи це тим, що він «сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетьманского правления и прежней вольнице казачества, то с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ, к которым обязан питать благоговейное уважение...» [176, с. 9].

Цікаво, що не лише Шевченкові твори не влаштовували керівну верхівку. Наприклад, альманах творів українських письменників

А. Л. Метлинського два роки лежав у цензурі й повернувся на половину скреслений – викреслено скрізь слово «воля», навіть там, де було «кінь гуляє на волі». Твори Є. П. Гребінки, П. П. Гулака-Артемівського, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького тощо теж не оминула жорстока цензура. Уряд повністю заборонив вислови «Україна», «український», навіть «Малоросія», «малоросійський» заміняли на «Югъ Росіи», «южнорусскій», а то й зовсім на «русскій» [147, с. 29 – 30].

Отже, з того часу над усією українською літературою було встановлено жорстокий контроль. Цензура дістала наказ стежити за літературою, щоб у ній не давалася «перевеса любви к родине (Україні) над любовью к отечеству (Росії)» [36, с. 370]. Тому на середину ХІХ ст. московська влада вже всіляко забороняла не тільки використовувати українську мову, але й навіть називати її. Особливо важким було становище в Києві, оскільки тут зустрілися, з одного боку, російські ідеологи, а з іншого боку, польські претенденти на Правобережну Україну. Створивши в Києві своєрідне місце «трикутного бою», вони не залишали жодних можливостей для розвитку української культурної творчості [36, с. 371].

Становище мови певною мірою покращилося, коли в 1856 р. цензура трішки послабила свій тиск. Були зняті деякі обмеження з освіти й українського слова, чим і скористалися культурні діячі. 11 жовтня 1858 р. в Києві, на Подолі, відкрито першу недільну українську школу. У 1860 р. в столиці вже було 4 чоловічі та 2 жіночі недільні школи. Хоча й користувалися там здебільшого російськими підручниками через брак українських, але пояснювали все українською мовою [142, с. 390 – 391]. Певна річ, діяльність недільних шкіл дала поштовх розвитку національно-культурного життя народу.

Зокрема, активною силою боротьби проти поневолення у всі часи виступало студентство. Попри те, що його дії всіляко обмежував московський уряд, вони все одно зуміли залишити свій слід в історії українізації суспільства. Наприклад, у 1860 р. двоє київських студентів

К. Шейковський і П. Левицький готувалися видавати тижневик «Голось», у якому твори красного письменства повинні були бути як російською, так і «южно-російською» мовою. Утім, незважаючи на всі старання студентів, такий намір був відхилений, оскільки в газеті не могли дозволити помістити статті «на малоросійському нарiччi» [142, с. 373]. У всякому разі це не могло не вплинути на загальні настрої суспільства.

У той же час студенти Київського університету з метою сприяння українзації столиці спромоглись утворити «Українську громаду», яку вже в 1861 р. викрили. У розпорядженні генерал-губернатора І. І. Васильчикова було чітко аргументовано неможливість її майбутнього функціонування: «...лица, принадлежащие к этому обществу, стремятся сблизаться с простым народом и прививать ему идеи о малороссийской национальности и независимости, что с этою целью рассылаются воззвания на малороссийском языке, пишется история Украины и существует в Киевском университете ежедневная народная школа, и что для распространения тех же идей выезжают здешние студенты в разные местности Малороссии и Украины» [176, с. 23]. Зрозуміло, подальше існування цієї громади було неможливим.

Абсурдність заборон російського уряду доходила до того, що карали навіть за появу на вулицях столиці в українському національному вбранні. Такий випадок трапився з дворянином М. М. Вілігорським, який був затриманий поліцією за національний одяг [176, с. 38].

Перешкоджала царській політиці й діяльність недільних шкіл, тому в 1862 р. за розпорядженням міністра освіти їх усіх закрили, пояснивши це тим, що замість розповсюдження корисного знання, їхньою метою стало «проведення вредного социалистического учения» [176, с. 52], а отже, вони не мають права на функціонування. З усього сказаного стає зрозумілим, що в 60-х рр. ХІХ ст. знуцання над українською мовою і культурою активізувалися з новою силою.

2.3. Валуєвський та Емський укази як вияви лінгвоциду

Наступним етапом нищення української ідентичності став Валуєвський циркуляр, який заперечував існування української мови й забороняв видавати нею книжки релігійного змісту, навчальні й ті, що призначені для початкового читання народу. Наслідком циркуляра було повне знищення українського книговидання. Упродовж семи років після указу видано стільки ж українських книжок, як протягом одного 1862 р. (1864 р. – 12, 1865 р. – 5, 1866 р. – 0, 1867 – 1869 рр. – по дві щороку) [66, с. 134].

Про причини Валуєвського циркуляра чітко висловився київський генеральний губернатор М. М. Анненков, відповідаючи на надіслане до нього запитання з приводу цієї справи. Він заявив, що бажання вживати українську мову в друці «не может быть оправдано ни свойствами языка, ни потребностью народа и имеет характер исключительно политический. Сторонники малороссийской истории, – продовжував він, – достигнув звания самостоятельности малороссийского языка, конечно, на этом не остануться, а опираясь на отдельности языка, станут притязать на автономность Малороссии» [138, с. 191 – 192]. Звідси випливає, що Валуєвський циркуляр став віддзеркаленням низки побоювань влади, реакцією на помітну активізацію легальної та прихованої діяльності українофілів, де чітко вбачалися сепаратистські настрої [98, с. 111]. Зрозуміло, що царському урядові задля уникнення можливих претензій українського народу на власну державу вигідно було не лише заборонити користуватися рідною мовою, але й заперечити її існування взагалі.

Парадоксальним видається те, що хоча у Валуєвському указі нічого не згадано про заборону українських вистав і концертів, їх всіма способами старалися не допускати. Так, у 1864 р. М. П. Старицький і М. В. Лисенко влаштували в київському міському театрі концерт із благодійною метою, де програмою було передбачено виконання декількох українських пісень, однак адміністрація не дозволила їх співати. Аби розв'язати цю проблему, вони

змушені були перекласти український текст пісні «Дощик, дощик капає дрібненько» на французьку мову [142, с. 378]. Виходить, що українські пісні на той час могли звучати тільки іншими мовами, адже навіть культурна творчість стояла на перешкоді здійсненню асиміляторської політики Росії.

Продовжували й тиск на освіту. У 1864 р. московський уряд прийняв новий Статут про початкову школу, згідно з яким навчання наказано провадити лише російською мовою. Педагоги мали дотримуватися нових правил і змушені були навіть використовувати російські підручники, які не відповідали не тільки мовою, але і своїм змістом потребам української дитини. Учителів, які все ж наслідувалися вживати в школі українську мову, шкільна адміністрація карала. Численні приклади звільнених із роботи педагогів засвідчують потужну силу тиску на сферу освіти. Зокрема, у 1875 р. вчитель М. Ф. Лободовський був позбавлений права викладати в народних школах тільки через те, що переклав у класі одне речення з Євангелія від Матвія українською мовою. Я. П. Новицький також був звільнений з учительської посади, бо під час обшуку знайшли в нього шість українських книжок. Утім, незважаючи на високий рівень напруги в суспільстві, знаходилися сміливці, що чинили опір русифікації та не боялися покарань. Насамперед у цьому контексті слід згадати Б. Д. Грінченка, який, попри утиски й переслідування, усе-таки уклав для учнів український буквар, читанки та книжки [142, с. 345 – 346].

Унаслідок усіх заборон українська мова в Києві майже не функціонувала. Засобом зросійщення міського життя ставало також чиновництво, кількість якого постійно збільшувалася з перетворенням Києва на столицю «Південно-Західного краю» в добу генерал-губернаторства Д. Г. Бібікова. Активний розвиток промисловості в другій половині XIX ст. теж привів до збільшення чисельності росіян у столиці. Кваліфіковане робітництво в машинобудуванні, металургії, будівництві залізниць, пароплавстві, поліграфії було переважно російським, заводи обслуговував здебільшого російський пролетаріат. Частка українських робітників

залишалася високою лише в промислах, пов'язаних з обробкою сільгосппродукції, і в будівництві цегляних будинків [35, с. 29]. Отже, Київ на той час через різні заборони української мови та збільшення кількості представників російського етносу став майже повністю російськомовним містом.

Позитивні зміни настали на початку 70-х років, коли Київській громаді вдалося заактивізувати свою діяльність. Вона виступила ініціатором утворення в Києві в 1873 р. Південно-західного відділу імперського географічного товариства, під егідою якого були підготовлені й видані «Історичні пісні українського народу» В. Б. Антоновича та М. П. Драгоманова, збірка казок М. П. Драгоманова, праця П. П. Чубинського з етнографії Правобережної України, проведено одноденний перепис населення Києва [37, с. 55]. М. П. Драгоманов, повернувшись після довгострокового відрядження до Києва у вересні 1873 р., був здивований національним піднесенням, яке панувало в місті. «У Києві я застав чималий рух українців. Старші (по більшій частині учителі гімназії) чинили зерно нововідкритого Юго-Западного отдела Российского географического общества, молоді студенти збиралися у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки», – згадує видатний діяч [115, с. 361].

Таким чином, друга половина XIX ст. характеризувалася значним пожвавленням національного й культурного життя. Великого розголосу набрав археологічний з'їзд у столиці 1874 р., під час якого члени Київської громади впевнено заявили про себе високими результатами своєї наукової діяльності [37, с. 55]. Київська громада взагалі відігравала велику роль у національному відродженні країни. Її заходами виходили популярні книжки для народу, газети «Київський телеграф», «Труд», «Київська Старина» [193, с. 294]. До речі, своїм існуванням Старій громаді завдячувала і книгарня «Київська Старина», що починаючи від 80-х років XIX ст. й до 1907 р. була єдиним київським магазином, де продавали українські книжки [35, с. 122].

Тому культурне життя в столиці завдяки Громаді завирувало з новою силою і потягло за собою збільшення обсягу книжкової продукції.

На покращення видавничої справи в Києві звернув увагу російський уряд, висловивши цим своє занепокоєння: «Книжное дело в нем гораздо больше развито, чем в других городах, так, например, по сведениям об издании книг в важнейших городах оказывается, что в промежутках времени от сентября месяца 1872 г. до сентября 1875 г., т. е. в течении 3-х лет, в Киеве издано 311 названий книг, тогда как в течении того же периода в Одессе издано 179, Варшаве 157, в Казани – 51 названий. Естественно, что с развитием книжного дела увеличилось число книжных магазинов и лавок, библиотек и типографических заведений...» [176, с. 147].

Звичайно, активізації українського книговидання не було в планах царського уряду. Таку діяльність оцінювали як намагання відокремитися від Росії, її літератури й мови. Тому в 1876 р. була скликана урядова нарада, на якій підписано таємний Емський указ. У ньому до пунктів Валуєвського циркуляра додано заборону сценічних вистав і друкування текстів до музичних нот українською мовою. Окремим пунктом заборонено видавати газету «Київський телеграф» [21, с. 7].

Також на підставі цього указу «тимчасово» закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Офіційно наведено дві причини, що нібито призвели до закриття Київського відділу: 1) «деятельность особого рода пропагандистов, зараженных так называемым украинофильством» і 2) «распространение в народе переводов, учебников и молитвенников на малороссийском языке» [138, с. 106]. Хоча певною мірою на закриття Товариства повпливало і проведення його учасниками одноденного перепису киян.

Відзначимо, що перепис був унікальним статистичним явищем того часу, який мав на меті розібратися з етнічним складом населення міста й мовною ситуацією. У процесі його проведення кияни повинні були визначитися зі своєю рідною мовою. Зрозуміло, що питання про українську

мову не могли прямо поставити, його сформулювали лише як «малорусское наречие» російської мови й, відповідно, зарахували до неї ж. Перепис показав, що 80 % киян говорили російською або її діалектами, причому малоросійським – 39,26 % [25, с. 364 – 365]. Варто зауважити, що група українськомовних осіб насправді була значно більшою: велика її частина через сильний соціальний тиск і різноманітні заборони змушена була зарахувати себе до категорії, що говорить літературною мовою, тобто російською [196, с. 368].

Емський указ був чинним майже 30 років, через що цей період називають «мертвими роками». У результаті всіх подій на кінець XIX ст. Київ став одним із трьох основних центрів розвитку російської культури. У столиці в цей час видавали понад півсотні російських не лише за мовою, а й за напрямком думок періодичних видань, функціонував якісний російський драматичний театр, у міській опері виступали актори, які до того з'являлися на сценах столичних російських театрів, Київ був одним із центрів російської науки. Тому, вочевидь, для людей простіше було плисти за течією і діяти в межах, визначених законом [35, с. 95 – 99], аби не наражатися на небезпеку.

«Українське громадське життя в Києві в 90-х роках, – згадує О. Г. Лотоцький, – не мало властиво громадського характеру, бо не обіймало ширших течій громадської думки та акції, – загнане в темний куток русифікаційним режимом, визначалося лише рисами вузького гуртківства. Всі ці гуртки були нелегальні...» [81, с. 158]. Та й справді, тоді було надто небезпечно виявляти свою національну позицію, адже «втратити посаду і потрапити на олівець жандармам було дуже легко. Досить було кілька разів гучно у хаті поспівати українських пісень, щоб тобою як неблагонадійною людиною зацікавилася поліція» [35, с. 106]. Абсурдність політики доходила навіть до того, що на археологічному з'їзді 1899 р. реферати можна було читати всіма слов'янськими мовами, за винятком української [77, с. 14].

Таким чином, московська влада повністю загальмувала розвиток національного духу. Українською мовою послуговувались або неосвічені

селяни, або окремі представники інтелігенції. Як наслідок, окрім урядових заборон, українська мала долати ще й спротив населення, якому насадили думку про те, що вона мужицька. Яскраво таку ситуацію описує Є. Х. Чикаленко у своїх спогадах: «В реальній школі у нас атмосфера була натурально московська, як по всіх школах в Росії, але з тою різницею, що тут нас ніхто не переслідував за розмову між собою на українській мові, як це робилось по державних школах... Але характеристично, що найменше говорили українською мовою і найменше цікавились українським рухом селянські хлопці, оті земські вихованці; вони одні й соромились рідної мови і не признавались до неї, за рідкими виїмками, мабуть, бажаючи швидше позбутись отого тавра – “мужицтва”» [193, с. 86 – 87].

У результаті асиміляторської політики українській мові нелегко було підвищити свою комунікативну потужність. Доречним уважалось її використання в красному письменстві й фольклорних публікаціях, однак мовою наукових праць, публіцистики та навіть приятельського спілкування залишалась російська. Так, подружжя Кулішів між собою спілкувалося російською мовою, по-російськи листувалися В. Б. Антонович і Ф. К. Вовк, у родині Житецьких за присутності в домі сторонніх осіб починали говорити російською, хоча всі досконало знали українську [35, с. 109 – 110].

Є. Х. Чикаленко налічував у Києві зовсім небагато інтелігентних сімей, які, попри заборони та зневаги, розмовляли українською. Майже всі вони жили недалеко одна від одної – переважно по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (нині Саксаганського), і котру з цієї причини самі ці родини називали Українською [193, с. 291]. Узагалі зі старших українців тоді, за свідченнями мецената, тільки в В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка та М. П. Старицького родинною мовою була українська, решта користувалися нею лише в спілкуванні з українцями. Та для людей-держслужбовців небезпечно було розмовляти по-українському навіть у сім'ї, аби не позбутися посади. У родинях Косачів, Шульгиних тільки матері говорили з дітьми українською, а батьки не вміли [193, с. 298]. Тому без перебільшення

О. С. Маковей після відвідання столиці написав такі слова: «Тремтить моє серце: не чую нігде тих слів, що учила нас мати... Де ви поховались, мої земляки, що вас тут нігде не видати?» [82].

Певна річ, московська політика повністю підірвала статус і престиж української мови й культури. За словами П. Ю. Гриценка, керівна верхівка насаджувала думку про те, що «по-перше, український ідіом не є мовою, а становить наріччя (діалектну територіальну одміну) руської мови; тому питання про його дорівняння до російської мови (розвиток функцій – створення художньої літератури, освіта цим діалектом, переклади з інших мов) не мають під собою реального ґрунту; по-друге, українська мова є надлишковою, оскільки церковне життя, державне управління, армія, освіта забезпечені російською мовою, яку до того ж добре розуміють українці й послуговуються нею безперешкодно; по-третє, структурний потенціал мови українців є недостатнім для забезпечення потреб інтелектуальної, наукової діяльності та богослужби; непридатна ця мова і для художньої творчості та для перекладу з чужих мов; єдиною сферою її використання може залишатися родинне спілкування» [38, с. XL – XLI]. Таким чином, заперечуючи доречність функціонування української мови в усіх сферах, їй залишали місце лише в неформальній – у колі сім'ї, що є свідченням чіткого протиставлення двох мов в аспекті престижності / неprestижності й формальності / неформальності, а отже, існування диглосії.

Щоправда, попри різноманітні заборони, українська мова продовжувала активно функціонувати бодай поза межами Києва. Так, наприклад, польський діяч Г. Юзевський у своїх спогадах фіксує таке: «...я не помічав у київському світі якогось виразного українського акценту, чіткої соціальної чи політичної позиції. На околицях міста діяв український театр, котрий час від часу ставив вистави народного характеру. Спорадично з'являлись українські видавництва, пов'язані з історією мистецтва, етнографією, спогадами... Український акцент губився, не залишав по собі сліду в шумному місті. Натомість за Києвом, у селі, Україна дихала на повні

груди. Село було українське, самобутнє, не забруднене нічим російським, бриніло українською піснею...» [213, с. 82].

Це доводить те, що в другій половині XIX ст. стан мови чітко віддзеркалював соціальний стан суспільства: українську мову використовували представники нижчих верств, російська ж функціонувала в освіті, церкві, державному управлінні. Певна річ, саме селяни були основними носіями української мови. Щоправда, мігруючи до міста, вони починали говорити російською, оскільки українська не мала попиту у формальному спілкуванні, а знання російської, навпаки, полегшувало доступ до державної служби. Тому й селяни під тиском змушені були переходити на російську мову комунікації, тимчасом як розвиток української мови й культури знову був певною мірою зупинений.

2.4. Маніфестація національної свідомості в Києві в перші десятиліття XX ст.

Мовна ситуація почала різко змінюватися на початку XX ст. У 1905 р. набули чинності «Тимчасові правила про друк», що скасували закони 1876 р. й попередню цензуру. Унаслідок послаблення мовного режиму студенти почали вимагати українізації університетів. Ініціаторами такої ідеї стали кияни, а далі їхні погляди підтримали українські студенти в Харкові, Одесі, Петербурзі й Москві, де також стали домагатися запровадження в університетах кафедр із українознавства [36, с. 379].

Скасування цензури дало можливість з'явитися українськомовній періодиці. Так, з 1906 р. в Києві розпочалося видання щоденної українськомовної газети «Рада», що було дуже важливим кроком у бік національного відродження (існувала вона до 1919 р, щоправда, з перервами). Потреба створення таких газет була цілком очевидною: українці прагнули консолідуватися і відокремитися від Росії. Л. М. Жебуньов у листі до Є. Х. Чикаленка, фундатора газети «Рада», підкреслював той факт, що

люди охоче сприймали українську мову на сторінках газет, проте через різні заборони рідної мови населення вже відвикло від неї, а отже, місія газети ставала ще актуальнішою [80, с. 55].

Питання мови української преси було справді надзвичайно значущим, оскільки наслідки політики русифікації глибоко позначилися на свідомості українців. Багато людей виписували російські газети, які були звичніші для них і з новішою інформацією. Є. Х. Чикаленко неодноразово у своєму щоденнику наголошував на проблемі конкурентоспроможності української газети, зазначаючи, що ті люди, які певною мірою вміють говорити селянською українською мовою, не виписуватимуть «Ради», бо вони краще зрозуміють газету російську, та й та дасть їм більше новин, які до того ж будуть свіжіші [195, с. 57]. Тому українській пресі не так легко було змагатися з російською, адже престиж останньої, зрозуміло, був значно вищим.

Окрім конкуренції, українська газета натрапила на ще одну серйозну проблему – відсутність українськомовного читача, на що теж звертає увагу меценат: «По городах нема ще інтелігенції, яка б говорила по-українському вдома, в родині, на вулиці і взагалі скрізь, вона ще тільки народжується. Про сільський народ я й не кажу, бо він або зовсім неграмотний, або покалічений російською школою і не може, а то й не хоче читати української газети, яка пишеться мовою, виробленою хоч і на народній основі, але з масою слів і виразів не народних і чужих народів, бо він їх не чує ні в школі, ні в суді, ні в житті». Тому «виходить так зване зачароване коло, – продовжує Є. Х. Чикаленко, – щоб існувала преса, треба свідомого громадянства, щоб було свідоме громадянство, треба, щоб існувала преса!» [195, с. 56 – 58].

А в Києві свідомого громадянства було вже не так і багато, адже домінували в місті або росіяни, або ж українці, виховані під впливом російської ідеології. Тому, очевидно, що комунікативна потужність української мови в українській столиці залишалася надто низькою. Підтверджує такий стан мови й Г. Юзевський, зауважуючи, що на той час

саме російська «звучала на вулицях, у магазинах, трамваях, службах, установах. Нею розмовляли старші, молодь, діти» [213, с. 81]. Така російськомовність Києва на початку ХХ ст. вражала. З цього приводу висловлювався і Л. М. Жебуньов, який запевняв, що ніколи б не наважився переселитися на постійне місце проживання до Києва, оскільки такої байдужості й егоїзму, як у багатьох киян, він не зустрічав у жодному іншому місті [80, с. 9].

Отже, українська газета на своєму шляху мусила конкурувати з російською газетою та долати опір певного прошарку народу й уряду. Московське керівництво неодноразово наголошувало на негативному ставленні до української періодики. Якщо воно й визнавало «логічність існування преси для всіх недержавних народів», то для українців уважало її непотрібною, бо «все малороссы прекрасно понимают по-русски» [195, с. 13].

Утім, попри перешкоди, українськомовну газету продовжували видавати, а коло її читачів поступово розширювалося. Л. М. Жебуньов засвідчував упевненість у великій місії українськомовної газети в одному з листів до Є. Х. Чикаленка, де писав, що «звичка до мови – діло часу, і не може вона не посуватись наперед». А тому той, хто читав її впродовж року, «не може не стати свідомим українцем, і не може бути, щоб він мовчав, нікого не нахилив до українства» [80, с. 87]. Без сумніву, на українськомовну періодику були покладені великі надії.

До речі, становище преси в містах виявилось дещо кращим, ніж у селах, позаяк у великих населених пунктах значно легше виписувати українську газету. Тут адміністрація не мала змоги аж настільки контролювати приватне життя людей, тому мешканцям міста було простіше виписувати «Раду», чи навіть «Слово», «і не чути, щоб коли видирали ці часописи, як це мало не скрізь робила сільська поліція» [195, с. 57]. Хоча й серед селян уже з'являлися люди, які з великим задоволенням читали українські книжки й газети, що в той час було великим ризиком, бо за

передплату українського часопису могли навіть звільнити з роботи [195, с. 57]. Отож, як бачимо, українська преса таки змогла зайняти свою нішу в національному відновленні держави й згуртувати навколо себе велике коло свідомих громадян.

Утім національне відродження все ж мало починатися зі столиці. Московський уряд це розумів, а тому всіляко обмежував діяльність активістів і забороняв різного роду демонстрації. Зокрема, складна ситуація склалася зі святкуванням столітнього ювілею Т. Г. Шевченка. Відомо, що Україна з великою радістю готувалася вшанувати пам'ять Кобзаря, однак російська преса всіма силами намагалася сплюндрувати його ім'я. «Київська права преса – націоналістичний «Кієвлянин» та чорносотенний «Кієв»..., а за ними і вся права преса по всій Росії... чого тільки не наговорили, – читаємо в щоденнику Є. Х. Чикаленка. – Шевченко – безбожник, богохульник, сепаратист, ворог російської державності. І от мазепинці хочуть такому злочинцеві ставити пам'ятник у «святom Кієве» та святкувати його 100-літній ювілей. Мазепинці, мовляв, добре знають, що він нездара, що вірші йому писав Куліш, що він п'яниця та аморальна людина, але вони хочуть скористатись його популярним іменем, щоб зробити гучну політичну, сепаратистичну демонстрацію» [195, с. 310]. З огляду на це всі заплановані дії на честь ювілею Кобзаря в столиці були заборонені, а українцям навіть не вдалося поставити пам'ятник чи назвати його іменем якусь київську вулицю чи площу.

Аргументував такі обмеження ідеолог київського клубу російських націоналістів А. І. Савенко, що називав Т. Г. Шевченка другорядним поетом, який писав на місцевому діалекті. А тому, за його словами, ставити пам'ятник означає демонструвати ідеї українофільства. З цих причин на місці, де планували поставити пам'ятник Шевченкові, було наказано терміново звести постать княгині Ольги в оточенні Андрія Первозваного та творців слов'янської писемності Кирила й Мефодія. Майже одночасно в

Києві поставили пам'ятник Кочубею та Іскрі як опонентам Мазепи [25, с. 398 – 399].

Щоправда, на той час національна свідомість багатьох українців уже була на тому рівні, який дозволяв чинити спротив наказам московського уряду. Унаслідок цього заборона святкування столітнього ювілею Шевченка переросла в масові демонстрації студентів у Києві. Відомо, що понад 1800 людей прийшли до приміщення Комерційного інституту (зараз у цьому будинку знаходиться Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова), де співали «Вічная пам'ять» і розкидали прокламації. Одночасно з цим заходом різні акції відбувалися біля Володимирського й Софійського соборів [176, с. 526 – 529]. Цікаво, що численні сутички з правоохоронцями не зупинили розгортання демонстрацій, а тому багатьом студентам не вдалося уникнути арештів і покарань [94]. Таким чином, заборони царського уряду відзначати ювілей Т. Г. Шевченка викликали зворотну реакцію суспільства: під їх впливом на бік українського руху перейшли навіть ті, хто раніше тримався осторонь [37, с. 69].

З новою силою національний рух почав розвиватися вже після падіння царського режиму. Доба визвольних змагань 1917 – 1921 рр. ознаменувала потужний український вибух, у результаті якого була проголошена Українська Народна Республіка. Новоутворена Українська Центральна Рада заявила, що буде користуватися лише українською мовою. У 1917 р. Російський Тимчасовий Уряд дозволив викладання української мови в школах Київської навчальної округи. У початкових школах запроваджено навчання українською мовою, а російська ставала обов'язковим предметом від другого класу. Засновували кафедри української мови, літератури, історії та права в університетах [186]. Цього ж року Генеральний Секретаріат ухвалив постанову, яка затверджувала, що «офіційною мовою на Україні стає мова українська» [179, с. 313]. У четвертому пункті цієї постанови було зазначено, що «діловодство в Секретаріаті провадиться мовою українською» [179, с. 313].

Унаслідок такого піднесення національного духу столиця, справді, стала більш українською. Докази цього знаходимо в спогадах Г. Юзевського, який пише, що коли повернувся до Києва в 1917 р., виявив «Київ українським, столицею Української держави з власним урядом, парламентом, адміністративним апаратом. Зникло *трехцветное знамя*, на його місці возвеличувався *блакитно-жовтий прапор*» [213, с. 94].

З огляду на ці події українці стали значно свідомішими в національному й мовному планах. Революція не тільки змінила світогляд українців, але і змусила решту народів поглянути на Україну під іншим кутом зору: «До 17-го року на народ український сусіди дивились, як на гній, на обірник для культур московської та польської; широкий європейський світ, крім дуже малого числа спеціалістів-учених, нічого не знав і не чув про Україну, – згадує Є. Х. Чикаленко, – а ці два роки показали як сусідам, так і всьому європейському та заатлантичному світові, що єсть на світі самостійний український народ, який спинається, прагне до самостійного життя, що він не є маленькою, незначною відміною російського, чи великоруського народу» [194, с. 113].

З вибухом революції в Києві було утворене українське громадське «Товариство шкільної освіти», стараннями якого вже в 1917 р. відкрито на власні кошти, з допомогою деяких заможних людей, першу українську гімназію імені Т. Г. Шевченка в Києві, що, безперечно, мало чимале значення для розвитку національної освіти. Зaslугою цієї громади також є організація першого Всеукраїнського з'їзду українських учителів і професорів, який відбувся у квітні 1917 р., а також утворення в Києві лекторських курсів у травні 1917 р. для підготовки лекторів на літні вчительні курси [22, с. 8].

У цьому контексті важливими є дані про національний склад Києва того часу й мовні преференції його мешканців, що їх можна проаналізувати на основі результатів переписів населення. Так, за статистичними даними в 1917 р. в столиці чисельно переважали росіяни, а тому не дивно, що було багато людей, які противилися політиці українізації. На кожну тисячу

мешканців припадало 500 росіян, 164 українців, 186 євреїв, 91 поляк і 60 представників інших національностей [15, с. 432]. Однак уже в 1923 р. ситуація помітно змінилася на користь українців: до росіян тоді належало 362 людей, а до українців – 254. Такі вагомні зміни кількості представників української та російської національностей у столиці, вочевидь, є наслідком тих політичних подій, що їх центром опинився Київ. За підрахунками М. Боровського впродовж шести років українці виграли на 1000 людей 90 осіб, а росіяни програли 138. Зменшення темпу приросту російської національності й надзвичайний приріст української можна пояснити й тим, що значна частина киян, які раніше називали себе росіянами, з огляду на події революції назвалися українцями [15, с. 435 – 436]. Інакше кажучи, подібні перегрупування великою мірою були зумовлені не приростом українського етносу, а самоідентифікацією громадян. Зрозуміло, це не могло не залишити слід у функціонуванні української мови в столиці.

Крім цього, зосередження різних національностей на різних територіях міста визначало мовну ситуацію Києва. Виходило так, що українська звучала в основному на околицях, де жили українці, а російська – у центрі [15, с. 475]. Та й узагалі київські українці в той час були переважно прислугою, малокваліфікованим робітництвом, двірниками [35, с. 97], тому їхні мовні вподобання, певна річ, не могли конкурувати з російськими. Зважаючи на чималу загальну перевагу російського населення над українським, у більшості районів столиці домінували росіяни. Однак чітко визначених щодо національної приналежності районів у Києві тоді не спостерігалось, позаяк населення було мішане. Українці абсолютно переважали лише в Куренівському районі, де їх налічували 54,2 %, росіян найбільше виявилось в центральній частині міста: на Печерську – 51,4 %, на Глибочиці – 61,4 %, на Звіринці – 55 % [15, с. 468 – 469].

У всякому разі революція відіграла чималу роль у національному відродженні країни, яке супроводжувалося появою десятків нових видавництв і книгарень, українських шкіл, пожвавленням театрального життя

[35, с. 111]. Неможливо оминати й те, що переписом 1926 р. вперше було зафіксовано кількісну перевагу українців серед киян. Тоді в Києві мешкали 41,6 % українців, 25,5 % росіян, 26,3 % євреїв, 3,3 % поляків і 3,3 % представників інших національностей [48, с. 1011].

Між іншим, становище української мови у 20-х рр. стало кращим не лише через збільшення кількості українськомовних, але й через законодавче закріплення мови. Зокрема, ідеться про резолюцію, згідно з якою українському народові у всіх радянських установах дозволили говорити рідною мовою. Виникла парадоксальна ситуація, як зауважує В. В. Лизанчук: «Український народ у «власній державі», на власній землі отримав дозвіл з Москви розвивати свою мову, культуру, літературу» [78, с. 12]. Попри все, це, безперечно, мало позитивний вплив на становище української мови.

У 1929 р. було прийнято другу Конституцію УСРР, де у двадцятій статті офіційно дозволено використовувати українську мову у формальному спілкуванні: «мови всіх національностей, що є на території України, проголошувались рівноправними» та «кожному громадянину будь-якої національності забезпечувалася можливість в його зносинах з державними органами і у зносинах державних органів з ним користуватися рідною мовою» [70, с. 225]. Це фактично перша Конституція, у якій наявна окрема стаття, присвячена мовним питанням, зокрема проблемі функціонування мов усіх народів, які населяють Україну, у тому числі мови корінного народу й мов національних меншин [126].

Зараз цілком очевидно, що політика коренізації, яку вели партійні вожді у 20-х рр., була тимчасовою кампанією. Л. Т. Масенко наголошує, що вона мала на меті тільки «світоглядну уніфікацію суспільства на ґрунті поширення єдиної комуністичної ідеології, що ефективніше можна було зробити, провадячи пропаганду національними мовами народів колишньої Російської імперії» [87, с. 27]. Інакше кажучи, комуністи зовсім не передбачали уважного ставлення до національного питання, вони лише

послідовно впроваджували свої принципи національної політики, кінцевою метою якої було злиття націй.

На їхню думку, потрібно давати можливість національним культурам розвиватися для того, аби створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою. У праці «Національне питання і ленінізм» Й. В. Сталін виокремив три етапи цього процесу. У перший період пригноблені нації мали активно розвиватися в мовному й культурному планах. Основою другого етапу повинна була стати необхідність мати загальну міжнаціональну мову, окрім національної мови. І вже на третьому передбачено зникнення національних мов і заміна їх загальною для всіх мовою [156, с. 348].

2.5. Мовна асиміляція українського народу в радянську добу

Відома річ, що, попри гучні декларації про «вільний розвиток національних культур народів СРСР» і їх «невиданий розквіт», радянська мовна політика була спрямована на руйнацію української мови й намагання звести її до стану говірки російської мови [178, с. 34]. Саме тому процес українізації був тільки початковим етапом в ідеології більшовиків, який уже в 30-х рр. замінили політикою формування з багатьох народів Радянського Союзу однорідного в ідеологічному й мовно-культурному плані населення, позбавленого свободи самовираження [86, с. 44]. Засуджуючи лише на словах Валуєвський циркуляр, радянське керівництво насправді здійснювало його практичну реалізацію [178, с. 6], кінцевою метою якого було повне знищення української мови.

Таким чином, українська мова в 1930-х рр. утратила позиції основного засобу модернізації, а самій Україні загрожувала перспектива знову стати провінцією Росії [37, с. 150]. З огляду на успіхи українізації цього не так легко було досягнути, а тому почали використовувати жорстокі методи. Особливою нещадністю характеризувався голодомор, «що фактично був

геноцидом українства. Лише фізичне знищення масового носія української мови і травмованість тих, хто вижив, уможливили успіх наступного лінгвоциду» [85, с. 67]. Окрім голодомору, ще одним наслідком припинення українізації стала чистка серед української еліти, у результаті якої десятки тисяч безпідставно звинувачених опинилися у в'язницях. Арешти й розстріли охопили всі прошарки української інтелігенції, деякі групи вигубили майже до смерті [200, с. 174].

Оскільки штучно організований голодомор і репресії проти інтелігенції великою мірою зламали національний дух українського народу, можна було продовжувати практику мовної асиміляції. Зокрема, поступово скорочували українськомовне викладання в середніх спеціальних і вищих школах, припиняли вивчення української в усіх вищих навчальних закладах, крім українського відділення філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів, згортали українськомовне діловодство, у наукову сферу впроваджували російську [177, с. 700].

Водночас більшовики намагалися насадити як догму в усі гуманітарні науки тезу О. О. Шахматова й інших радянських мовознавців про існування «общерусского языка». Це стало ще одним ефективним інструментом зросійщення українців, перспективою якого було остаточне їх розчинення в російській етнічній спільноті. Керівна верхівка наполягала на тому, що українська й російська мови постали з одного ґрунту, а отже, вони є братами. Відповідно російська, як старший брат, мала мати низку переваг. З огляду на це їй надавали статус другої рідної мови, мови міжнаціонального спілкування в СРСР, мови всесвітнього значення і такої, якою говорили навіть вожді світового пролетаріату Ленін і Сталін, що мало би ще більше сприяти зростанню її престижності. Безперечно, усе це робило привілейованими і її носіїв. Панувала думка, що існувала «велика російська мова» й «велика російська культура», а всі інші народи СРСР були лише «меншими братами», а тому їхні культури могли існувати й розвиватися

тільки завдяки «дружній» підтримці й «добродійному» впливові «великого російського народу» [92, с. 193].

Отже, політичний курс 30-х рр. значною мірою вплинув на становище української мови. Окрім зовнішнього обмеження її використання, згори насаджувалася думка про потребу зближення з російським народом, як старшим братом, а також із їхньою мовою. Тому перед Другою світовою війною українська мова була надзвичайно знеціненою, а мовна ситуація не тільки в столиці, а й по всій Україні через стан російсько-української двомовності почала змінюватися в напрямку російської одномовності.

Утім, попри те, що Київ у радянську епоху був переважно російськомовним містом, Л. В. Панасюк упевнений, що жителі все одно добре знали українську мову, хоча для її використання, наприклад, у вулично-магазинному режимі їм завжди був потрібен якийсь добре відчутний, позитивно або негативно заряджений, струс. «Був цей струс – і Київ активно звертався до української мови. І навпаки – струс спадав, і все вертало до мови російської. Маємо немало свідчень про мовну ситуацію у Києві, коли в 1941 році у нього увійшли німецькі окупанти. Тоді мешканці міста ураз «згадали» українську мову, почавши вдаватися до неї у часі вуличного спілкування, на службі, якщо така комусь знаходилась тощо. Ця метаморфоза пояснюється просто: спрацьовувала захисна, рятівна реакція, аби, крий Боже, німецька влада не запідозрювала у вірності Москві та комунізмові, що, як відомо, й асоціювалися з російською мовою. Тобто останню як офіційну мову більшовизму обачні кияни сприймали тоді як небезпечну» (цит. за [120]).

Після смерті Сталіна в березні 1953 р. в Україні знову посилювався рух на захист української мови. У добу хрущовської відлиги, що характеризувалася певною лібералізацією політичного режиму, покращилося становище української мови. Саме в цей період зафіксовано найвищу вимогу щодо її статусу: 10 – 15 лютого 1963 р. в Києві на Всеукраїнській науковій конференції з питань української мови була висунута вимога надати

українській статус державної мови, щоправда, влада на це не пішла [197, с. 26].

Певна річ, основним завданням політики СРСР усе ж залишалася русифікація України, а тому мовна асиміляція продовжувалася. Статистичні дані підтверджували постійне зменшення кількості українськомовних людей: у Києві в 1958 р. лише 22000 учнів відвідували українські школи, тимчасом як російські – 61000; темпи приросту чисельності російськомовного населення в Україні (за період 1959 – 1989 рр.) були значно вищими (66,12 %), ніж українськомовного (8,7 %) [46, с. 175].

60-ті рр. були позначені також зменшенням кількості українськомовних книжкових видань і періодики. У тиражах українських видавництв чисельність української книжки впала з 80 % у 1950 р. до 66 % у 1963 р. [108, с. 615]. Продовжувався і процес русифікації української науки, доказом чого стало поступове зменшення кількості українськомовних праць і, відповідно, збільшення російськомовних. Між іншим, більшість українськомовних видань становили праці з гуманітарних наук, а в природничих сферах панувала російськомовна книжка [46, с. 143]. За виданням техніко-інформаційних матеріалів рідною мовою Україна взагалі перебувала на останньому місці серед республік Радянського Союзу [46, с. 145].

Наслідком такої політики стало те, що навіть столичні університетські та шкільні бібліотеки були тотально заповнені російськомовними книжками. Цитати, що підтверджують таку ситуацію, наводить І. М. Дзюба: «Заходимо до 118-ої школи, її вважають кращою в Подільському районі столиці. Тут у 17 класах навчається 700 учнів. У шкільній бібліотеці 6136 книжок. З української класичної і сучасної літератури лише 400 книг. Видання давні. Це для старшокласників. А для дітей молодших і середніх класів жодної української книжки... У школі № 20 на 600 учнів у бібліотеці 16000 томів, з них на українську класичну та радянську літературу припадає лише 480» [46, с. 180].

З пресою виникла схожа ситуація: якщо в 1950 р. в Україні виходило всього 1192 газети, з них українською мовою – 972, тобто більшість, то в 1963 р. з 2366 газет в Україні українською мовою виходило тільки 765, тобто менше третини [108, с. 618]. Зрозуміло, художня самодіяльність українською мовою теж не була поширеною, позаяк навіть Київська республіканська філармонія майже зовсім не практикувала художнього читання українською мовою [46, с. 179].

Утім усе-таки період відлиги характеризувався певним зростанням національної свідомості українців, особливо в столиці. Так, студенти Київського університету в період святкування 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка почали відзначати також ще одну дату – роковини перепоховання тіла Кобзаря в Каневі 1861 р. Через участь у таких заходах багато молодих людей були позбавлені права продовжувати навчання в університеті. До речі, саме з пам'ятником Шевченка пов'язано традицію, що, по суті, започаткувала шістдесятницький рух [35, с. 156].

Відомо, що шістдесятники – представники інтелігенції, які всіма силами намагалися відстоювати мовні й культурні права українців. Насправді, за словами самих учасників, рух розвивався нормально лише кілька років, а вже з 1962 р. його почали утискати – обмежувати книгодрукування, забороняти літературні вечори. Зокрема, спочатку заборонили вечір Лесі Українки, далі – Шевченківський вечір на заводі верстатів та автоматів імені М. Горького. Щоправда, як згадує І. М. Дзюба, це ніяк не зупинило масу людей, що прийшли на цей захід: увесь натовп перейшов у парк і там, у холодний березневий вечір, усе-таки провели це дійство [111, с. 236].

Утім попри заборони легально збиратися в столиці в радянський час, інтелігенція все одно продовжувала проводити різні зустрічі, навіть у своїх помешканнях. Наприклад, Клуб творчої молоді гуртувався у квартирі А. О. Горської та В. І. Зарецького, куди приходили багато людей, що хотіли навчитися української мови. Квартира І. О. Світличного теж служила місцем

зустрічі інтелігенції, проте в ній об'єднався вже інший круг: літератори, художники, композитори – там був центр інтелектуального життя [111, с. 240]. На жаль, через участь у таких заходах дуже багато шістдесятників не оминули арештів.

У цьому ж контексті нагадаємо події, які трапилися на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» у Києві й набули широкого розголосу. Саме ця акція стала початком руху громадянського опору. Ідеться про те, що В. М. Чорновіл, С. Й. Параджанов, В. С. Стус, І. М. Дзюба хотіли донести до широкого загалу інформацію про масові арешти інтелігенції без вагомих причин. Усе це робили «з метою розголосу, з тим, щоб принаймні хоч Київ знав, що сталося». Однак І. М. Дзюба з прикрістю згадує той час: «Нічого не змінилося! Ніхто не взнав! Ті люди, які там були, очевидно, боялися про це говорити. Я думав, що там було півтори тисячі, чи скільки. Це колосальна маса людей була. Я думав, що на другий день весь Київ про це знатиме і говоритиме. Нічого подібного. Як камінь в болото. Як води в рот всі набрали. Очевидно, такий паралізуючий страх був, що навіть публічні форми протесту, інформації безсилі були» [111, с. 245].

Зрештою, оцінюючи зросійщення, якого зазнала Україна в радянський період, потрібно визнати, що асиміляційна політика СРСР була значно успішнішою, ніж політика царської імперії. Радянське керівництво контролювало все суспільне життя українців, послідовно й систематично знищуючи індивідуальність і самобутність на всіх рівнях її проявів – особистісному, соціально-груповому, національному [88, с. 21]. З огляду на це сфери функціонування української мови на території радянської України залишалися надзвичайно обмеженими, вона, за словами Ю. В. Шевельова, перебувала «десь у проміжному просторі між станом мови і станом говірки» [206].

Зрозуміло, в СРСР не визнавали існування мовного конфлікту. Двомовність навіть трактували як гармонійне явище. Те, що українці все

більше й більше використовували російську мову й називали її рідною, означало, що мета царської Росії та СРСР досягнута.

28 жовтня 1989 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про мови в Українській РСР». У цьому документі зазначено, що «Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національної майбутності». Водночас Закон підтверджував статус російської мови «як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР». А вибір мови спілкування вважали «невід’ємним правом самих громадян», [109, с. 445], що ще раз підтверджувало так звану «гармонійність».

Однак незважаючи на те, що проблему двомовності визначали справедливо вирішеною, а існування двох мов – гармонійним, соціолінгвісти переконують, що це не можливо. Функціонування в одній країні двох мов завжди є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою [84, с. 19]. У нашому випадку самостійна Українська держава після краху СРСР, справді, стала територіально неоднорідною. Українськомовний Захід і російськомовні Схід і Південь великою мірою розрізняються не лише в мовному, але й у національно-культурному сенсі, а столиця є поєднанням цих двох тенденцій. Звичайно, така роз’єднаність українців спричиняє багато конфліктів і приводить до зменшення сили й потужності держави.

2.6. Стан і статус української мови в період Незалежності

З проголошенням незалежності України наступ на мову не припинився. Його продовжували здійснювати двома шляхами: через безпосередні практичні дії (українську мову в пресі, телебаченні, книговидавництві, політичному й економічному житті постійно витісняла російська) і за допомогою систематично влаштовуваних кампаній на підтримку російської

мови, зокрема намагання надати їй статус другої державної [165, с. 266]. Тому, попри розвал радянської імперії, в Україні в період Незалежності все одно продовжувалися різні прояви русифікаційної політики. За словами І. М. Дзюби, з одного боку, причиною цього була масштабна зрусифікованість значної частини населення, з іншого ж, такі русифікаційні процеси підживлювали й економічні негаразди, масове зубожіння громадян, політична нестабільність, і як наслідок, – несправджені суспільні очікування і розчарування, що, безперечно, негативно позначилися на суспільній привабливості української ідеї, культури й мови [47].

З огляду на це не викликає сумнівів той факт, що всупереч декларованості української мовної політики, насправді її не дотримуються, адже досі немає дієвого механізму, який би здійснював контроль над мовними питаннями. Законом, що регулює мовну політику в незалежній Україні, окрім Закону «Про мови в Українській РСР» 1989 р., стала Конституція, 10 стаття якої закріплює за українською мовою статус єдиної державної, однак не витісняє і російської мови: «Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» [69].

Згідно з офіційним тлумаченням Конституційного Суду це означає, що українська мова є обов'язковим засобом спілкування на території України при здійсненні повноважень органами державної влади, а також в інших публічних сферах, але поряд із нею можуть використовуватися російська й інші мови національних меншин [130]. Тобто, інакше кажучи, статус української мови не вважають вищим за статус інших, уживаних у державі, мов. До 2019 р. так і не було ухвалено інший закон, який би забезпечував повноцінне функціонування державної мови та ставив би її рангом вище, ніж

мови національних меншин. Навпаки, замість ухвалення рішень про збільшення обсягу функціонування української мови, уряд усіма силами намагався загальмувати її розвиток.

Так, політика першого президента незалежної України Л. М. Кравчука начебто й була направлена на захист української мови, проте ніяк не ущемляла російську як мову найбільшої національної меншини. Тому неодноразово наполягаючи на важливості для формування нації державної мови, президент також твердо стояв на позиціях захисту мов національних меншин. З огляду на це двомовність громадян підтримували й заохочували, зокрема й через шкільну освіту, що забезпечувала двомовне навчання дітей. З 1992 р. почалася стрімка русифікація засобів масової інформації, попри ухвалений Закон «Про телебачення та радіо» [10, с. 89]. Позаяк Л. М. Кравчук цьому не протидіяв, російська мова стала домінувати в ЗМІ, наслідки чого можемо спостерігати й нині.

Продовжував неоднозначну й суперечливу мовну політику і наступний президент Л. Д. Кучма, за каденції якого становище української мови виявилось ще гіршим. Він постійно поривався утвердити й надати якийсь статус російській мові, щоправда, завдяки рішучим діям проукраїнських сил йому це не завжди вдавалося. У всякому разі за часів президентства Л. Д. Кучми було ухвалено багато руйнівних для української мови законів: ратифіковано Хартію про регіональні та міноритарні мови, на українське книговидання накладено величезне оподаткування, яке великою мірою зменшило конкурентоспроможність української книжки. Виходить, що замість того, аби сприяти поширенню державної мови, Л. Д. Кучма, навпаки, усіляко підтримував російську.

Президентство В. А. Ющенка виявилось сприятливішим для української мови. Так, з його ініціативи у 2006 р. утворено Раду з питань етнополітики, компетенцією якої було формування і реалізація державної етнонаціональної політики, сприяння консолідації та розвитку української нації, а також розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної

самобутності національних меншин України. У січні 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до Закону України ”Про телебачення і радіомовлення”», який установлював квоту 75 % на мовлення українською мовою, а також вимогу дублювати програми, створені недержавною мовою [83].

Заслугою третього президента став і запропонований на початку 2008 р. Указ «Про деякі питання розвитку державної мовної політики», що мав на меті створення спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань державної мовної політики, а ще встановлення доплати вчителям української мови й літератури, які працювали в навчальних закладах із навчанням мовами національних меншин [83]. Не можливо оминути й те, що у 2010 р. видано Указ «Про державну мовну концепцію», який проголошував, що пріоритетом державної мовної політики має бути утвердження і розвиток української мови, повага до української мови й мов національних меншин, а будь-які прояви зневаги є неприпустимими [114]. Щоправда, за словами Т. П. Марусика, ця Постанова була більше мертвою, ніж живою, адже представники Партії регіонів, ледь прийшовши до влади, вирішили її скасувати [83].

Мовна політика В. Ф. Януковича виявилася найбільш антиукраїнською. Упродовж його каденції всіляко утискали українську мову, намагаючись у всіх можливих сферах офіційно замінювати її російською. Великою перешкодою на шляху реального утвердження української мови в її статусі державної стало ратифікування Європейської Хартії регіональних або міноритарних мов у 1999 р. і 2003 р. й Закон «Про засади державної мовної політики» Ківалова – Колесніченка 2012 р., основу якого склали положення Хартії.

Цікаво, що Україна інтерпретувала Конвенцію на свій лад [12]: унаслідок неточного перекладу з російської («языки меньшинств») її сприйняли як таку, що стосується мов меншин, а не маловживаних мов, які потребують захисту. Оскільки росіяни в Україні становлять меншину, то під

захист Хартії було взято й російську мову. Звідси випливає, що на території Української держави Хартія має парадоксальну дію: замість того, щоб відроджувати мови, яким загрожує зникнення, вона обмежує використання державної мови та протистоїть їй, попри те, що в тексті документу наголошено: «Охорона і розвиток регіональних або міноритарних мов не повинні завдавати шкоди офіційним мовам і необхідності вивчати їх» [49].

З огляду на це російська мова не лише прирівнювалася до української, але й подекуди отримувала навіть більш привілейоване становище. Згідно із Законом Ківалова – Колесніченка, що повторював положення Хартії, на всіх територіях, де понад 10 % населення називають рідною певну мову, їй надають статус регіональної. Таким чином, російська мова отримала статус регіональної не тільки на Півдні та Сході, а й у столиці. Наслідками Закону стали мовна мішанина в навчальних закладах, стрімка русифікація українських шкіл і садочків, скасування в ліцензіях телерадіоорганізацій графі «мова, якою здійснюється мовлення», поява теле- й радіореклами російською мовою і стрімке зростання її частки в ефірі тощо [158].

Особливої шкоди в період президентства В. Ф. Януковича завдано освіті, якою опікувався Д. В. Табачник. Уся шкільна справа повинна була бути орієнтованою на російську ідеологію та мала на меті насадження учням думки про те, що ми невіддільні від Росії. Задля зросійщення школярів змінювали навіть навчальні програми з літератури й історії, скасували рішення про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників шкіл виключно державною мовою, а також стало необов'язковим навчання іноземних студентів українською мовою.

Руйнівними для державної мови були ще багато законів. Наприклад, Закон 2010 р. «Про судоустрій і статус суддів» дозволив у судах користуватися російською мовою. У Верховній Раді під час пленарних засідань теж усе частіше лунала російська, попри Закон «Про регламент Верховної Ради України», який визначав, що виступати іншою мовою, окрім української, може лише той, хто не володіє державною мовою. У 2011 р.

Верховна Рада ухвалила Закон «Про внесення змін до Закону України ”Про телебачення і радіомовлення...”», який повністю скасував квоти на музику вітчизняних авторів і виконавців на телебаченні й радіо, а квоту для вітчизняного аудіовізуального продукту на телебаченні знижував до 25 % [157]. Отже, державний статус української мови за президентства В. Ф. Януковича, безсумнівно, був під загрозою, а її становище зовсім не відповідало положенням Конституції.

Проукраїнського спрямування мовна політика набула під час каденції п'ятого президента. Важливою справою уряду П. О. Порошенка став Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» 2015 р. Безперечно, перейменування вулиць, міст і площ має надзвичайно важливе значення, позаяк впливає на національну свідомість населення. В Україні внаслідок мовної політики СРСР склався одноманітний топонімічний ландшафт міст і сіл: безліч вулиць, провулків, майданів і парків названо на честь радянських вождів і видатних постатей – Леніна, Калініна, Ворошилова, Жданова, Жукова тощо [92, с. 205]. Відповідно до нового Закону про декомунізацію мовний ландшафт міст почав змінюватися. Так, у столиці замість проспекту 40-річчя Жовтня утворився Голосіївський проспект, на місці вулиці Артема – Січових Стрільців, замість вулиці Крупської постала вулиця П. П. Чубинського, а замість Комуністичної вулиці – Трипільська [123].

Л. О. Кравченко, аналізуючи мотиви та принципи перейменувань, виокремила такі з них: відродження колишніх назв, отримання нових з урахуванням географічного і просторового розташування вулиць, репрезентація виду діяльності їхніх мешканців у минулому й сьогодні, віддзеркалення світоглядних позицій та вподобань мешканців. Утім найбільша кількість нових урбанонімів присвячена видатним діячам української культури, науки, спорту й мистецтва, а отже, виконує меморативну функцію [74, с. 378 – 379]. Як відомо, такі зміни мовного

ландшафту столиці відіграють надзвичайно важливу роль для формування національної ідентичності українців і патріотичного виховання молодого покоління.

Направленим на зміцнення позицій державної мови виявився Закон України «Про державну службу» 2015 р., що чітко закріпив вимогу до державних службовців уживати при виконанні посадових обов'язків українську мову. Стаття 8 цього Закону проголошує, що «обов'язково використовувати державну мову під час виконання своїх посадових обов'язків, не допускати дискримінацію державної мови і протидіяти можливим спробам її дискримінації» [69].

Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій» 2016 р. також мав вагоме значення для розширення обсягу державної мови. Згідно з ним частку пісень українською мовою повинні були запроваджувати поступово. З 2016 р. вона мала становити 25 % у зазначені часові проміжки, із 2017 р. – 30 %, а з 2018 р. – 35 %. Цим же Законом запроваджена й мінімальна частка української мови для ведення радіопрограм дикторами й ведучими. У 2016 р. вона мала становити 50 % на добу, через рік – 55 %, у 2018 р. – 60 % [160]. Завдяки таким квотам мовна ситуація в теле- й радіосфері помітно покращилася: приємно вражає стрімкий розвиток українськомовної музики, поява нових українськомовних виконавців. До речі, немало роль у стимулюванні радіостанцій дотримуватися Закону відіграли й величезні штрафи, накладені на порушників мовного режиму.

У квітні 2017 р. набув чинності Закон «Про державну підтримку кінематографії», ухвалення якого виявилось поштовхом до розвитку національної кінематографії, а результати вбачаємо в постійному збільшенні кількості фільмів українського виробництва [160].

Наступним етапом на шляху зміцнення позицій державної мови стало визнання в лютому 2018 р. Закону Ківалова – Колесніченка неконституційним. З-поміж чотирьох пропонованих нових законопроектів

було ухвалено перший варіант № 5670-д «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Таким чином, Українській незалежній державі потрібно було 29 років, аби почати утверджувати українську мову в її статусі державної. І нехай мовна ситуація нашої країни ще далеко не ідеальна, однак підстави для позитиву збільшуються, а прогрес усе-таки відбувається. Успіх мовних квот у медіа, розвиток національної кінематографії, українізація освіти, безперечно, роблять свою справу. Хочемо сподіватися, що шостий президент В. О. Зеленський продовжуватиме заданий вектор української політики, а стан державної мови буде відповідати її статусу.

ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ

Мова – одна з найвизначальніших ознак етносу, що нерозривно пов'язана з історією народу. Шлях українців до утвердження себе як окремої нації та самостійності української мови був надзвичайно складний і суперечливий. Перша Українська держава, Київська Русь, проіснувала до середини XIV ст. У цьому контексті слід підкреслити важливе значення столиці, позаяк Київ упродовж довгого часу відігравав колосальну роль: його вважали головним із-поміж усіх тогочасних міст, політичним центром Давньоруської держави та її духовною столицею. Утім після розпаду Київської Русі місто втратило свій статус, а українські землі постійно перебували в складі інших держав, кожна з яких певним чином намагалася асимілювати народ. Найсприятливішою для розвитку української мови й культури виявилася литовська доба. Час уходження українських земель до складу Речі Посполитої характеризувався потужнішим насадженням чужої ідеології. Однак справжній лінгвоцид розпочався в московський період.

Упродовж трьох століть українські землі перебували під владою Московії. Безперечно, наслідком цього стала тотальна русифікація українського населення. Московська керівна верхівка протягом усього часу

все робила для того, аби денационалізувати суспільство і примусово нав'язати свою мову. Згубна політика царської імперії, уособлена в постатях Петра I й Катерини II, завдала удару всім сферам суспільного життя. Московська держава не лише привласнила наш етнонім Русь, а й знищила українське книгодрукування, викорінила українську мову з релігійної та освітньої сфер. Ситуація в столиці була принципово складною, адже росіяни й поляки з обох боків утискали будь-які вияви національної свідомості. Немале значення в занепаді Києва відіграла й ліквідація Магдебурзького права в 1785 р. й остаточно в 1834 р.

Особливо важкого удару мові й культурі завдали Валуєвський циркуляр та Емський указ, які заперечували існування української мови як такої, а також забороняли її використання в усіх комунікативних сферах. Очевидно, такі дії великою мірою були зумовлені політично, оскільки московське керівництво боялося, щоб українці, окрім своєї мови, не почали вимагати власної держави. У результаті всіх заборон московська політика підірвала дух українського народу й зламала його віковичне прагнення користуватися своєю мовою. Росіяни спромоглися насадити думку про те, що українська мова – сільська й мужицька, а отже, повністю підірвали її престиж. З огляду на це стан мови на кінець XIX ст. яскраво відбивав соціальний устрій суспільства: українську використовували селяни, та й ті, коли переїжджали до міста, намагалися вживати російську, в усіх інших сферах – церкві, освіті, науці, державному управлінні – функціонувала російська. Ще одним чинником русифікації міст, й особливо Києва, став активний розвиток промисловості, що характеризувався значним припливом представників російського етносу до столиці. Українці в російськомовному оточенні почували себе меншовартісними, а тому, аби комфортно існувати в місті, почали переходити на російську.

Усупереч цьому в Києві все ж спостерігалися різні вияви національної свідомості. Зокрема, чималу роль у національному відродженні країни відіграла Київська громада, що видавала книжки й газети для народу, а

книгарня «Київська старина» впродовж довгого часу залишалася єдиним місцем у столиці, де можна було придбати українські видання. Щоденна українськомовна газета «Рада», фундатором якої був Є. Х. Чикаленко, теж сприяла українізації, адже, попри потужну конкуренцію з російською пресою і відсутність читачів, наворотала людей до української мови й виховувала в них почуття патріотизму й поваги до рідної землі.

Повалення царського режиму ознаменувало нову хвилю національного відродження країни, яке потягло за собою збільшення обсягу книжкової продукції, виникнення нових видавництв і книгарень, появу українських шкіл і поживлення театрального життя. Щоправда, політика українізації, що її провадило більшовицьке керівництво, була лише прихованим курсом радянської влади, у перспективі спрямованим на русифікацію і денационалізацію всіх народів СРСР, у тому числі українського. Уже в 30-х рр. його замінили жорстокою політикою русифікації.

30-ті рр. в історії української нації виявилися найжахливішими, оскільки супроводжувалися голодомором, репресіями, арештами, розстрілами, засланнями. Усе це робилося для того, аби підірвати український дух і знищити його рушійну силу – інтелігенцію. Після страшного терору радянська влада продовжувала свій курс, спрямований на зросійщення українського населення. Його наслідки можемо спостерігати на прикладі статистичних даних, які засвідчують істотне скорочення кількості людей, що говорили й навчалися українською мовою, зменшення обсягу книжкової продукції та періодики, русифікацію науки.

Таким чином, асиміляція, що тривала протягом декількох століть, а також насаджування думки про російську мову, як рідну, розмили ідентичність українців. Московія через свою мовну політику домоглася того, аби українське й російське не розрізнялося, а усвідомлювалося, як спільне, братнє, однаково рідне. Радянський режим у ставленні до рідної культури й мови зумів виховати в українців комплекс неповноцінності, який залишився і до сьогодні. Через це український народ зустрів незалежність із роздвоєною

національною свідомістю і цілковитим нерозумінням мовних проблем, що не могло не гальмувати державотворчі процеси.

У період Незалежності українську мову бодай офіційно утвердили як державну, насправді ж її становище зовсім не відповідало статусу. Утім навіть це викликало спротив проросійських діячів, які різними способами, зокрема й через неточний переклад Хартії про регіональні та міноритарні мови, намагалися надати певний статус російській. Наслідками такої політики виявилось активне існування двомовності, а російська мова на практиці займала такі ж позиції, як і державна. Лише після Революції Гідності можемо спостерігати зміни на краще: українську мову почали утверджувати в статусі державної. Отже, тільки після декількох років війни з окупантом вектор української політики змінився з російського на український, а державна мова стала зміцнювати свої позиції.

Результати досліджень цього розділу частково наведені в такій публікації:

1. Матвеева Н. Р. Мовна ситуація в столиці в другій половині XIX ст. *Мовознавчий вісник* : збірник наукових праць. Черкаси, 2018. Вип. 24 – 25. С. 106 – 113.

РОЗДІЛ 3. МОВНА ПОВЕДІНКА Й МОВНА СВІДОМІСТЬ КИЯН У БІЛІНГВАЛЬНІЙ СИТУАЦІЇ СТОЛИЦІ

3.1. Загальна характеристика мовної ситуації в Україні

Термін «мовна ситуація» є одним із найважливіших у соціолінгвістиці, оскільки позначає реальне становище мови в суспільстві, тобто характеризує соціально-комунікативну систему в певний період її функціонування. У визначеннях різних науковців не спостерігаємо помітних розходжень у розумінні змісту чи суті цього поняття. Усі сходяться на думці, що мовна ситуація – сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов, які використовуються в межах певних географічних регіонів чи адміністративно-політичних утворень для забезпечення комунікативних потреб [89, с. 106].

Найчастіше мовну ситуацію описують на основі кількісних, якісних та оцінних параметрів. До кількісних ознак відносять такі: 1) кількість ідіомів, що формують мовну ситуацію; 2) демографічна потужність ідіому, яку визначає відношення кількості мовців, що говорять певним ідіомом, до загальної кількості населення досліджуваного ареалу; 3) комунікативна потужність ідіому, під якою розуміють кількість комунікативних сфер, які обслуговує певний ідіом, щодо всієї кількості таких сфер; 4) кількість ідіомів, що функціонально домінують. Якісні ознаки мовної ситуації охоплюють: 1) лінгвістичний характер ідіомів, тобто, чи вони є різними мовами, чи різновидами однієї; 2) структурно-типологічні відношення між ідіомами – належать вони до споріднених чи неспоріднених мов; 3) функціональна рівнозначність / нерівнозначність ідіомів; 4) характер домінантного ідіома – свій чи чужий, нав'язаний. Оцінні ознаки мовної ситуації стосуються ставлення до мови самих її носіїв і носіїв інших мов. Така суб'єктивна оцінка залежить від комунікативної потужності ідіома, його естетичного й культурного престижу [215, с. 636]. Оцінні параметри мовної ситуації є найменш стабільними, позаяк часто внаслідок дії різних факторів

відбувається зміна ставлення до мови, що зазвичай веде до трансформації її престижності й частоти використання, а це у свою чергу впливає на мовну ситуацію і мовну політику держави.

З огляду на різні фактори, що лежать в основі виділення мовних ситуацій, існує декілька їх класифікацій. Так, розрізняють *одномовні (ендогlossenі)* і *багатомовні (екзогlossenі)* ситуації залежно від того, чи мовні утворення є різними мовами, чи підсистемами однієї; *гомогенні* й *гетерогенні* мовні ситуації, що визначають за ознакою спорідненості / неспорідненості мов; *гомоморфні* й *гетероморфні* мовні ситуації, виділені на підставі типологічної подібності мов; *рівноважні* й *нерівноважні* мовні ситуації, які залежать від рівня функціональної та демографічної потужностей мов; *збалансовані* й *незбалансовані* мовні ситуації, під якими мають на увазі однакове або різне функціональне навантаження обох мов у межах конкретної соціально-комунікативної системи [146, с. 266]. Екзогlossenі мовні ситуації, які до того ж є нерівноважними й незбалансованими, спричиняють мовне суперництво й мовні конфлікти в державі. Унаслідок зменшення показників демографічної та комунікативної потужностей слабша мова поступово втрачає своє значення, що з часом може призвести до її повного зникнення.

Екзогlossenістю і незбалансованістю характеризується мовна ситуація в Україні, де російська мова великою мірою витіснила українську з багатьох комунікативних сфер і значно знизила частоту її використання. На сучасному етапі Росія, продовжуючи мету царської Росії та СРСР – створення єдиного російськомовного простору, проводить війну не тільки проти України, але й проти української мови. Маніпуляції з мовними питаннями стали однією з причин нинішньої російсько-української війни. Зокрема, надумане звуження сфери використання російської мови було використане проросійськими політиками для загострення мовного конфлікту в Україні, що дало підстави для вторгнення в Україну російській владі. Через це надважливим завданням для нашого народу є збереження цілісності держави та здобуття справжньої

незалежності, а це не можливо без усвідомлення колосального значення рідної мови. За словами М. П. Кочергана, «побудувати Україну як незалежну державу можна, лише спираючись на історичні корені українського народу, а отже – на його мову, яка забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах» [73, с. 21].

Таким чином, потужний зв'язок між мовою і державністю не викликає сумнівів, тим більше для східних слов'ян, позаяк у слов'янському світогляді роль мови у відродженні нації завжди посідала одне з перших місць. На цьому наголошує і Я. К. Радевич-Винницький, який зазначає, що саме мова є обов'язковою, хоч і недостатньою умовою національного ренесансу. Також важливе значення має органічно поєднана з мовою самосвідомість нації, особливо тоді, коли мова цілковито або значною мірою нацією втрачена [127].

У цьому контексті цікавим видається питання класифікації націй, яке вивчав професор Лондонської школи економіки Е. Сміт. Дослідник виділив два типи націй: західний і східний, що помітно різняться між собою. Основними компонентами стандартної західної моделі нації є історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія. Водночас на Сході сформувалось інше уявлення, яке називають етнічною концепцією нації. Її визначальною рисою є фокус на спільності походження і рідної культури. «Тоді як західна концепція проголошує, – пояснює Е. Сміт, – що індивід має належати до певної нації, але може вибрати, до якої саме приєднуватися, незахідна, або етнічна, концепція не припускає такої широти поглядів. Чи то людина зоставатиметься у своїй спільноті, чи то емігрує до іншої, вона завжди неминуче й органічно залишатиметься членом спільноти, в якій народилась, і довіку нестиме на собі її печать» [148, с. 9].

Отже, головні відмінності між виділеними Е. Смітом типами націй полягають у тому, що на Заході політичну спільноту характеризують за певними спільними соціальними й правовими нормами, на Сході ж основним

уважають спільність походження людей. З цього випливає, що те значення, яке має закон у західному зразку, у східному належить культурі, мові та звичаям. Зрозуміло, що на сучасному етапі вкрай рідко можна зустріти конкретний тип нації в чистому вигляді, утім гадаємо, що Україну все ж таки доречніше зарахувати до східного зразка, адже мова, національна самобутність і звичаї та традиції завжди лежали в основі формування українського етносу. З огляду на це українці мали б і нині усвідомлювати важливість свого історичного коріння.

Але постає питання: чи має сьогодні українська мова й культура таке ж важливе значення? Чи нині східна модель нації відповідає нашим реаліям? В. Є. Хмелько, досліджуючи культурну ідентичність в Україні, визначає її неоднорідність і роз'єднаність, виділяючи декілька груп, як-от: представників українськомовної української, російськомовної російської та російськомовної української культур. Відрізняються вони не лише на основі мови, але й ідентичності. Остання група знаходиться десь посередині між російськомовними росіянами й українськомовними українцями. При цьому, як зауважує науковець, за політичними й патріотичними орієнтаціями російськомовні українці ближче до українців, а за культурними (мова, традиції) – до росіян [185, с. 42]. Подібні думки висловлює і Р. Я. Кісь, називаючи таких людей маргіналами, що є роздвоєними, психологічно амбівалентними особистостями, які випали з системних смислів своєї культури й перестали бути її реципієнтами та інтерпретаторами [65]. Ба більше, О. Б. Ткаченко переконує, що народ, який роз'єднаний мовою, узагалі ще не став нацією [165, с. 269].

Цікаво, що така різнорідність і диференціація населення України не відповідає співвідношенню українців і росіян на території держави, підтвердження чого знаходимо в даних переписів населення. Як відомо, в Україні останнім часом так і не було проведено Всеукраїнського перепису, а після початку війни з Росією та окупації Криму й Донбасу його здійснення стало неможливим. Тому на сьогодні єдиним ґрунтовним джерелом

статистичної інформації про етнічний склад і рідну мову українського населення є дані Всеукраїнського перепису 2001 р. [159].

Згідно з цим 77,8 % жителів України є українцями за національністю, 17,3 % – етнічні росіяни й 4,9 % – люди інших національностей. Етнічні українці становлять більшість у 25 регіонах із 27 (у діапазоні від 97,8 % у Тернопільській до 56,9 % у Донецькій області) і меншість в Автономній Республіці Крим (24,3 %) і Севастополі (22,4 %). У столиці України етнічними українцями є 82,2 % населення [34]. Результати перепису доводять, що більшість населення України є українцями, а тому питання про дві загальнодержавні мови – українську й російську, з приводу чого існує багато спекуляцій, є недоречним, оскільки росіяни чисельно не домінують у жодному регіоні України, окрім Криму.

Водночас показник співвідношення мови й етносу, що для східної концепції нації є найважливішим, помітно не збігається: кількість українськомовної та російськомовної частин населення не відповідає кількості українців і росіян на території України. Українську мову під час цього перепису назвали рідною 67,5 % українського населення, що на 10 % менше, ніж проживає українців загалом, російську вважають рідною 29,6 %, а це на 12 % більше, ніж етнічних росіян [34]. Упадає у вічі те, що російська мова в Україні не співвідноситься з російською національністю, а частіше, мабуть, є наслідком мовної політики тоталітарного режиму. Тому поділяємо думку Л. Т. Масенко, що «нинішня двомовна ситуація України сформувалася як перехідний етап у незавершеному асиміляційному процесі перетворення українськомовної спільноти на російськомовну, здійснюваному з метою розчинення української нації в російській» [88, с. 11].

Утім не тільки активна чи пасивна двомовність українського суспільства стоїть на заваді утворенню цілісної єдиної держави, але й помітна територіальна неоднорідність регіонів. Так, на території нашої країни, очевидно, виділяються три великі регіони, у середині яких помітними є певні мовно-політичні відмінності: слабо зрусифікований Захід (Волинська,

Рівненська, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області); середньо зрусифіковані Північ і Центр (Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська, Кіровоградська області) і сильно зрусифіковані Південь і Схід (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька, Харківська, Донецька, Луганська області, Крим) [112]. Певна річ, причинами такої диференціації та неоднорідності є географічне положення територій, перебування під владою різних країн, відмінний розвиток економіки, мови й культури.

Влучно про таку регіоналізацію ще наприкінці минулого століття висловився М. Ю. Рябчук, назвавши Україну «культурним уламком імперії»: «Цей уламок складається з регіонів, які на культурному рівні, крім колоніальної «малоросійськості», нині мало що об'єднує: вони розмовляють різними мовами, – і то не лише у прямому, а й, що гірше, в переносному значенні: послуговуються різними семіотичними кодами, різними історичними та культурними міфами; вони читають різні книжки, слухають різну музику, дивляться різні телепрограми, передплачують різні газети, – і погано не те, що «різні», а те, що немає спільних, немає нічого об'єднуючого, що б витворювало спільний культурний код, без якого, власне, немає повноцінної нації. Поки що є лише різні регіони, різні міста і села, котрі в різні часи і за різних обставин опинилися в УРСР, об'єднані не так українськістю, як совєтськістю» [137]. Справді, диференціація і регіоналізація України є безсумнівною, особливо в мовному плані. Розрізняються регіони також і в аспекті прихильності до певних політичних партій і гасел, через що кожна передвиборча кампанія завжди орієнтована на певний електорат, умовну лінію якого можна провести між Правобережжям і Лівобережжям. У передвиборчих агітаціях кандидатів питання мови завжди посідає чи не одне з перших місць. Тимчасом як для виборців Півдня і Сходу обіцяють надати якийсь статус російській мові, для Заходу – утвердити українську. Унаслідок цього мовне питання часто стає об'єктом маніпуляцій

і пропаганди, а така роз'єднаність суспільства стоїть на заваді державотворчим процесам у країні.

Зрозуміло, що в ситуації двомовності (а інколи й полімовності) українці, як слушно зауважує Т. П. Ткачук, постійно проживають ситуацію взаємодії або ж взаємовпливів різних світоглядних позицій, сформованих під впливом певних мов, передусім української та російської [168, с. 151]. Велику роль у такій мовній поведінці українців відіграють частіше не внутрішні чинники, тобто бажання спілкуватися певною мовою, а зовнішні. Мовна ситуація, яку характеризує білінгвізм і диглосія, а також інформаційний простір, у якому українській мові важко конкурувати з російською, зумовлюють низький рівень мовної свідомості багатьох українців, у результаті чого мова титульної нації перебуває на периферії багатьох сфер суспільного життя. Звідси випливає, що для трансформації мовної ситуації держави в напрямку розширення функцій української мови насамперед необхідно, аби українська стала мовою повного етнічного поширення, яка мала би здатність ідентифікації зі своєю нацією.

3.2. Сучасна мовна ситуація в Україні (на матеріалі масового опитування 2017 року)

З часу проведення останнього перепису населення минуло 20 років, а тому, зрозуміло, що ці дані вже є доволі застарілими. Упродовж останнього періоду було здійснено декілька соціологічних досліджень, які стали джерелом нових статистичних даних. У нашій роботі ми спираємося на результати найновішого соціолінгвістичного опитування ТОВ «Перша рейтингова система» на замовлення Фонду «Фольксваген» «Бі- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією та вирішенням мовного конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика та контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії», проведеного в лютому 2017 р. Кількість учасників опитування складала 2007 респондентів, куди було зараховано

мешканців усіх регіонів України, окрім тих, що не контролювані українською владою. Цільовою групою дослідження стали особи віком від 18 років і старші, методом отримання інформації – індивідуальне інтерв'ю за місцем проживання респондента. Результати анкетування показали картину по всій країні та вкотре підтвердити факт існування білінгвізму й диглосії в українському комунікативному просторі.

Зокрема, на запитання про те, чи змінився обсяг використання української та російської мов, а також ставлення до них після подій на Майдані Незалежності у 2013 – 2014 рр. і на початку війни з Росією, приблизно половина респондентів відповіла, що майже нічого не змінилося. 61,2 % указали, що їхнє ставлення до української мови лишилося без змін, про незмінне ставлення до російської висловилися ще більше – 73,8 %. 61,1 % опитаних упевнені, що російська мова продовжує функціонувати в такому ж обсязі. Щодо української – 52,2 % людей вважають, що мову стали використовувати в більшому обсязі, проте 42,8 % усе-таки твердять, що нічого не змінилося. Оскільки респонденти майже не змінили своє ставлення до жодної з мов, то, мабуть, населення не пов'язує мовні питання з політичними. Утім, порівнюючи ці дані з підсумками анкетування, проведеного у 2006 р. в рамках проекту INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», спостерігаємо помітні розходження поглядів (рис. 3.1). За 11 років кількість людей, що підкреслили покращення становища української мови, зросла на 8 % (у 2006 р. цей показник складав 44,6 % [102, с. 344]), а число тих, хто наголосив на покращенні становища російської мови, упало на 11 %. Це, вочевидь, таки вказує на поступову зміну ставлення українців до російської мови в гірший бік.

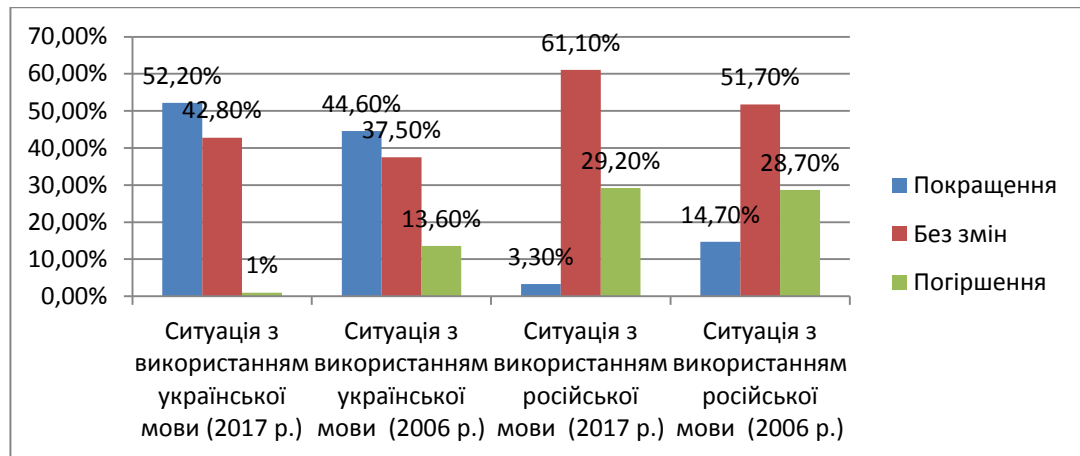

Рис. 3.1. Думки респондентів щодо зміни ситуації вживання української та російської мов за даними опитування 2017 р. і 2006 р.

Але все ж очевидною проблемою є те, що більшість українців не розуміє суті та причин мовних конфліктів, а також зв'язку між питанням цілісності України й поширенням на її території двох мов. Це доводять відповіді респондентів на низку таких запитань. Наприклад, із приводу того, чи в Україні існує конфлікт на мовному ґрунті майже половина (46,9 %) відповіла, що ніякого конфлікту немає, і лише 21,6 % дали ствердну відповідь (причому тільки 6,5 % респондентів повністю погоджуються з таким твердженням, решта гадає, що скоріше так, ніж ні). 54,3 % опитаних переконані, що українська й російська мови не конкурують, а мирно співіснують на території України. Спонукає до роздумів і той показник, що 52,4 % респондентів упевнені, що для цілісності держави не є загрозою функціонування двох мов, як наслідок, половина громадян у жодному разі не погоджується з думкою, що анексія Криму й події на Донбасі якимось чином пов'язані з активним побутуванням російської мови. Водночас три чверті опитаних у процесі анкетування обрали судження, що мова – це не лише питання культури, але й національної єдності та державної безпеки, а ще один з атрибутів державності. Ймовірно, що значна частина українців зовсім не розуміє важливості мовних проблем та існування мовного конфлікту, адже вважає, що використання української мови відповідає її статусу державної.

Слід звернути увагу й на той факт, що кількість респондентів, які переконані, що державна мова має вживатися в більшому обсязі, ніж тепер, і

ті – що в такому самому, не істотно відрізняється (49,7 % і 39,7 %, відповідно), а це означає, що людей в основному задовольняє сучасний стан обох мов. Зокрема, 45 % опитаних хочуть, аби російську мову продовжували використовувати в такому ж обсязі, як зараз. Звичайно, такий стан є тривожним, адже, незважаючи на події, що відбуваються на Сході України, населення і досі не збентежене таким широким побутуванням російської мови. Проте впадає у вічі помітний контраст у результатах сьогоденного й попереднього опитувань (рис. 3.2): на 10 % зросла кількість людей, які виступають за збільшення обсягу української мови (39,7 % у 2006 р. й 49,7 % у 2017 р.), і у п'ять разів упало число тих, хто прагне збільшення обсягу російської (25,3 % у 2006 р. і 5 % у 2017 р.) [102, с. 345].

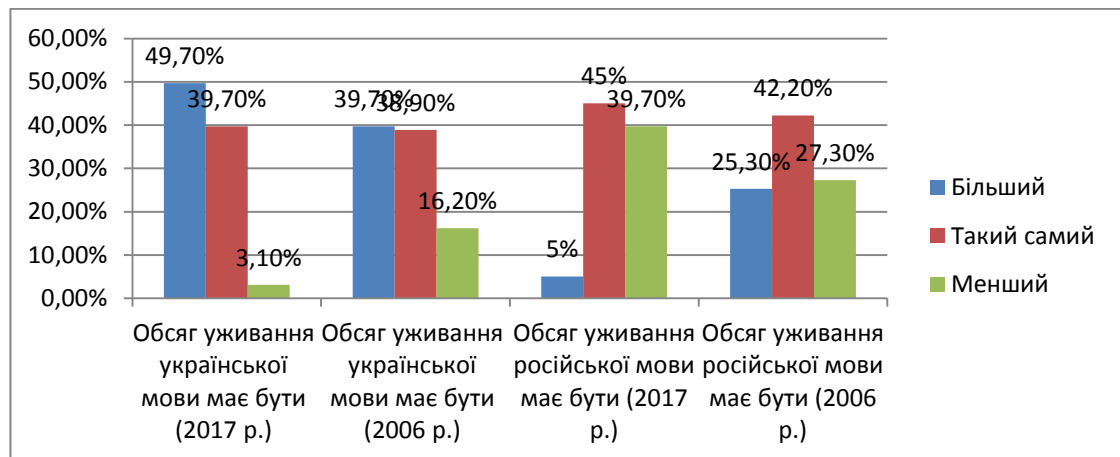

Рис. 3.2. Думки респондентів щодо бажаного обсягу вживання української та російської мов за даними опитування 2017 р. і 2006 р.

Дані соціолінгвістичного аналізу підтверджують, що українців здебільшого влаштовує сучасна мовна ситуація. Населення чітко диференціює мову та її носіїв, позаяк більшість людей зазначають, що мова, якою спілкується людина, ні в якому разі не впливає на ставлення до неї. Опитаним практично не доводилося натрапляти на прояви дискримінації за мовною ознакою, тому вони не приділяють цим аспектам достатньої уваги. Згідно з опитуванням половина респондентів називає інформаційний простір рівною мірою російськомовним і українськомовним, не вбачаючи в цьому жодних проблем. 75,8 % опитаних вважають, що українськомовне населення має можливість задовольнити свої культурно-інформаційні потреби (у

2006 р. цей показник складав 66,2 % [102, с. 349]); 58,5 % стверджують те ж саме щодо російськомовних людей. Приблизно однакова кількість респондентів дали ствердну й заперечну відповіді на питання про те, чи важливо для них обирати мову для читання книжок, газет, прослуховування радіопередач, перегляду телепрограм і фільмів у кінотеатрі. Ці цифри є наочним втіленням білінгвізму українців, адже половина людей не надає ніякого значення вибору мови для задоволення культурно-інформаційних потреб.

Утім, попри те, що не всі респонденти погоджуються з існуванням мовних проблем, результати анкетування чітко показують, що білінгвізм є поширеним явищем в Україні, а отже, конфлікти на мовному ґрунті все-таки існують. Дані опитування засвідчують, що половина респондентів (48,7 %) позиціонує себе як двомовців. Майже стільки ж зараховують до білінгвів мешканців усієї держави. Підтверджує таку думку не лише самоідентифікація громадян, але й власна оцінка їхнього знання обох мов. Менше ніж 10 % опитаних указали, що погано володіють однією з мов, решта визначили свій рівень як «дуже добре», «добре» або «задовільно», що чисельно доводить існування білінгвізму на території України. До того ж 55,2 % респондентів вважають, що якщо переважна більшість громадян України будуть білінгвами, це дозволить запобігти конфліктам на мовному ґрунті. Мабуть, такі уявлення людей є результатом мовної політики, а також певною мірою продукуються російськомовним середовищем.

Цікаво проаналізувати реальні мовні практики українців, а саме, як відрізняється їхня мовна поведінка під час комунікації з українськомовними й російськомовними співрозмовниками. Зокрема, у присутності українськомовних людей 63 % респондентів говорять здебільшого українською, 18,4 % – українською і російською та лише 17 % спілкуються російською. У присутності російськомовних людей ситуація помітно відрізняється. У цьому випадку майже половина опитаних комунікує російською, 22,7 % використовують обидві мови та 28,8 % – українську,

тобто російськомовні практики в таких комунікативних ситуаціях переважають над українськомовними. Результати засвідчують, що в спілкуванні з російськомовними людьми вдвічі зменшується кількість українськомовних українців і майже втричі збільшується кількість тих, що використовують російську. Таким чином, очевидною стає така тенденція: до українськомовного спілкування пристосовуються частіше, ніж до російськомовного. Тимчасом мовну стійкість зберігає лише невеликий відсоток комунікантів, решта легко змінюють мовні коди, підлаштовуючись під мову співрозмовника. На підставі цього вдалося з'ясувати, що населення в основному є двомовним, а тому не звертає особливої уваги на вибір мови спілкування, а часто робить це автоматично залежно від мовного коду співрозмовника, що ще раз підтверджує факт існування українсько-російського білінгвізму в комунікативному просторі країни.

Дані анкетування доводять також існування диглосії. Виявляється, що розуміння формального й неформального спілкування є доволі істотним фактором, що впливає на вибір мови. Якщо близько 60 % респондентів твердять, що у формальній комунікації – державних закладах, школі, ЗВО – здебільшого побутує українська мова, то в неформальній маємо відмінні погляди: приблизно 40 % опитаних чують українську в магазинах, кафе, громадському транспорті, використовують її в комунікації з родиною і друзями. Такі показники опитування підтверджують тенденцію до домінування української мови в офіційному спілкуванні, а російської або обох – у побутовому.

Розглянемо ці дані в зіставленні з результатами опитування 2006 р. Тоді близько 40 % респондентів зазначили, що мовою формальної комунікації є українська [102, с. 346], що на 20 % менше, ніж сьогодні. Особливо помітні зміни спостерігаємо у сфері вищої освіти: у 2006 р. українською у вищих навчальних закладах за спостереженнями опитаних розмовляли 38,6 % [102, с. 346], у 2017 р. – 56,3 %. Водночас із російською мовою ситуація є протилежною: у неформальній сфері російська мова

втратила 10 % мовців за цей період (у 2006 р. приблизно 30 % респондентів чули українську в неофіційному спілкуванні [102, с. 346], тоді як зараз цей показник зріс до 40 %), хоча продовжує переважати в неофіційній комунікації українців. Отже, за 11 років українська мова виграла близько 20 % мовців у формальному спілкуванні й 10 % – у неформальному.

Утім, незважаючи на очевидні зрушення в бік української мови, диглосія продовжує існувати. Але слід підкреслити, що на сучасному етапі певною мірою змінилося її розуміння як такої. Якщо раніше показник престижності мови був одним з основних при розподілі мов на шкалі цінностей, а російську мову вважали престижнішою, ніж українську, то сьогодні ситуація трансформувалася внаслідок зміни оцінних параметрів мовної ситуації. Суб'єктивна оцінка обох мов нині значно різниться: українську називають значно престижнішою (73,6 % опитаних визнають престижною українську мову та вдвічі менше – 28,9 % – російську). До речі, питання про престиж мови в деяких респондентів викликало обурення, люди вказували на некоректність таких формулювань. Однак зауважимо, що у 2006 р. російську визначили як престижну 64,7 % респондентів [102, с. 345], що на 35 % більше, ніж сьогодні (рис.3.3). З огляду на це тепер визначальною ознакою диглосії є розрізнення формальності чи неформальності комунікації, на що вказує різниця у 20 % між використанням української мови в офіційному й неофіційному спілкуванні. Немає сумніву, що в неформальному спілкуванні українська мова все ще програє російській, хоча поступові зміни, безперечно, налаштовують на позитив.

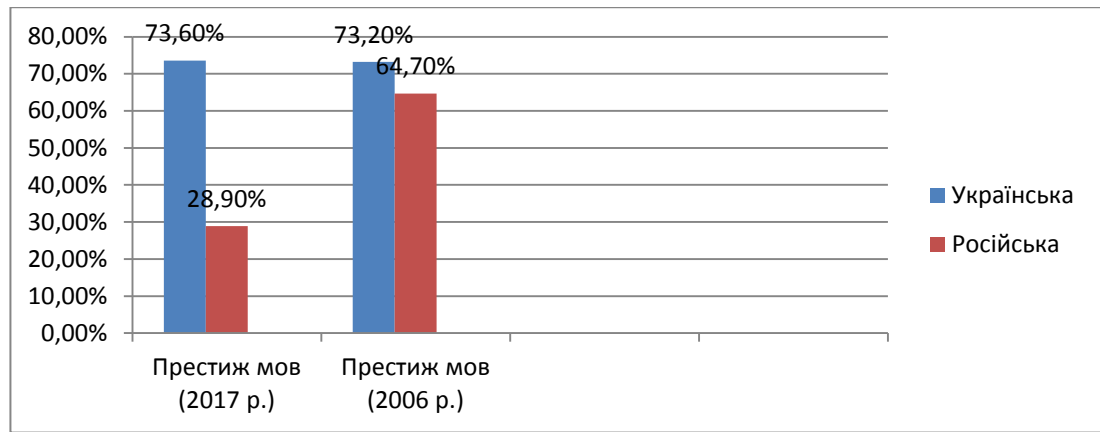

Рис. 3.3. Думки респондентів щодо престижу української та російської мов за даними опитування 2017 р. і 2006 р.

Проаналізуємо також думки респондентів стосовно майбутнього статусу української та російської мов. 65,2 % опитаних гадають, що поширення української мови на всі сфери мовлення не призведе до загострення міжнаціональних відносин, водночас 36,4 % – не проти надання російській мові статусу другої державної чи офіційної. Хоча, підкреслимо, що у 2006 р. число таких людей було ще більшим (55,9 % [102, с. 348]). Тому можемо констатувати, що питання про надання статусу державної чи офіційної мови російській усе-таки поступово вирішується на користь української, доказом чого є те, що на сучасному етапі на 20 % більше людей вважають, що єдиною державною мовою в Україні має бути українська. Однак надмірна політизація мовного питання і спекуляції з цього приводу стоять на заваді нормалізації мовної ситуації в Україні.

Позитивним моментом є налаштованість українців на збільшення обсягу функціонування рідної мови в майбутньому (рис. 3.4). Так, половина опитаних усе-таки хоче, аби їхні діти (майбутні діти) навчалися і говорили державною мовою (51,4 % і 48,6 %). І лише близько 11 % бачать навчання і спілкування своїх дітей російською (у 2006 р. 35 % виступали за те, щоби їхні діти послуговувались українською [102, с. 356]). Майже всі респонденти вважають, що громадянам України обов'язково володіти державною мовою, а для всіх держслужбовців і для отримання громадянства України необхідно запровадити іспит з української мови (причому кількість таких людей зросла

на 25 % – 50,9 % у 2006 р. [102, с. 353] й 75,9 % у 2017 р.). Так само не викликає сумніву й те, що робота освітньої галузі бажає кращого: більшість опитаних вимагає, аби в усіх державних закладах освіти викладали державною мовою, щоби викладачі та вчителі спілкувалися нею ж під час усього навчального процесу, а не тільки на уроках (цей показник зріс до 72,3 %, у 2006 р. він складав 56,1 % [102, с. 353]). Звичайно, усі погоджуються з тим, що в загальноосвітній школі необхідно вивчати українську мову як окрему дисципліну, тимчасом як тільки половина респондентів указала на важливості вивчення російської. Близько 60 % опитаних, що на 16 % більше, ніж під час минулого анкетування, не бачать потреби в тому, аби російська мова на законодавчому рівні мала якісь переваги порівняно з мовами інших національних меншин [102, с. 352]. Тому на основі зібраних статистичних даних чітко бачимо, що українці таки хочуть, щоби державна мова зміцнила свої позиції та стала домінантною бодай у формальній комунікації.

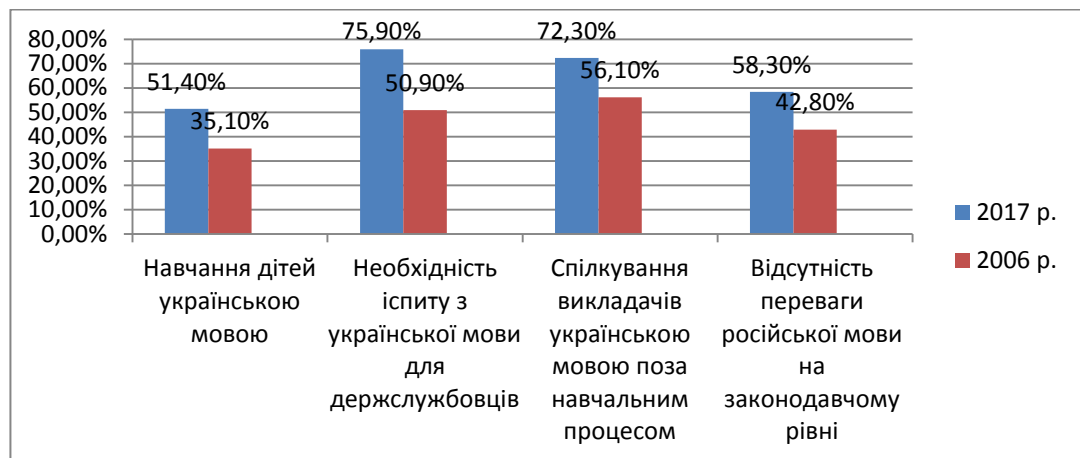

Рис. 3.4. Думки респондентів щодо використання української та російської мов за даними опитування 2017 р. і 2006 р.

Упадає у вічі те, що населення не чинить опору законодавчому закріпленню різноманітних положень стосовно української мови, що, зрозуміло, є дуже важливим моментом. Більшість респондентів сприйняли би позитивно той факт, щоби всі держслужбовці, керівники навчальних і медичних закладів користувалися рідною мовою, аби мова телебачення і радіомовлення, друкованих ЗМІ й реклами була виключно українською. Саме

тому українська мовна політика має сприяти прагненню громадян і поступово трансформувати інформаційно-культурний простір у бік збільшення кількості українськомовної продукції.

Ще одним позитивним зрушенням є зростання числа тих людей, що бачать майбутнє України за українською мовою. Цікаво розглянути ці дані в зіставленні з результатами попереднього опитування. Якщо у 2006 р. за те, що українська мова в перспективі стане основною в усіх сферах спілкування, проголосували 38,7 % респондентів [102, с. 359], то зараз таких уже є 57,3 %, що є беззаперечним свідченням пробудження національної свідомості українців. Щоправда, такий ріст частково можна пояснити й тим, що нове опитування не охоплювало окуповані території.

Отже, у результатах дослідження зафіксовано неоднозначність і суперечливість поглядів українців на становище мови. З одного боку, велика частина населення зовсім не вважає мовні питання аж настільки важливими, бо переконана, що існує значно більше актуальніших проблем. З іншого боку, помітною є налаштованість українців на збільшення обсягу функціонування рідної мови в майбутньому, адже вони таки хочуть, аби українська мова була основною на території нашої держави.

Таким чином, проаналізувавши дані анкетування, робимо таке припущення: російська мова може поступово втратити домінуючі позиції в спілкуванні українців, а її місце посісти українська, як це й належить державній мові. З огляду на те, що населення починає розуміти суть мовних проблем і не опирається різноманітним заборонам російської та російськомовної продукції, державна політика в мовній сфері повинна забезпечити інструменти такої переорієнтації, сприяти поширенню української мови на всі сфери мовлення і підвищувати престиж усього українського. Загалом результати анкетування налаштовують на позитив, оскільки вони значно покращилися, порівнюючи з опитуванням 2006 р. [102], проте все одно мовна ситуація в Україні ще далека від ідеалу.

3.3. Поширення українсько-російського білінгвізму й диглосії в Києві

Мовна ситуація в Києві, вочевидь, є віддзеркаленням картини по всій країні. По-перше, завдяки статусу міста, адже саме столиця завжди є орієнтиром і взірцем для наслідування. За словами Л. Т. Масенко, як говорить столиця, так говоритиме вся Україна [56, с. 20]. По-друге, у Києві живуть вихідці з різних міст і сіл України, оскільки міграційні процеси до столиці зазвичай є найактивнішими. Звідси впливає те, що мешканці Києва великою мірою репрезентують населення всієї держави. Опитування, здійснюване в межах проєкту «Бі- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією та вирішенням мовного конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика та контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії», не дає змоги відтворити точні показники співвідношення української та російської мов у комунікативному просторі міста, позаяк вибірка лише киян зі всієї генеральної сукупності респондентів значно зменшує статистичну вірогідність експерименту. Утім, проаналізувавши підсумки різноманітних соціологічних і соціолінгвістичних досліджень, маємо підстави стверджувати, що Київ, будучи столицею України, поки що не став центром поширення української мови, а, навпаки, відбиває всі суперечності мовного й культурного розвитку держави.

Реальне становище української мови в місті не відповідає розподілу киян ні за національною, ні за мовною ознакою. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Києві проживає 82,2 % українців, 13,1 % росіян, решта – представники інших національностей. Цікаво, що, порівнюючи з підсумками перепису 1989 р., кількість українців у столиці збільшилася на 10 % (72,5 % у 1989 р.), а росіян – зменшилася на 7 % (20,9 % у 1989 р.) [34]. Загалом простежуючи динаміку зміни національного складу населення Києва впродовж століття, слід констатувати, що кількість представників українського етносу серед киян постійно росла. Результати

переписів населення засвідчують постійне зростання числа українців у столиці: 22,2 % в 1897 р., 42,3 % в 1926 р., 53,2 % в 1939 р., 60,1 % в 1959 р., 64,8 % у 1970 р., 72,5 % у 1989 р. й 82,2 % у 2001 р. А кількість осіб російського етносу, навпаки, зменшувалася: 54,2 % в 1897 р., 24,5 % у 1926 р., 16,5 % у 1939 р., 23 % в 1959 р., 22,9 % у 1970 р., 20,9 % у 1989 р. та 13,1 % у 2001 р. [151, с. 39]. Такий перерозподіл національностей у Києві протягом ХХ ст., очевидно, був зумовлений активним переселенням до столиці українців із різних населених пунктів країни, а також після розпаду СРСР велику роль у визначенні національності стала відігравати самоідентифікація громадян.

Розглянемо дані про національний склад столиці в зіставленні з мовними перевагами киян. Так, українську мову під час останнього перепису назвали рідною 72,1 % населення Києва, що на 14,5 % більше, ніж за даними перепису 1989 р. Російську мову визначили як рідну 25,3 %, порівнюючи з минулим переписом населення цей показник знизився на 15,8 % [34]. Але все одно невідповідність між національністю і рідною мовою не викликає сумнівів, демонстрацією чого є наведена діаграма (рис. 3.5).

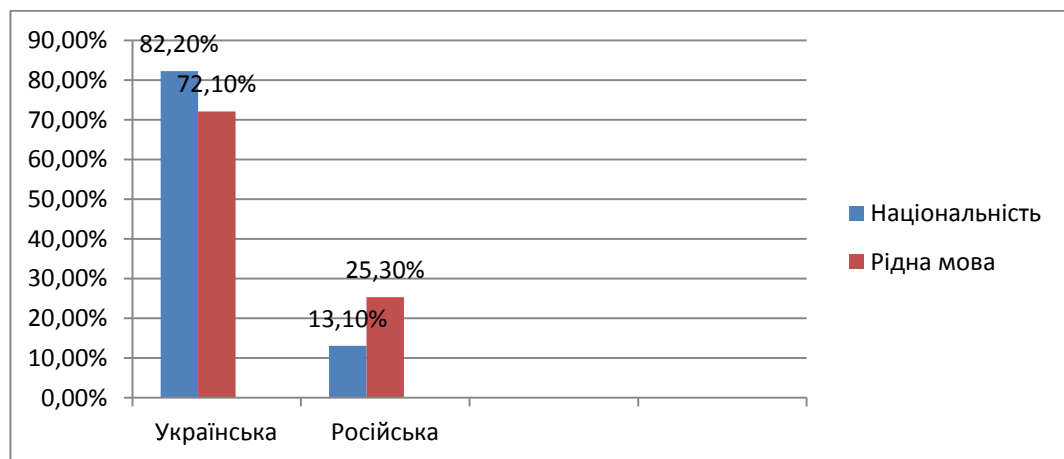

Рис. 3.5. Співвідношення національного й мовного показників серед киян

Зведені графіки чітко показують, що близько 10 % українців називають своєю рідною мовою російську. Ситуація ускладнюється ще й тим, що навіть ті мовці, рідною мовою яких є українська, насправді є білінгвами. Така двомовність населення спричиняє конфлікти та протистояння, головна

причина яких криється в тому, що носії різних мов прагнуть використовувати свою мову в якнайбільшій кількості соціолінгвістичних сфер. Конфлікт виникає, коли дві мови претендують на одну й ту ж сферу, у якій не можуть «поміститися» [192, с. 6].

С. О. Соколова, вивчаючи двомовну ситуацію в столиці, зробила важливі висновки про те, що білінгвізм киян не є однотипним. Під час аналізу мовної поведінки мешканців столиці вона виділила 10 теоретично можливих типів мовної поведінки (реальними виявилися 9), зумовлених мовною компетенцією респондентів і умовами спілкування, що не завжди відповідають їхнім мовним перевагам. Так, дослідниця класифікувала їх на такі типи: 1) вільне володіння українською та російською мовами; 2) вільне володіння українською та російською мовами з використанням суржику; 3) вільне володіння українською мовою та російська мова як друга; 4) вільне володіння російською мовою та українська мова як друга; 5) вільне володіння українською мовою, російська мова як друга з використанням суржику; 6) вільне володіння українською мовою з використанням суржику; 7) вільне володіння лише українською мовою; 8) вільне володіння російською мовою з використанням суржику; 9) вільне володіння лише російською мовою [151, с. 45]. Як виявилось, найчисельнішу групу становлять респонденти першого типу, що вільно володіють обома мовами, однак їхній білінгвізм, на думку науковця, не завжди є гармонійним, позаяк, незважаючи на знання двох мовних кодів, лише близько половини опитаних (тих, хто визнав себе двомовним) рівномірно користуються обома й почуваються комфортно, решта частіше обирають якийсь один мовний код для задоволення комунікативних потреб [151, с. 53]. З огляду на це можемо констатувати, що кияни здебільшого є двомовними, а їхній білінгвізм має диглосний характер, оскільки вибір мови спілкування є свідомим і залежить від поставленої мети.

Підтверджують таку мовну ситуацію в столиці дані різних соціолінгвістичних опитувань. У нашій роботі проаналізуємо результати

декількох анкетувань, а саме: Центру соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва (2000 р.) [56], Інституту соціології НАНУ (2007 р.) [27], всеукраїнського опитування, проведеного в межах міжнародного дослідницького проєкту «Регіон, нація і так далі. Міждисциплінарна і транскультурна реконцептуалізація України» (2013 р.) [13], громадської організації «Простір свободи» (2011 – 2019 рр.) [136].

Зокрема, дослідження 2000 р., реалізоване Центром «Громадська думка», показало, що взаємини української та російської мов у столиці далекі від гармонійного співіснування, а саме місто важко назвати не те що українськомовним, а й навіть двомовним. Згідно з опитуванням російською мовою в повсякденному житті спілкувалися 52,5 % киян, а українською – лише 14,8 %, причому тільки 4,3 % використовували виключно українську, решта послуговувалися нею в більшості ситуацій. Рівною мірою українською і російською мовами говорили 32 % респондентів [56, с. 32]. Найперше, що привертає увагу в цьому контексті, це невідповідність у 57 % між тими киянами, які українську назвали рідною мовою під час Всеукраїнського перепису 2001 р., і тими, що послуговувалися нею в побуті згідно з підсумками опитування 2000 р. Такі результати дали підстави Г. М. Залізняка і Л. Т. Масенко зробити висновки про те, що мовна ситуація столиці у 2000 р. характеризувалася українсько-російською двомовністю (асиметричною, з домінуванням російської мови) з елементами диглосії, визначальною рисою якої було закріплення кожної з двох мов за різними соціальними сферами [56, с. 23].

Фахівці, що теж брали участь у цьому опитуванні, оцінюючи мовну ситуацію в столиці за десятибальною шкалою, визначили, що Київ у 2000 р. був українськомовним містом лише на 3,09 бала, російськомовним – на 6,42 бала [56, с. 25]. Важливо зауважити й те, що самі кияни теж ідентифікували своє місто як білінгвальне, адже більшість респондентів (55,5 %) висловилися за те, що Київ є рівною мірою російсько- та українськомовним,

стільки ж назвали двомовним інформаційний простір міста [56, с. 31]. 62 % опитаних підтримали думку, що столиця і в перспективі має залишатися двомовною [56, с. 32]. Тому на початку XXI ст. киян повністю влаштувало активне існування білінгвізму в місті.

Щодо існування диглосії, то, як бачимо з результатів анкетування, у 2000 р. російська мова домінувала в усіх сферах спілкування, українська – в офіційній комунікації [56, с. 21]. Така диглосність, зміщена в бік російської мови, зумовлена тим, що в усіх галузях комунікації російська була поширена значно більше, рівноцінне функціонування обох мов фахівці простежували лише в політичній сфері та в закладах освіти. Певну рівновагу в мовній ситуації можна було спостерігати в державних установах, наукових закладах і програмах радіомовлення [54, с. 105 – 106]. Такий розподіл більшою чи меншою мірою залишається актуальним і дотепер, адже вживання обох мов і досі регульоване належністю комунікації до офіційної чи неофіційної сфери.

Важливим видається те, що сьогодні змінилися фактори, які лежать в основі явища диглосії. Так, упродовж декількох століть головними ознаками під час розподілу мов на шкалі цінностей були чинник престижу й показник формальності / неформальності комунікації, зараз маємо інше розуміння диглосії. Зауважимо, що ще на початку XXI ст. опозиція *високе – низьке* для визначення феномену диглосії відігравала помітнішу роль, ніж тепер.

Зокрема, українська мова у свідомості киян під час опитування 2000 р. ще не асоціювалася з престижною, бо тільки половина мешканців столиці вважала її такою, водночас кожен четвертий узагалі не зміг відповісти на питання, чи престижно в Києві спілкуватися українською мовою [56, с. 31]. Якщо порівняти цей показник із відсотком громадян усієї України, що були опитані у 2017 р., то бачимо доволі суттєві розбіжності: сьогодні троє з чотирьох українців називають українську мову престижною, тимчасом як на початку XXI ст. такою її бачили двоє з чотирьох киян. Інакше кажучи, престиж української мови у сприйнятті українців великою мірою зріс, а тому фактор престижності мови вже не має вирішального значення для визначення

феномену диглосії, оскільки традиційна опозиція *престижна* (російська мова) – *непрестижна* (українська мова) вже не актуальна. Таким чином, нині основним чинником для виділення явища диглосії стала формальність / неформальність спілкування, про що свідчать підсумки різноманітних анкетувань.

Вартими уваги в контексті вивчення білінгвізму й диглосії в столиці є дані багаторічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ. Аналіз мовних практик за результатами квітневого національного опитування 2007 р. показав, що 30,2 % киян удома використовували виключно чи переважно українську, тоді як 56,3 % – російську. Ситуація зі спілкуванням у неформальній комунікації – на вулицях, у магазинах, громадських місцях – виявилася ще гіршою для державної мови. 27,1 % в такому випадку послуговувалися українською, 64,6 % – російською. Тобто частина українців поза межами дому переходила на російську мову спілкування, яка, зрозуміло, у вулично-магазинному режимі виграла ще 8 % мовців порівняно з домашнім ужитком. Домінувала російська мова згідно з даними цього опитування і в офіційній комунікації: 38,1 % вживали на роботі й навчанні українську, 53,5 % – російську. Причому виключно однією мовою спілкувалися лише по 11 % респондентів кожної групи, решта – двома, зі значним переважанням якоїсь однієї, здебільшого російської [27, с. 39 – 44].

Отже, з даних опитування випливає те, що становище української мови у 2007 р. у формальній і неформальній комунікації було незадовільним, позаяк найпоширенішою в усіх сферах була російська мова. Таку мовну поведінку киян визначала в основному російськомовна атмосфера столиці, комфортна для носіїв російської мови. Підтверджує подібний стан і те, що на питання «*Якою мовою спілкуються з громадянами працівники місцевих органів влади та самоврядування у Києві?*» 17,7 % респондентів указали українську мову, 1,2 % – виключно російську, 24 % – українську або російську за бажанням громадян, а найбільше опитаних (35,4 %) зауважили, що послуговуватись українською чи російською – це вибір працівників [27,

с. 140]. Насправді це не може бути вибором працівників, оскільки використання української мови в офіційній комунікації регламентовано законодавством, а тому, безперечно, обов'язковою є потреба ґрунтовних змін української мовної політики з метою забезпечення українській мові реального статусу державної. Адже хоча лише 1,2 % держслужбовців відповідно до результатів дослідження були російськомовними монолінгвами, решта використовували дві мови, обираючи конкретну на власний розсуд, що є доказом існування білінгвізму.

Диглосний характер київського білінгвізму демонструють також дані всеукраїнського опитування 2013 р., щоправда, вони вже є більш сприятливими для державної мови. Зокрема, на запитання про те, чи обов'язково у вашому місті кожен державний службовець повинен володіти українською мовою, 96,4 % киян дали ствердну відповідь [13, с. 77]. 90,5 % респондентів уважали за обов'язкове вивчати українську мову в школі (зауважимо, що на важливості вивчення російської мови наголосила тільки половина опитаних) [13, с. 79]. З огляду на це розуміємо, що у свідомості громадян у другому десятилітті ХХІ ст. вже чітко закріпилась ідея про зростання комунікативної потужності української мови у формальній сфері. Це помітний позитивний момент опитування, адже засвідчує бажання киян затвердити українську мову бодай в офіційному спілкуванні.

У контексті цього дослідження цікаво проаналізувати розуміння рідної мови у свідомості мешканців столиці. Згідно з результатами у 2013 р. 66,3 % киян назвали рідною мовою українську, 9,2 % – російську [13, с. 71]. Порівнюючи ці показники з даними останнього перепису населення, на перший погляд здається, що становище обох мов стало гіршим. Утім це можна пояснити тим, що під час перепису населення не було можливості обрати рідною більше ніж одну мову, тоді як в анкеті 2013 р. поряд із рідною українською і рідною російською надали ще один варіант відповіді: обидві мови рідні. Доволі великий відсоток киян, а саме 23,7 % обрали цю відповідь [13, с. 71]. Звідси випливає, що в остаточному підсумку українська мова

втратила, порівнюючи з даними перепису, 5,8 % мовців, а російська значно більше – 16,1 %. Хоча ми не погоджуємося з можливістю існування двох рідних мов, однак помітно, що російська мова для киян поступово втрачає своє значення внаслідок визнання двох рідних мов. Ідеться про те, що кількість тих, що визначає рідними дві мови, набагато більша, ніж кількість одномовних росіян. Таким чином, українська дедалі більше входить у свідомість людей принаймні як друга мова [13, с. 80].

Слід також звернути увагу на реальне існування диглосії в столиці, тобто на те, як насправді співвідносяться українська й російська мови у формальній і неформальній сферах. Громадська організація «Простір свободи» починаючи від 2011 р. щорічно оприлюднює результати огляду «Становище української мови». На підставі цих даних можна зробити висновки, яка мова домінує в судочинстві, освіті, книговиданні, друкованих ЗМІ, кінопрокаті, телебаченні й радіомовленні [162].

Для нашого дослідження важливо простежити динаміку функціонування двох мов в офіційній і неофіційній комунікаціях. В огляді «Становище української мови» неформальна сфера представлена закладами громадського харчування і торгівлі, моніторинг яких здійснювали за трьома критеріями: 1) мова вівіски, 2) мова меню або цінників і 3) мовний код, що його обирають працівники для спілкування з українськомовними клієнтами. Аналіз формальної комунікації здійснювали через фіксування мови, якою держслужбовці в міських і обласних радах відповідали на телефонні дзвінки [136].

У контексті вивчення становища української мови в неофіційній комунікації волонтери «Простору свободи» проводили моніторинг закладів харчування і торгівлі, метою якого було визначити, наскільки дотримуються права українськомовних клієнтів на гарантоване їм законом обслуговування у своїй країні державною мовою. Для проведення дослідження в центральній частині багатьох міст (у нашому випадку – Києва) було обрано по 10 кав'ярень чи інших закладів харчування і 10 магазинів. Задля забезпечення

максимальної неупередженості аналізу брали до уваги заклади, розташовані поспіль і найбільш наближені до центру відповідного міста. Простежимо, як змінювалася мовна ситуація в магазинах і кафе Києва з 2011 р. до 2019 р. [136]. Підсумки моніторингу узагальнено в таблиці (рис. 3.6).

Рік / кількість досліджува них об'єктів	Мова вивіски				Чи є меню / цінники українською ?		Мова спілкування з клієнтами		
	Укр.	Рос.	Лат. граф іка	Інше	Є	Нема є	Укр.	Рос.	Перейшли на укр.
2011 (лише кафе – усього 10)	4	2	3	1	8	2	5	4	1
2012 (усього 20)	8	3	8	1	17	3	8	7	5
2014 – 2015 (усього 20)	6	4	7	3	19	1	5	6	9
2016 (усього 20)	8	2	8	2	18	2	9	7	4
2017 (усього 20)	2	3	15	0	20	0	7	9	4
2018 (усього 20)	9	2	9	0	20	0	11	9	0
2019 (усього 20)	7	1	10	2	19	1	12	5	3

Рис. 3.6. Моніторинг закладів харчування і торгівлі Києва

З огляду на наведені дані очевидним є збільшення престижу латинської графіки на вивісках кав'ярень і магазинів. Зауважимо, що до цієї категорії були зараховані не тільки іноземні слова, але й назви, написані латиницею. Щоправда, ми не маємо змоги чітко розмежувати звичайні назви закладів і такі, що містять вказівки на певні бренди (здебільшого неукраїнські) або мають мережевий характер, а отже, не можуть обійтися без іншомовних вкраплень.

Результати засвідчують поступове зменшення українськомовних вивісок (порівняймо: 4 з 10 українськомовних вивіски у 2011 р., 2 з 20 у

2017 р. й 7 із 20 у 2019 р.) і зростання латини (3 з 10 у 2011 р., 15 із 20 у 2017 р. й половина у 2019 р.), російська мова на вітринах магазинів і кафе залишається приблизно незмінною. Узагалі на 2017 р. припадає пік популярності латини на вивісках закладів торгівлі й харчування. Це дає підстави стверджувати, що на сучасному етапі в опозиції *престижне* – *непрестижне* у визначенні диглосії місце російської мови зайняла англійська, яку тепер, зважаючи на найбільшу популярність латинських літер у назвах кафе й магазинів, вважають найпрестижнішою.

Кращий стан справ із меню і цінниками українською мовою, утім останні результати доводять певне погіршення ситуації. Якщо у 2018 р. в усіх досліджуваних об'єктах спостерігалось 100 % використання державної мови в меню і на цінниках товарів, то у 2019 р. цей показник упав до 95 %.

Реальна ситуація обслуговування клієнтів, звичайно, бажає кращого. Багато працівників продовжують послуговуватися російською під час комунікації з відвідувачами, уперто не змінюючи мовний код. Щоправда, «непропорційно висока частка вживання російської мови працівниками закладів харчування не може пояснюватися лише тим, що це їхня рідна мова або ж психологічними моментами. Часто причиною є, вочевидь, прямі настанови власників згаданих закладів спілкуватися з клієнтами російською, про що працівники закладів харчування не раз розповідали в неофіційних розмовах» [161], – наголошено в результатах огляду.

Волонтери «Простору свободи» перевіряли також використання української мови в офіційній сфері, телефонувавши до приймалень міських голів або до громадських приймалень із запитаннями українською мовою про компетенцію діяльності відповідних органів самоврядування. У процесі моніторингу фіксували мову, якою відповідають на дзвінок працівники. Результати показали, що на офіційному рівні теж не завжди дотримуються мовного законодавства. Наприклад, у 2012 р. в Київській міській раді на звернення українською відповіли нею ж, а в обласній – до кінця спілкувалися російською [158]. У 2014 – 2015 рр. у приймальні голови обласної ради

відповідали українською, а в голови міської ради – російською [113]. У 2016 р. на звернення українською мовою до приймальні голови облдержадміністрації відповіли українською [159].

Підтверджує факт порушення мовного законодавства державними чиновниками й таємна мовна інспекція, що її провели восени 2017 р. журналісти ТСН із метою визначити, яка мова домінує в органах влади. Вони довели існування українсько-російського білінгвізму й диглосії в кабінетах чиновників, попри те, що з травня 2017 р. в Україні діє Закон «Про державну службу», який зобов'язує держслужбовців говорити українською мовою. У процесі інспекції столиці журналісти завітали до Пенсійного фонду, де працівники між собою спілкувалися російською, проте на запитання українською змінили свій мовний код; у кабінеті благоустрою на звернення українською звучала російська; під час реєстрації фізичних осіб, у районній раді й податковій службі почули відповідь українською; у РАЦСі працівниця давала вказівки російською, однак після запитання, чому вона не використовує державну мову, одразу ж перейшла на неї. У результаті інспекція показала рахунок 5:1 на користь української мови. Щоправда, така доволі втішна картина лише в столиці. Для прикладу, у Харкові тільки 1 із 5 державних працівників говорив українською, а в Дніпрі всюди побутує російська: і сесії міської ради відбуваються російською, і текст гімну міста в холі мерії надрукований російською, та й сам мер Б. А. Філатов, пишучи диктант українською під керівництвом журналістки, допустив чимало помилок [101]. Тому цілком очевидно, що спілкування державних службовців російською мовою із власними громадянами, які звертаються державною мовою до органів влади чи самоврядування, є незаконним, навіть якщо брати до уваги положення русифікаторського Закону «Про засади державної мовної політики», який на той час ще був чинним.

Мовна інспекція закладів обслуговування в столиці ще чіткіше довела незаконність використання російської мови. Зокрема, перевірка журналістами ТСН сфери послуг, а саме столичних магазинів і кафе в серпні

2018 р., засвідчила тотальне поширення російської мови. Лише одна з-поміж 10 офіціантів одразу звернулась українською, а також касир у супермаркеті після зробленого зауваження неохоче змінила свій мовний код. Решта всі працівники закладів торгівлі й харчування столиці вживали російську. Багатьох узагалі обурювало прохання обслуговувати державною мовою. Наприклад, були такі, що говорили про невміння розмовляти українською, а в барі на Бессарабці офіціантка відповіла так: «Если для вас это так принципиально, то есть специальные заведения, где разговаривают на украинском языке. Мы себя позиционируем, как обычный нормальный развлекательный бар для молодых людей» [104]. Справді, заклади сфери послуг усупереч мовному законодавству активно відмовляються обслуговувати державною мовою, інколи навіть проявляючи агресію.

Отже, попри поступове зростання обсягу української мови в столиці, вона все ще перебуває на периферії багатьох сфер суспільного життя, особливо неформального. Уважаємо, що для зміни мовної ситуації всієї країни необхідно починати зі столиці. Слідом за знищенням зовнішніх залишкових ознак і символів колишньої належності України до Радянського Союзу треба змінювати мовну атмосферу міста, а далі такий стан обов'язково пошириться на всю територію держави.

3.4. Мовна поведінка киян за двомовного спілкування (на матеріалі фокус-групових опитувань 2017 року)

Поняття мовної поведінки як одне з найбільш уживаних у соціолінгвістиці розглядають в аспекті вибору конкретної мови або мовного варіанта в умовах комунікації [215, с. 374]. Мовна поведінка монолінгва передбачає вибір певного варіанта однієї мови (літературна мова, діалект, жаргон), що може варіюватися залежно від обставин комунікації. Фокусом нашого дослідження є мовна поведінка білінгва, який легко може змінювати мовні коди задля оптимізації спілкування і кращого взаєморозуміння.

Особливої уваги заслуговують чинники, що зумовлюють мовну поведінку білінгвів. Т. М. Бурда, вивчаючи цей аспект, проаналізувала весь комплекс соціальних критеріїв, що детермінують мовну поведінку, і визначила основні фактори впливу на неї, розділивши їх на екзогенні й ендогенні. У межах екзогенних факторів дослідниця виокремила комунікативну сферу, соціальну ситуацію, рольову поведінку комунікантів, соціальні установки та стереотипи, престиж мов і тему спілкування, а серед ендогенних – ступінь володіння мовами й тип білінгвізму, потребу в адекватності самовираження, необхідність цитування, емоційне сприйняття мов, етнічне самоусвідомлення мовця [18, с. 9 – 10].

В українській соціолінгвістиці термін «мовна поведінка» часто вживають у зв'язку з поняттями мовної стійкості й лабільності. Мовна поведінка залежить від вибору конкретного мовного коду, що передбачає або закономірне використання рідної мови, або ж, навпаки, пристосування до мови співрозмовника, на що впливає низка чинників. Т. М. Бурда підкреслює, що «соціальні фактори можуть або сприяти вибору білінгвом тієї чи іншої мови спілкування, стимулювати до вибору певної моделі мовної поведінки, або гальмувати його. Між фактичною мовною поведінкою та сукупністю зовнішніх детермінантів знаходяться індивідуальні настанови мовців, їх розумова діяльність... Соціальні фактори, що обумовлюють мовну поведінку білінгвів, взаємодіють з власне психологічними факторами впливу на неї» [18, с. 10]. Інакше кажучи, взаємозв'язок соціальних (обставини спілкування, комунікативне середовище, престиж мови, стереотипи) і психологічних (індивідуальні настанови, асоціації, звички, власна оцінка рівня мовної компетенції та психологічний комфорт) факторів формують мовну поведінку особистості в білінгвальних умовах.

Мовна поведінка реалізується в конкретних мовних практиках, а тому варто наголосити на її змінності, адже в обставинах двомовності в кожному випадку комунікант може використовувати різні мовні коди, відповідно демонструючи відмінні типи мовної поведінки. Так, під час спілкування

українськомовної та російськомовної людини, як справедливо зазначає Л. Т. Масенко, може бути два варіанти вибору мовної поведінки: або один із партнерів переходить на мову співрозмовника, або кожен говорить своєю мовою. Перша ситуація подібна до компромісу, однак не передбачає вирішення проблеми шляхом взаємних поступок обох сторін, а, навпаки, змушує когось відмовитися від своєї мови на користь іншого. Другий варіант із самого початку обтяжений елементом конфронтаційності та зменшує шанси співрозмовників порозумітися [84, с. 19]. У контексті цього киян можна умовно поділити на дві групи: ті, хто зберігають мовну стійкість, і ті, які перемикають мовні коди залежно від ситуації спілкування. Щоправда, може бути й третій варіант мовної поведінки – змішування обох мов.

Матеріалом дослідження мовної поведінки білінгвів у такому ракурсі стали результати фокус-групових опитувань, проведених соціологами в межах міжнародного проєкту AZ № 90217 у лютому 2017 р. в чотирьох містах України: Києві, Львові, Харкові й Одесі. У кожному місті було здійснено два опитування, у яких узяли участь по 10 респондентів. Перша дискусія відбувалася з десятьма особами віком 18 – 35 років, друга – з такою ж кількістю людей, але старшими (36 – 65 років). Основні вимоги до учасників дискусії були такі:

- половина учасників кожного опитування в повсякденному житті має спілкуватися переважно українською мовою, інша половина – російською;
- повинна бути однакова кількість осіб чоловічої та жіночої статі;
- учасники фокус-груп мають постійно проживати в зазначеному місті.

Слід зауважити, що опитана аудиторія в кожному місті була надзвичайно строкатою за родом діяльності й різнопрофільною. Зокрема, у Києві серед учасників дискусії виділено представників таких професій: фахівців гуманітарного профілю з повною середньою або вищою освітою, підприємців, кваліфікованих і некваліфікованих робітників, фахівців технічного профілю з повною середньою або вищою освітою,

домогосподарку, студента, керівника підприємства й пенсіонерів, які ще працюють (медпрацівник і диригент оркестру).

Позаяк мовна ситуація у фокус-групах була змодельована на зразок тієї, що маємо в Україні, тобто спілкування відбувалося двома мовами одночасно, можемо з упевненістю стверджувати, що всі респонденти є білінгвами, щонайменше пасивними, адже в процесі розмови не виникало жодних непорозумінь. Щоправда, мовна поведінка учасників дискусії різнилася: від демонстрування мовної стійкості до постійного перемикання мовних кодів. Наголосимо, що модератори обох дискусій, проведених у Києві, розмовляли лише українською, попередньо запитавши, чи це не буде проблемою для російськомовних: *«Я хочу спитати зразу до тих, хто говорить російською мовою: якщо я до вас буду звертатися українською, це буде для вас складати якусь проблему?»* (ФГ 18 – 35); *«Для початку я зразу вас питаю: ті, хто спілкується російською мовою, якщо я буду говорити з вами українською, це не буде для вас якимось дискомфортом, не буде складно?»* (ФГ 36 – 65). Що стосується учасників фокус-груп, то більшість із них дотримувалися того мовного коду, що обрали спочатку, проте помітними були й випадки переходу на іншу мову.

Зібраний і проаналізований фактичний матеріал дозволяє проілюструвати певні спостереження. Так, з результатів аналізу розшифрованого матеріалу дискусій стає зрозумілим, що основною причиною перемикання мовних кодів серед респондентів є вплив попередньої репліки співрозмовника. Також поширеним є змішування кодів, зумовлене якоюсь фразою чи поняттям із конкретної мови, частіше української. Зокрема, лексеми *мова* і *язык*, що в українській і російській мовах належать до різного роду, часто спричиняли випадки мовного змішування і граматичних невідповідностей у репліках опитаних. Наприклад, *«Личный язык – это русский. Рідна мова – мова рідної країни. То есть, это украинский»* (ФГ 18 – 35); *«Про то, что я подчеркивала, что рідна мова – це мова твоєї країни, а не якою ти спілкуєшся з дитинства. Видите, я могу*

тоже на украинском хорошо говорит. А мова спілкування – это на которой вы общаетесь, это уже ваш личный язык, с которым вы привыкли. То есть, это уже дело привычки. Я считаю, что когда вопрос становится рідна мова – то це мова твоєї країни» (ФГ 18 – 35); «Рідна мова – это та, на которой разговаривает твоя семья, твоя семья, которая дома, на которой ты общаешься. То есть, если человек общается дома на русском, то родной язык – русский» (ФГ 36 – 65); «Государственный язык есть в каждом государстве: в Англии – английская, во Франции – французская, в России – российская, и, соответственно, у нас должна быть украинская» (ФГ 36 – 65); рідна мова – «Это та, на которой ты общаешься дома, на котором ты думаешь» (ФГ 36 – 65).

У такому контексті виявилися можливими три варіанти мовної поведінки респондентів. Перший – демонстрування мовної стійкості, коли українськомовні й російськомовні учасники чітко дотримувалися родового розмежування понять *мова* і *язык* згідно з уживаною ними мовою, а тому попередня репліка співрозмовника ніяк не впливала на їхню мовну поведінку:

- Дарина: *«...И каждая страна должна поддерживать свой национальный язык».*
- Яніна: *«I захищати. Наприклад, як французьку» (ФГ 18 – 35).*

Другий варіант – використання російської лексеми за аналогією до граматичних особливостей української. Зауважимо, що такі випадки були надзвичайно поширеними, а це свідчить про білінгвальний характер мовців. Учасники, добре володіючи двома мовами, при спонтанному спілкуванні постійно сплутували граматичні риси обох мов, причиною чого є, мабуть, підвищена емоційність і збудженість респондентів у ході дискусії, а також автоматичне перемикавання мовних кодів у їх свідомості (Модератор: *«Скажіть, будь ласка, в присутності російськомовних людей якою мовою ви з ними спілкуєтесь? І чому?»* Дмитро: *«Русским» (ФГ 18 – 35); «По региональной мове сложно что-то сказать» (ФГ 18 – 35); «Точно так же,*

если бы у меня дома разговаривали по-английски, то родная была бы как никак английская» (ФГ 36 – 65); *«Ми даже белорусскую понимаем»* (ФГ 36 – 65)).

Розшифрований матеріал дискусії підтверджує думку С. О. Соколової, що ситуація одночасного спілкування двома близькоспорідненими мовами за принципом «кожен своєю» створює умови для постійного перемикання мовних кодів, як свідомого, так і неусвідомленого [153, с. 37]. Тому третій випадок мовної поведінки – перемикання мовних кодів, при чому перехід на іншу мову спілкування частіше відбувався неусвідомлено, автоматично, залежно від мови співрозмовника:

- Модератор: *«В присутності російськомовних людей якою мовою ви розмовляєте?»*
- Юлія (російськомовний учасник): *«Російською»* (ФГ 18 – 35).

Цікавий приклад – мовлення одного з дискутантів (Сергія), який постійно перемикає мовні коди, орієнтуючись на репліки інших учасників, попри те, що спочатку зарекомендував себе як носія української мови:

- Борис: *«Я думаю, что документооборот должен вестись на одном языке».*
- Сергій: *«На том языке, на котором там будут... молдавський или кто там. Село молдавское, они будут вести на молдавском».*
- Віталій: *«Нет. На одном языке, а то это будет действительно...»*
- Сергій: *«Документооборот ведется только на украинском».*
- Модератор: *«Якщо казати про документообіг, то йдеться про те, що...»*
- Сергій: *«Для держслужбовців».*
- Модератор: *«Ми про документи говоримо».*
- Сергій: *«Так, тільки на українській, бо так буде бардак повний, так тільки папуаси роблять»* (ФГ 36 – 65).

Певна річ, Сергій усвідомлює свою мовну поведінку, адже сам її аргументує: *«Я автоматом переключаюсь, сам не можу контролювати, а*

от жінка моя залишається завжди тільки на українському, хоча може вільно спілкуватися російською» (ФГ 36 – 65). Цей випадок – класичний вияв білінгвізму, позаяк людина добре володіє двома мовами й використовує їх наперемінно, часто навіть не усвідомлюючи факт зміни мовного коду.

Не можливо оминати й те, що російськомовні респонденти дуже часто перемикали мовні коди, коли давали короткі відповіді, які дублювали питання українською мовою. Наприклад, модератор: *«Чи змінилося Ваше ставлення до української мови? Російськомовні учасники: «Не змінилось»* (ФГ 18 – 35). Натомість, коли відповідали, добре обміркувавши, то вже дотримувалися свого звичного мовного коду: *«Чи погано, якщо не знати української мови? Звісно, погано. Потому что он будет как без рук, он не напишет заявление, он не подаст апелляцию, не сможет купить себе хлеба, потому что не будет знать, как пишутся копейки. Конечно, он должен знать рідну мову»* (ФГ 36 – 65).

За умов двомовного спілкування привертають увагу і прояви інтерференції, актуалізовані у вигляді українських укралень у російськомовному тексті. Як виявилось, найчастіше причиною цього є або вплив використання цього терміна в репліці іншого учасника дискусії (*«Вопрос «вимагати» – конечно же, нет»* (ФГ 18 – 35); *«Провокационное само вот это понятие захисту»* (ФГ 18 – 35); *«Мова спілкування – в зависимости от ситуации...»* (ФГ 18 – 35); *«Абсолютно не должно быть никаких... Должна быть, как говорит Сергей, едина державна українська мова»* (ФГ 36 – 65)), або ж те, що певне поняття в їхній свідомості було засвоєно українською мовою, здебільшого це назви навчальних предметів – *«Українська мова і література»* й *«Держава і право зарубіжних країн»* (ФГ 18 – 35) у репліках російськомовних громадян. Така тенденція може бути спричинена й тим, що документація державного рівня ведеться українською мовою, а тому багато термінів і усталених понять закріплені у свідомості носіїв російської мови також переважно українською, що, відповідно, і

зумовлює активне поширення в російському мовленні українських суспільно-політичних та інших термінів [153, с. 35].

Упадає у вічі те, що учасники дискусії 36 – 65 років значно частіше перемикають мовні коди, порівнюючи з їх молодшими колегами. Наведемо декілька прикладів:

- Анна-1: *«Я считаю, что у нас взаимоотношения с Россией очень сложные, потому я лично тоже изменила отношение к языку, хотя я на нем и разговариваю, честно говоря. Потому что думаю, все-таки после всего того, что они делают с нами, в душе как-то... Все-таки преобладает наш родной язык, и гордишься, когда люди общаются на украинском».*
- Модератор: *«Я перепрошую. Ви сказали на украинском, чи ви мали на увазі російською?»*
- Анна-1: *«Я сказала, що мені більше імponує, коли розмовляють українською, а я просто змушена відповідати російською, бо більшість розмовляє. Я змушена цією мовою розмовляти до моїх знайомих, близьких і по роботі до колег» (ФГ 36 – 65).*

Або ще один приклад:

- Борис: *«Я би запропонував єдину державну українську мову з обов'язковим вивченням російської і англійської мови, як самих великих носіїв цієї мови».*
- Анна-2: *«Английский у нас и так обязательно изучают».*
- Борис: *«Это должно быть более углубленное изучение, чтобы дети уже с детства пользовались им в разговорной речи. Чтобы это был свободный язык общения» (ФГ 36 – 65).*

Помітними в мовленні старших киян є не лише випадки перемикання мовних кодів, але й мовного змішування: *«Я всю жизнь разговаривал на русском. У меня дедушка – украинский писатель, драматург всю жизнь разговаривал на украинском языке. Я чудово навіть можу розмовляти і слухати, чудово розумію. Всегда у меня было отношение: без разницы, на*

каком языке человек общается, главное, чтобы он был человеком хорошим» (ФГ 36 – 65) чи *«Я хочу сразу сказать, что в нас немає ніякого мовного питання. У нас нет этой проблемы, это чисто надуманная проблема для того»* (ФГ 36 – 65).

Таким чином, проаналізувавши матеріал фокус-групових дискусій, констатуємо те, що українськомовні респонденти виявилися стійкішими в мовному плані. Можливо, через те, що мовою модератора, а отже, мовою всіх запитань була українська, а це, відповідно, створювало все-таки більше українськомовну атмосферу. Було зафіксовано лише декілька випадків переходу на російську, зумовлене піднесенням емоційним станом носіїв української мови в ході російськомовної дискусії. Натомість учасники з російською мовою спілкування впродовж фокус-групового опитування частіше підлаштовувалися під мову співрозмовника (хоча й були такі, які послідовно дотримувались обраного коду) і змішували мовні коди, використовуючи українські терміни. Очевидними є також відмінності в мовній поведінці киян з огляду на їхній вік. Так, молодше покоління продемонстрували значно сильнішу мовну стійкість, тимчасом як респонденти 36 – 65 років частіше перемикали або змішували мовні коди. Отже, зібраний і проаналізований фактичний матеріал проілюстрував те, що білінгвальне середовище формує різні типи мовної поведінки комунікантів: мовну стійкість, перемикання мовних кодів і їх змішування.

3.5. Мовні питання в інтерпретації киян (за матеріалами фокус-групових опитувань 2017 року)

На сучасному етапі для українців важливим є створення позитивного національного іміджу, через який Україну сприймали б у світі як міцну й сильну державу. Одну з основних ролей у формуванні такого образу, безсумнівно, відіграє мова. Питання мови в цьому контексті, справді, має надзвичайно велике значення, позаяк, за словами О. Б. Ткаченка, «мова є

формою вияву національної ментальності кожного народу, у тому числі й українців. Національна ментальність є змістом національної мови, зокрема й української... Національна мова, національна ментальність та національна культура становлять начебто три взаємопов'язані грані, якими висвічується особистість народу для нього самого і для світу» [165, с. 106]. Певна річ, мова є не лише символом духовного життя нації, але й чинником єднання громадян. А тому значною проблемою українського народу є його національна роз'єднаність і різні переконання стосовно політичних, економічних, мовних питань. Проілюструвати такий стан можемо на прикладі матеріалів фокус-групових дискусій, проведених у межах проєкту AZ № 90217 у Києві.

Так, інтерес викликають погляди учасників обговорень на проблеми статусу й активного функціонування російської мови, а також те, чи це якимось чином привело до анексії Криму й війни на Донбасі. Опитані погоджуються, що, можливо, мова певною мірою і вплинула на свідомість людей, але, безумовно, це не стало вагомою причиною таких подій, адже мова, на їхню думку, не відіграє вирішального значення для збереження територіальної цілісності держави. Більшість респондентів вважають мовні питання спекуляцією і провокацією, що покликані відволікати увагу громадян від важливіших проблем, наприклад, економічних. Опитані переконані, що нинішню ситуацію зумовила не двомовність, а в основному те, як ЗМІ її інтерпретували: *«Считаю, что вопрос языка никак не повлиял на ход событий. Повлияли масс-медиа, повлияли пиар-технологии, которые направили социальные проблемы в русло того, что эти все проблемы из-за Украины, украинского языка, всё вместе»* (ФГ 18 – 35); *«Это целенаправленно, специально, чтобы раздражить... Мне кажется, это просто как соль на рану сыпется друг другу»* (ФГ 18 – 35); *«...это просто политические игры с целью привлечения своих избирателей»* (ФГ 18 – 35). Старше покоління дотримується подібної думки: *«На мой взгляд, причина совершенно в другом, а языковой вопрос используется только для того,*

чтобы разжигать вражду и ненависть между одними и теми же людьми, которые живут бок о бок. Это есть, это просто провокация. Я думаю, что этот вопрос просто поднимается для того, чтобы не подымать более глобальные вопросы, а чем-то, как говорится, замылить глаза. То есть, есть намного больше наболевших всяких проблем» (ФГ 36 – 65); *«Я думаю, что язык, наверное, на каком-то самом последнем месте»* (ФГ 36 – 65); *«Це все пусте, видумане із нічого»* (ФГ 36 – 65); *«Це людину десь відволікти, щоб не звернула на щось важливе увагу, ви розумієте»* (ФГ 36 – 65). Тому, не викликає сумнівів те, що багато українців трактують мовні питання здебільшого як маневр відволікання, а не як важливу проблему. Дискутант пояснюють, що це тільки основа політичних ігор, аспект, який породжує ворожнечу всередині суспільства.

Зауважимо й те, що деякі респонденти не бачать у функціонуванні двох мов ніякого конфлікту, гадаючи, що він з'являється лише тоді, коли відбувається тиск однієї мови на іншу. Таким чином, на думку деяких опитаних, причиною мовних конфліктів стала саме українізація в східних областях (*«Поэтому когда в государстве, в обществе возникает давление одной группы на другую, – это неизбежно вызывает конфликт. Украинизация в Восточных областях, в Крыму вызывала очень серьезное раздражение..»* (ФГ 18 – 35)), а не функціонування в одному середовищі двох мовних кодів.

Звернемо увагу на те, що учасники фокус-груп розуміють під поняттям *державна мова*. Так, майже всі респонденти зазначили, що вважають державною мовою ту, яка закріплена законом держави; офіційну мову, що її слід використовувати в документообігу; єдину мову, яку необхідно застосовувати в законодавстві; ту, що є обов'язковою в освітньому процесі. Тобто феномен *державної мови* дискутант визначають в основному за двома ознаками: 1) мова, яка функціонує на державному рівні (в офіційних сферах); 2) мова, яку повинні вживати державні працівники. Безперечно, такі асоціації підтверджують існування диглосії в столиці, адже очевидним у

цьому контексті є розподіл української та російської мов за сферами функціонування, на чому неодноразово наголошують респонденти: *«Я считаю, что у нас должен быть один-единственный язык – это украинский, по законодательству. А каждый человек должен разговаривать, как ему удобно»* (ФГ 18 – 35); *«Я вважаю, що мова населення не стосується, а от для держслужбовців це повинно бути обов'язково»* (ФГ 18 – 35). Водночас майже всі опитані погоджуються з твердженням про те, що українська мова є атрибутом української державності. Тому вживання української мови в нашій країні відповідає їхнім уявленням про державну мову.

Зазначимо, що окремі респонденти мають доволі абсурдні погляди на мовні проблеми й українсько-російські зв'язки. Зокрема, одна учасниця дискусії вікової групи 36 – 65 років вважає необхідним тимчасове використання російської мови для дублювання офіційних документів, аргументуючи це тим, що досить складно одразу перейти на українську мову, оскільки незалежна Українська держава є молодою і не такою багатою: *«Делопроизводство в своем большинстве должно идти на украинском, но все-таки оно должно поддерживаться русским языком, потому что история страны не такая богатая еще, не так давно образовалась, и людям не всем легко перейти полностью на украинский язык»* (ФГ 36 – 65). А один із респондентів упевнено висловлює таку думку про минулі історичні події: *«У каждой нации после разделения на нации дообразовали языки. У нас был диалект древнерусского. Чтобы вы понимали, что русский и украинский, если их «сосреднить», то это будет древнерусский»* (ФГ 18 – 35). Здається, що частина українських громадян не зовсім обізнана з історією своєї держави та її мови, а тому продовжує вірити в існування братніх народів і єдиної мови, незважаючи на тривалу збройну агресію з боку Росії.

Проаналізуємо поняття *рідної мови* в розумінні респондентів. Так, молодь в основному під рідною мовою усвідомлює *«мову, якою розмовляють батьки»*, *«мову, якою навчили розмовляти з дитинства»*, *«першу мову»*, *«материнську мову»*, *«мову, якою ти думаєш»*. Старше покоління більшою

мірою дотримується думки, що рідна мова – це мова Батьківщини, основна мова держави. З огляду на це виділяємо два головні фактори, що лежать в основі визначення рідної мови: 1) материнська мова; 2) мова Батьківщини. Зауважимо, що учасники дискусії розрізняють рідну мову й мову спілкування, останню розуміючи як прив'язку до соціального середовища. На їхню думку, мова спілкування залежить від обставин, соціального оточення і вона не обов'язково має збігатися з рідною мовою: *«Язык общения – это к какой-то среде привязан. Язык общения – на работе я могу говорить украинским языком. Дома – русским. И так далее. То есть, это зависит от того, где я нахожусь»* (ФГ 18 – 35).

Помітною є і диференціація понять *рідна мова* й *державна мова* в інтерпретації учасників дискусії, а також *державна мова* та *офіційна мова*. Наприклад, один із респондентів пояснює, що *«рідна мова – це якою тебе навчили з дитинства. А українська мова – це державна мова. Тобто, якби мене навчили розмовляти російською мовою, це була б рідна мова для мене. А українська вже була б державна»* (ФГ 18 – 35). Щодо поглядів на державну й офіційну мови, то тут думки різняться залежно від віку учасників. Дехто вважає це одним і тим самим (здебільшого це представники старшого покоління – *«Те саме, що і державна, на якому друкуються документи, листи пишуться»* (ФГ 36 – 65)), тимчасом як молодші учасники часто розмежовують ці терміни, розуміючи під офіційною мовою таке: *«официальный – это какой-то разрешенный язык, которым можно пользоваться без всяких проблем»* (ФГ 18 – 35).

Питання регіональної мови викликало ще більш неоднозначні оцінки респондентів, адже, як виявилось, українці не знають, що означає цей термін, а отже, не розуміють і того, що було вкладено в поняття регіональної мови в Законі Ківалова – Колесніченка. Матеріали дискусії підтвердили, що частина населення не компетентна в багатьох нормативних актах і законодавчих положеннях, а через те, можливо, і не усвідомлює значення мовних проблем. Після того як модератор пояснила суть цього Закону, молодь висловила

вкрай негативне ставлення до нього: *«це чинний закон?»*, *«який кошмар»*, *«я проти цього»*, *«це жахливо»*, *«негативно»*, *«я навіть не знала, що він такий є»*. Тобто, зрозумівши положення, усі молоді люди запевнили, що це призведе тільки до погіршення стосунків. Майже всі учасники дискусії зійшлися на думці, що має бути лише одна державна мова, документообіг мають вести виключно українською. Зрештою, зважаючи на вільну можливість у повсякденному житті використовувати будь-яку мову, вони дійшли висновку, що такий закон фактично не має сенсу: *«Я вважаю, що не повинно бути регіональної мови, тому що, якщо ми проживаємо в Україні, в усіх регіонах повинна бути українська мова»* (ФГ 18 – 35). Ті ж, хто підтримує пріоритетність регіональних мов, переконані, що доцільно було б збільшити відсоток представників меншини, необхідний для введення в обіг регіональної мови (понад 10 %), а також поширити дію Закону тільки на прикордонні території держави, де проживають люди різних національностей: *«Я считаю, что должен быть один единственный, то есть, украинский. Если региональный, то это можно ввести только в приграничных зонах. То есть, там, где люди разговаривают на нескольких языках»* (ФГ 18 – 35).

У ході проведення дискусії учасники обговорювали також питання про престижність мов і ставлення до її носіїв. Цікаво, що майже всі молоді респонденти відповіли, що в них зовсім не змінилося ставлення до жодної з мов після подій на Майдані Незалежності. Ба більше, люди взагалі не розуміють, яким чином пов'язані мова та її носії: *«Язык и люди – это же совершенно разные вещи. Причем здесь это?»* (ФГ 18 – 35); *«Если человек приятный и всем интересно общаться, то это неважно, на каком языке он говорит. Причем здесь это?»* (ФГ 18 – 35); *«Взагалі немає якихось симпатій чи антипатій. Симпатичне однаково спілкування незалежно від мови»* (ФГ 18 – 35). З огляду на це стає зрозумілим, що дискутаннти схильні розділяти носіїв певної мови й саму мову, якою вони спілкуються, а негативне сприйняття певної людини не переносять на мову, якою вона розмовляє.

Натомість погляди представників старшого віку на цю проблему дещо відрізняються. Одні стверджують, що їхнє ставлення до української мови покращилося: *«А у меня очень изменилось: мне стало жалко, что у нас такая страна, а люди в основном говорят на русском. Мне захотелось, наоборот, после всех событий больше изучить украинский язык, больше узнать историю нашей страны»* (ФГ 36 – 65); *«Моє ставлення позитивне, з повагою, особливо до молоді. Пишаюся навіть»* (ФГ 36 – 65), інші – навпаки, шкодують про зміни у ставленні суспільства до російської мови: *«Мне, например, обидно, что мои дети лишены возможности в общеобразовательном уровне прикоснуться к каким-то шедеврам, ценностям, которые теперь стали для нас чуждыми и враждебными. Это не одно поколение на этом выросло. А сейчас сказать, что такое «Война и мир», то для них это вообще иностранная литература, и того же Пушкина. Что там говорит. Я считаю, что это большой минус»* (ФГ 36 – 65); *«...у нас забрали выбор. То есть, забрали выбор на том же телевидении включить телевизор и посмотреть российский канал для общего образования какого-то. У нас их просто поперекрывали»* (ФГ 36 – 65).

Роз'єднання суспільства спостерігаємо і в трактуванні престижності кожної мови. Особливо помітними в такому контексті є думки молоді, причому й українськомовної, і російськомовної. Зокрема, половина молодих респондентів відповіла, що зараз престижно спілкуватись українською, інші вважають таке питання некоректним і кажуть, що престижно бути культурним і вихованим, а це ніяк не стосується мови комунікації: *«Престижно быть воспитанным и культурным, здесь нет привязки к языку»* (ФГ 18 – 35); *«Престижно бути культурною людиною»* (ФГ 18 – 35). Для представників старшого покоління рівень престижу української мови великою мірою зріс, а тому, за їхніми спостереженнями, українська мова сьогодні є дуже престижною: *«Престижно. И сейчас почти вся молодежь говорит на украинском, очень хорошо и очень радуется. Раньше больше на русском говорили, а сейчас больше на украинском»* (ФГ 36 – 65); *«Я бачу, що*

престиж української мови дуже виріс. Я застала такий невеликий проміжок – з мене кепкували, що я говорю українською мовою, мені доводилося переходити на російську. І мама, коли з кимось розмовляла по телефону, переходила на російську. Зараз вона перестала це робити, перестала соромитися, що вона українською мовою...» (ФГ 36 – 65).

Наступне питання стосувалося проблеми дискримінації громадян за мовною ознакою. Упадає у вічі те, що старші респонденти в такому формулюванні чомусь одразу вбачали утиски російської мови, а не української: *«Це образа людини, яка розмовляє російською, приниження»* (ФГ 36 – 65). Декого такий стан навіть обурював: *«На сьогоднішній день в Киево-Могилянської академії ви можете відповідати на заняттях впродовж до того, що преподавание шло на українському мові, ви можете на англійському, але ні в якому разі на російському мові»* (ФГ 36 – 65). Зауважимо також те, що опитані в повсякденній практиці неодноразово стикалися з випадками дискримінації. Утім якщо старші люди розповідають, що дискримінація за мовною ознакою була поширенішою років 30 тому, й особливо в західних областях, то молодь усе-таки наводить деякі сучасні приклади, причому дискримінації як українськомовних громадян, так і російськомовних. Наприклад, українськомовна дівчина, яка приїхала до Одеси й говорила рідною мовою, на свою адресу почула зневажливі слова: *«Понаехало отдыхать»* (ФГ 18 – 35); хлопець із Феодосії не зміг скласти іспит із правознавства, тому що знав матеріал лише російською і не міг відповісти українською (ФГ 18 – 35). Проаналізувавши відповіді респондентів, розуміємо, що утиски російської мови, на їхній погляд, найчастіше відбуваються в навчальних закладах, де вимагають відповідати державною мовою, або ж при заповненні офіційних документів, коли бланки надруковані українською. Звідси випливає, що деякі люди навіть побутування української мови на державному рівні вважають виявом дискримінації російськомовних громадян. Натомість питання про утиски українськомовних не викликало жвавого обговорення, тільки одна

респондентка розповіла про подібний інцидент, причину якого можна пояснити агресивністю і бажанням принизити людину, що спілкується українською мовою. Загалом такі випадки, зважаючи на матеріали дискусій, не є поширеними.

Важливим у контексті обговорення мовних проблем є питання мовної стійкості. Так, майже всі опитані зазначили, що в присутності російськомовних людей говорять російською. Ситуація з українськомовними співрозмовниками відрізняється: якщо старші люди на звернення українською здебільшого відповідають нею ж, то молодь не є такою одностайною. Половина опитаних висловилися про вибір мовного коду в процесі комунікації з українськомовними співрозмовниками таким чином: *«когда как», «зависит от ситуации»*. Але були й такі, які ніколи не переходять на українську мову: *«Потому что мы друг друга понимаем без этого. Мы с вами общаемся, понимаем в совершенстве»* (ФГ 18 – 35). Підкреслимо, що з-поміж причин, за яких вони все-таки заговорили б державною мовою, опитані виділили нерозуміння російської мови співбесідником, тривале знаходження в українськомовному середовищі, правила хорошого тону, перебування на Західній Україні. Водночас більшість дискутантів запевнили, що через тиск і спекуляцію навмисно продовжуватимуть розмовляти російською: *«Если же какой-то ярый националист – мне хочется просто йому на противагу, на зло, противоположною мовою. Неважливо, украинский же националист чи российский. Если же будет ярый украинский националист, я буду говорить с ним российской мовою»* (ФГ 18 – 35).

Щодо самоідентифікації за мовною поведінкою, то вісім із десяти респондентів молодшого покоління позиціонують себе як білінгвів, стільки ж відносять до білінгвів усіх киян. Серед старших представників половина називає себе двомовцями, проте всіх киян уважають такими майже однозгідно. Утім думки опитаних розходяться в поглядах на білінгвізм як такий. Дехто переконаний, що, попри володіння обома мовами, у процесі

комунікації все одно превалює якась одна. А тому, можливо, усі кияни й не є білінгвами, адже здебільшого послуговуються тільки однією мовою.

Так само розділилися міркування учасників дискусії про те, яка ж мова буде поширенішою за умови двомовності всіх мешканців столиці. Респонденти наводять різні аргументи на підтримку своїх позицій як щодо потенційної переваги української: *«Как не странно, мне кажется, что украинский. Он будет преобладать, потому что Киев – столица Украины»* (ФГ 18 – 35), так і російської мови: *«Я думаю, что преимущественно на улицах Киева будет российская мова. Тому що в Києві споконвіку розмовляли російською мовою...»* (ФГ 18 – 35); *«Коренные киевляне – русский язык. Это мое мнение»* (ФГ 18 – 35). Отже, упевненості в тому, що українська мова в перспективі витіснить російську зі спілкування багатьох людей, серед опитаних не виявилось.

Крім того, учасники дискусії вважають володіння українською мовою необхідним, але аргументують це тим, що в Україні без знання державної мови буде складно обходитися: *«Чи погано, якщо не знати української мови? Звісно, погано. Потому что он будет как без рук, он не напишет заявление, он не подаст апелляцию, не сможет купить себе хлеба, потому что не будет знать, как пишутся копейки. Конечно, он должен знать рідну мову»* (ФГ 36 – 65). Утім у жодному разі не пояснюють це патріотизмом чи почуттям громадянського обов'язку.

Жваве обговорення серед учасників дискусії викликало питання мовної політики. Зауважимо, що майже всі українськомовні й російськомовні респонденти висловилися за те, аби була одна державна мова – українська: *«Я вважаю, повинна бути одна-єдина мова – українська. Если мы приезжаем в Англию, нам не делают русский или украинский дубликат. То есть, мы должны быть на территории своей страны и общаться на государственном. В быту – по-одному. А документально, это больше в учреждениях, должны на украинском»* (ФГ 18 – 35); *«На данный момент я думаю, что одно государство – один официальный язык. Есть Закон*

Украины про языки, он исчерпывает какие-либо проблемы. И региональный язык может быть поводом к будущим расколам» (ФГ 18 – 35); *«Одна країна – одна мова»* (ФГ 36 – 65). Проте, ураховуючи той факт, що багато громадян є російськомовними, деякі учасники переконані, що є потреба надати якийсь статус і російській мові: *«Мне кажется, что государство – это люди, которые в нем живут. Правда? Их очень много. Территория и люди. Если большинство говорит на русском, то нужно ввести и дать какой-то статус русскому языку. Или официальный, или региональный. Но как-то решать этот вопрос»* (ФГ 18 – 35).

Упадає у вічі те, що на питання, чи повинна російська мова на законодавчому рівні мати якісь переваги порівняно з мовами інших національних меншин, на чому наполягали деякі депутати, респонденти відповіли, що не бачать причин для захисту російської мови: *«У меня единственный вопрос – защищать от кого, от чего?»* (ФГ 18 – 35); *«Никто не ущемляет»* (ФГ 18 – 35); *«Защищать вовка від зайчика»* (ФГ 18 – 35). І взагалі втручання держави в мовну політику учасники дискусії вважають негативними та спричиненими політичними й електоральними інтересами.

Водночас суперечку викликав той факт, якою мовою слід вести документацію. Були різні думки щодо цього питання: українською, російською, обома. Тому респонденти так і не обрали єдиної відповіді, натомість у поглядах на мову викладання в державних навчальних закладах виявилися одностайними. Майже всі відповіли, що це має бути українська мова як державна. Хоча були учасники, які вимагали російськомовного навчання в тих містах, де більшість населення спілкується російською.

Таким чином, підсумки фокус-групових опитувань киян показали, що українці мають неоднозначні й суперечливі погляди на мовні питання. Дехто взагалі не вважає їх актуальними, а лише провокацією і спекуляцією, яка відволікає увагу громадян від важливіших моментів. Населення не бачить проблеми в співіснуванні двох мов, проте не може чітко визначитися з їхнім статусом. Усі сходяться на думці, що державною мовою має бути українська,

але міркування про статус російської відрізняються. Суперечать самі собі учасники дискусії стосовно того, чи потрібно надати російській мові статус регіональної, а також про мову документообігу. Якщо в контексті обговорення Закону Ківалова – Колесніченка респонденти виступали проти надання російській мові статусу регіональної та за українськомовну документацію, то під час дискусії з приводу питань мовної політики вже сперечалися щодо статусу російської та мови документів. Утім майже одностайними виявилися в тому, що мовою викладання в навчальних закладах має бути українська, а російська мова не потребує захисту. Важливо також указати на безсумнівне існування диглосії, аргументоване тим, що учасники фокус-групових дискусій часто розрізняють сфери спілкування і мови, які там побутують: *«Личный язык – это русский. Рідна мова – мова рідної країни. То есть, это украинский. Я считаю, что на украинском нужно общаться в плане работы, в высших заведениях. И поддерживать язык, украинский и русский. Вам же будет неудобно, если с вами будут общаться на украинском?»* (ФГ 18 – 35).

Отже, учасники фокус-групових опитувань, а, можливо, і переважна більшість населення недостатньо розуміють суть мовних конфліктів і не обізнані із законодавчим закріпленням тих положень, що стосуються мови. Мовні справи для них посідають далеко не перші місця порівняно з іншими питаннями. Саме через це спостерігаються неузгоджені та двоїсті погляди громадян на важливі сьогодні мовні проблеми, що показує недоцільність проведення референдумів щодо мовних питань.

3.6. Перспективи українізації суспільства

З огляду на підсумки масових і фокус-групових соціолінгвістичних досліджень укотре переконаємося, що мовне питання в Україні завжди є об'єктом полеміки й фактором, що розділяє населення на два табори. Частина українців вважають мовні проблеми надуманими, оскільки впевнені,

що не важливо якою мовою розмовляти. Щоправда, такої думки дотримуються здебільшого російськомовні громадяни. Інші ж, навпаки, стоять на позиціях захисту української мови й певні, що в Україні має функціонувати єдина державна мова. Проте яка мова все-таки домінує в столиці?

Мовну атмосферу Києва впродовж тривалого часу визначали як російськомовну, позаяк мовний диктат середовища був безсумнівним. Л. Т. Масенко й Г. М. Залізник так описували ситуацію в столиці на початку XXI ст.: «Київське урбаністичне середовище створює психологічно комфортні умови для російськомовної частини населення і дискомфортні для тих, хто зберігає вірність рідній мові. Говорити українською в усіх ситуаціях міських контактів означає повсякчас долати опір мовного середовища... Мовно-культурна атмосфера наших міст зробила російську мовою пристосування, а українську – мовою протистояння» [56, с. 6].

Незважаючи на доволі помітний прогрес у використанні української мови протягом останніх років, атмосфера в столиці ще досі не стала автентичною. Навпаки, окрім російської мови, тепер маємо загрозу ще й із боку англійської. Одним зі свідчень цього є мовний ландшафт міста. Попри позитивні наслідки Закону про декомунізацію, який, безперечно, змінив мовний ландшафт столиці на користь української культури й мови, у назвах приватних закладів (магазинів, кафе, готелів чи житлових комплексів) українська не є популярнішою, ніж англійська чи російська. Це, вочевидь, є одним із виявів диглосії, адже з невідомих причин вважається престижнішим називати заклади іноземною мовою. Візьмемо до уваги, наприклад, назви торгово-розважальних центрів Києва. Переважна більшість із них є англомовними – «Ocean Plaza», «Sky Mall», «Dream town», «Lavina mall», «Silver breeze», «Art mall», «River mall» тощо. Помітно, що навіть ті ТРЦ, найменування яких вимовляємо за правилами української орфоєпії, часто все одно пишуть латиницею – «Gulliver», «Globus» та інші.

Якщо в назвах ТРЦ в Києві російську мову не спостерігаємо, то зі столичними дитячими магазинами склалася значно гірша ситуація. Зібравши найменування київських дитячих магазинів разом, бачимо приблизно такий список: «Babyzone», «Chicco», «Mothercare», «Антошка», «Лапушка», «Альфа Тойс», «Даниэль», «Babymax», «Пуговка», «Карапуз», «Пупсьонок», «New Life Premium», «Кроха», «Мішутка» [6].

Парадокс виходить також із назвами столичних житлових комплексів, серед яких зустрічаються, наприклад, такі: ЖК «Енисейская усадьба», «The Garden», «Manhattan city», «Chicago Central House», «Новая Англия», «Французский квартал», «New York Concept House», «San Francisco Creative House», «Jack House», «Tetris Hall», «Richmond», «Royal Tower», «Bristol Comfort House», «Подол Градъ», «Smart Plaza Obolon», «Ривьера» [6]. Певна річ, тривожною є тенденція надмірної популяризації англійської мови на сучасному етапі, позаяк, здається, що тепер місто великою мірою тисне на українську мову вже з двох боків.

Влучно про таке засилля інших мов висловилася Д. Муравська в одній зі своїх статей: «Держава, в якій я живу, створила мені з дитинства всі умови для того, щоб я вмiла iдеально говорити українською. Реальне життя в цій державі щодня мені тикає в обличчя тим, що комфортніше мені тут буде жити, якщо я говоритиму російською... Тому що сфера послуг – російською, друзі – російською, розваги – російською, медiа й реклама – російською, музика i фiльми – російською... Продовжувати можу довго. Мова, якої мене вчили з дитинства, залишається позбавленою сфери вжитку... Саме тому я почувуюсь так, немов мені перекривають дихання щоразу, виходячи із квартири у це Велике Місто Можливостей i Перспектив» [106].

Зазначимо, що після подій на Майдані Незалежності у 2013 – 2014 рр. мовна свiдомiсть частини киян усе-таки зросла. Результати соціолінгвістичного дослідження 2017 р. засвідчують, що понад 50 % респондентів переконані, що вживання української мови певною мірою розширилося, а близько 30 % опитаних погоджуються з твердженням, що

російська мова поступово втрачає домінуючі позиції в спілкуванні українців. Багато людей, у тому числі киян, свідомо почали змінювати мовний код, оскільки не бажають користуватися мовою окупанта. В інтернет-просторі можна знайти десятки історій українців, у яких ідеться про реальні випадки переходу на державну мову з різноманітних причин.

Зокрема, одні люди пишуть, що змінили мовний код із метою ідентифікації себе як українців:

- *«Мені було 17 років, і ми з подругою відпочивали в Болгарії. Нам не подобалося, що коли ми говорили російською, болгари думали, що ми з Росії. Тому почали говорити одна з одною українською, щоб нас не розуміли навколо. Хотіли показати, що ми не росіяни» [28];*

- *«Я перейшла на українську за один день – 2 квітня 2014 року. Просто повернулася додому з подорожі і почала з усіма говорити українською. Окрім іншого, це був один зі способів ідентифікувати свою приналежність до тих, хто обирає в конфлікті з Росією блакитно-жовтий бік» [139].*

Деяким громадянам соромно не вміти розмовляти українською мовою в Україні або ж не використовувати її у своїй комунікації:

- *«Я почала вести щоденник українською саме тому, що мені бракувало легкості й побутовості, я вчилася щиро й гаряче висловлюватись і прагнула не шукати слів для побутових дрібниць. Але спонукало мене у 12 років саме те, що в колі батьківських і братових друзів я могла і співати рідною мовою, і читати сучасну українську поезію, хоч мені децю складно було добирати слова у звичайній розмові. І мені було соромно. Соромно добирати слів, розмовляючи з Іваном та Марічкою Миколайчуками, з Ніною Матвієнко, з Анатолієм Фуженком, із Лесем Сердюком, із Миколою Вінграновським, Юрієм Ткаченком, Іваном Гаврилюком... Я можу довго називати імена славетних і маловідомих людей, чия присутність змусила мене не вчити (я завжди нею говорила!), а вдосконалювати знання рідної мови» [181];*

• *«Мене на українську мову остаточно перевела сепаратистка, яку я знаю давно, вона працює у Києво-Печерській Лаврі в іконній крамниці. Коли в нас з нею вкотре зайшла мова про все українське в Україні, вона сказала мені: «А чому ти говориш завжди по руски? Ты же захищаєш Україну!?»». Я сказала, що з ввічливості з нею переходжу на ту мову, якою їй зручніше зі мною говорити. У відповідь я почула геніальну річ: «Я прекрасно розумію ваш язык, и если бы он вам самим был нужен, вы бы не говорили везде на русском! Вы сами не хотите никакой Украины!» [124].*

Діляться своїми історіями переходу на українську мову й вітчизняні зірки шоу-бізнесу, як-от: співачка Опука й письменник і ведучий А. Мухарський.

Наприклад, Опука так у 2016 р. пояснювала свою мовну позицію: *«У мене російськомовна родина. Я звикла розмовляти російською, але добре знаю українську. В житті розмовляю російською, оскільки Євген Філатов – з Донецька, і взагалі не знав української. Зараз він її, звичайно, розуміє, але вдома ми говоримо російською. Група також спілкується російською. Проте всі інтерв'ю я даю українською. У мене була мета минулого року перейти повністю на українську мову. На жаль, це не відбулося. Я вирішила: так станеться цього року. З Євгеном буду розмовляти російською, але з іншими – лише українською. Вона в мене грамотніша, ніж російська, більш відфільтрована. В російській мові я багато лаюся – 10 % моєї мови є лайкою. Моя російська буденна і брудна. А українська для мене, як дорога святкова сукня, яку я одягаю лише на свята. Але ж можна бути завжди красивою – до цього я і прагну» [124].*

Налаштовують на позитив думки А. Мухарського з приводу вибору мовного коду в столиці: *«Я стовідсотково російськомовний киянин, що в Києві й народився. Уперше українську мову в природному середовищі міста почув, коли мені було років 13. У селі рідних не мав, і якщо до мене долинала українська, то це був суржик базарів або недолугих учителів цієї мови, з яких усі знуцалися. Тому в мене як у міської дитини був період, коли я абсолютно*

чітко відстежував: якщо ти розмовляєш українською, то ти селяк у місті... Оскільки навчався в Театральному інституті, де мова плекалася, то вперше в житті зробив свідомий вибір і почав навіть у побуті спілкуватися нею, щоб не бути совком... Спостерігаю, що багато хто з російськомовних корінних киян після Майдану перейшов на українську свідомо. Нехай поміж собою вони спілкуються російською, але коли виходять у публічний простір, то говорять українською, маркуючи себе як українців. Бо саме в публічному просторі хочуть виявитися ними. У них є бажання, щоб їхній район, скажімо Поділ, був місцем, де розмовляють українською. Російська нині із цього погляду – це мова тих, хто «понаїхав» до столиці, бо тутешні корінні містяни обирають українську. Московський егрегор дуже потужний, і багато хто досі трактує Київ як майданчик, із якого можна стартувати до Москви. Але нині я бачу також, що україномовний сегмент нашої культури та нашого розвитку є цікавим і потужним. Сподіваюся, що саме зараз ми виробимо ту критичну масу українського якісного мистецького і творчого контенту, на якій можна буде вибудовувати свою ідентичність молодому поколінню, що йде за нами. Молодь включилася в процес і активно підтримує форми українського буття. Спостерігаю за Подолом: молоді мами, діти розмовляють українською. Такого раніше ніколи не було. Це мене тішить і дає сподівання, що все в нас буде добре» [107]. Отже, з огляду на постійне збільшення кількості тих людей, що обирають український мовний код, поділяємо думку А. Мухарського про те, що майбутнє України, скоріше за все, таки за українською мовою, а успіх дерусифікації передусім буде виявлятися в переході українців на українську мову.

Такій трансформації великою мірою сприяють і різноманітні суспільні дії, спрямовані на підтримку державної мови. Так, велику справу з українізації здійснює волонтерський рух **«Безкоштовні курси української мови»**. Вони організували широку мережу неформальних мовних курсів для українців, які хотіли б вільно володіти державною мовою. У рамках проекту волонтери популяризують українську літературу й українські книжки,

проводять зустрічі з митцями, організовують акції для поповнення місцевих бібліотек сучасною літературою, проводять курси для переселенців, літні табори для дітей військових і дітей переселенців тощо [31]. Громадський рух **«Не будь байдужим»** [110], учасниками якого є багато видатних особистостей, з гаслом «Ні – Малоросії! Зробимо країну Україною!» ще з 2005 р. сприяє відновленню української громадянської свідомості в багатьох напрямках: історичному, літературному, освітньому, музичному та ін. **«Переходь на українську»** [124] спонукає людей використовувати рідну мову, ставлячи в приклад багато реальних історій про випадки зміни мовного коду. Громадська ініціатива **«И так поймут»** [57] захищає права українськомовних споживачів товарів і послуг на доступ до інформації в Україні українською мовою. На рахунок її засновника Р. Матиса і його однодумців безліч вигравів для української мови, як-от: українізовано меню деяких автомобілів («Toyota», «Lexus»), вихід видання «National Geographic» українською, маркування українською мовою на побутовій техніці «Samsung» тощо. Активізації державної мови в соцмережах допомагають і різноманітні групи на Facebook, серед яких, наприклад, **«Україномовний Київ»** [175], **«Україномовна Україна»** [174] та багато інших.

У зв'язку з викладеним вище очевидним стає те, що багато українців самостійно добиваються змін на користь державної мови. Громадські рухи й організації, спрямовані на захист української мови й розширення сфер її вжитку, своїми силами зробили більше, ніж урядовці. Тому можемо стверджувати, що керівна верхівка великою мірою відстає від населення України в мовних питаннях. Маємо надію, що хвиля українізації набере ще більшого розмаху, а державна мовна політика буде не суперечити, а сприяти поширенню державної мови.

ВИСНОВКИ ДО 3 РОЗДІЛУ

Матеріали здійсненого обстеження засвідчують наявність у нашій державі конфліктів на мовному ґрунті внаслідок поширення двох мов. Конфліктність мовної ситуації України зумовила велику кількість прикладних соціологічних і соціолінгвістичних досліджень. Найновіші на сьогодні статистичні дані зібрані в межах проєкту AZ № 90217, що є основою нашої дисертаційної роботи.

Підсумки соціологічного опитування підтвердили факт існування білінгвізму й диглосії в комунікативному просторі України. Доказом поширення білінгвізму є реальні мовні практики українців, що засвідчують тенденцію до постійного перемикавання мовних кодів залежно від мови співрозмовника, а отже, відсутність мовної стійкості, а також самоідентифікація респондентів як білінгвів (48,7 % опитаних зараховують себе до двомовців). Основним фактором виокремлення явища диглосії сьогодні є не найпоширеніший раніше показник престижності мов (українську нині вважають значно престижнішою, ніж російську (73,6 % і 28,9 % респондентів, відповідно)), а диференціація формальної та неформальної комунікації, на що вказує різниця у 20 % між використанням української мови в офіційному й неофіційному спілкуванні населення.

Результати дослідження продемонстрували також помітні розбіжності й неузгодженість поглядів українців на мовні проблеми. З одного боку, багато громадян переконані, що на сучасному етапі існують важливіші проблеми, ніж мовні. Інакше кажучи, люди здебільшого не пов'язують мовні й політичні питання. З іншого боку, українці все-таки виявилися налаштованими на збільшення обсягу функціонування рідної мови в перспективі, адже переважна більшість населення бачить майбутнє України за українською мовою.

Мовна ситуація в столиці викликає особливий інтерес, позаяк у місті проживають представники всіх регіонів України, котрі демонструють

відмінну мовну поведінку і вподобання. Саме тому Київ є своєрідним віддзеркаленням мовної ситуації цілої держави. Розглянувши дані декількох опитувань, маємо підстави стверджувати, що становище української мови впродовж останнього десятиліття плавно покращується, попри те, що київський білінгвізм продовжує мати диглосний характер. Якщо під час дослідження 2000 р. і 2007 р. було визначено, що в місті панує російська атмосфера, а російськомовні комунікативні практики домінують над українськомовними, то з підсумків опитування 2013 р. випливає, що українська мова впевнено закріплюється в спілкуванні мешканців Києва, поступово витісняючи російську.

З матеріалів фокус-групових дискусій, проведених у Києві на початку 2017 р., стає зрозумілим, що українці ще недостатньо усвідомили значення мови для безпеки та процвітання держави. Так, учасники розмови давали амбівалентні відповіді й часто суперечили самі собі в поглядах на українську й російську мови. Вони нібито й стояли на позиціях, що в Українській державі повинна бути одна-єдина українська мова, проте не знали, як бути з російською: надати їй статус офіційної, державної чи регіональної мови, або ж зовсім не наділяти її якимись привілеями. З результатів обговорень очевидним стало також активне існування диглосії, яке можна підтвердити переконаннями респондентів про те, що в офіційних сферах має побутувати державна мова, а в повсякденному спілкуванні кожен може обирати мовний код.

Певна річ, матеріали фокус-групових дискусій є цінним джерелом для дослідження мовної поведінки опитаних у білінгвальних умовах. Проаналізувавши репліки дискутантів, робимо висновки, що в ході обговорень носії української мови більше виявляли мовну стійкість, ніж їхні російськомовні колеги. Серед причин, що зумовлювали перемикання кодів у процесі дискусії, визначаємо такі найпоширеніші: пристосування до мови співрозмовника й перехід на іншу мову в результаті використання української термінології, хоча такі випадки найчастіше приводили до

мовного змішування. Підкреслимо, що учасники дискусії продемонстрували три типи мовної поведінки: мовну стійкість (причому як українськомовну, так і російськомовну), перемикання мовних кодів і їх змішування. Слід наголосити, що молодше покоління здебільшого дотримувалось обраної на початку моделі мовної поведінки, а респонденти старшого віку, навпаки, частіше перемикали або змішували мовні коди.

Отже, попри те, що нині мовна ситуація в Україні все ще далека від ідеалу, результати дослідження свідчать, що прогрес таки є: російська мова поступово втрачає домінуючі позиції в спілкуванні українців. Великою мірою українізації суспільства сприяють дії різноманітних суспільних організацій і рухів, як-от: «Безкоштовні курси української мови», «Не будь байдужим», «Переходь на українську», «И так поймут», «Україномовний Київ», «Україномовна Україна» тощо. Багато людей у мережі діляться своїми історіями переходу на державну мову, закликаючи російськомовних українців робити те саме. Але все ж для подальшої трансформації мовного простору в бік збільшення обсягу української мови насамперед потрібні виважені й розумні дії уряду, а тому завданням мовної політики має стати забезпечення поширення державної мови на всі сфери мовлення і контроль над дотриманням цих вимог, створення повністю українськомовного інформаційно-культурного простору й підвищення престижу української культури.

Результати досліджень цього розділу частково наведені в таких публікаціях:

1. Матвеєва Н. Р. Сучасна мовна ситуація (на матеріалі масового опитування 2017 року). *Мова: класичне – модерне – постмодерне* : збірник наукових статей. Київ, 2017. Вип. 3. С. 52 – 59.
2. Матвеєва Н. Р. Мовна ситуація Києва (на матеріалі фокус-групових опитувань 2017 року). *Studia Philologica* : збірник наукових праць. Київ, 2017. Вип. 9. С. 166 – 171.

3. Матвєєва Н. Р. Соціолінгвістичні дослідження мовної ситуації України. *Scientific Research Priorities – 2018: theoretical and practical value*. Nowy Socz, 2018. Vol. 3. P. 141 – 142.
4. Матвєєва Н. Р. Функціонування білінгвізму та диглосії в столиці України. *Мова: класичне – модерне – постмодерне* : збірник наукових статей. Київ, 2018. Вип. 4. С. 142 – 154.
5. Матвєєва Н. Р. Сучасний комунікативний простір української столиці. *Українська мова*. Київ, 2020. Вип. 1 (73). С. 141 – 152.

РОЗДІЛ 4. ДВОМОВНІСТЬ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ КИЄВА (СФЕРИ ОСВІТИ Й ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ)

4.1. Білінгвізм і диглосія в студентському середовищі столиці

Важливим у контексті вивчення українсько-російської двомовності є не лише територіальний, але й віковий принцип, який сьогодні зазнав помітної трансформації. Ідеться про те, що наприкінці минулого століття родинна двомовність здебільшого полягала в тому, що представники старшого покоління, часто вихідці з села, продовжували в побуті спілкуватись українською мовою, тимчасом як молодше покоління надавало перевагу російській. Зараз ситуація відрізняється: усе частіше в російськомовних батьків діти розмовляють українською. Пояснити це можна, вочевидь, зміною поколінь. Зокрема, В. М. Кулик називає такі причини, що, на його думку, привели до подібних метаморфоз: 1) молоді люди, які навчалися за часів незалежної України в основному українською мовою і за україноцентричними програмами, мають більше шансів краще володіти цією мовою і частіше нею послуговуватися, ніж старше покоління, що здобувало радянську за змістом освіту переважно російською мовою; 2) відмінності в мовному й політично-культурному середовищі молодших і старших людей; 3) вплив віку, під яким розуміють, з одного боку, неоднакову здатність різних поколінь опанувати другу мову (це стосується насамперед української, яка за незалежності стала обов'язковою в деяких сферах), з іншого боку, різні комунікативні практики, що спонукають частіше використовувати конкретну мову [75, с. 248]. У всякому разі впадає у вічі тенденція до зростання престижу державної мови саме серед молоді.

Певна річ, молоді люди є надзвичайно чутливими до змін, вони найшвидше реагують на будь-які трансформації в суспільстві. З огляду на це їхнє спілкування помітно відрізняється від комунікативних практик інших вікових груп, позаяк воно найбільше відбиває актуальні мовні процеси.

І. М. Цар, розшифровуючи записи спонтанного молодіжного мовлення, зробила важливі висновки про те, що мовна система молодих людей – відкрита й динамічна, багата на різні мовні елементи, як-от: запозичення, сленгізми, авторські неологізми й фразеологізми, скорочення і спрощення мовних одиниць, суржикові елементи. Усе це є ознаками власне молодіжного мовлення, що відрізняє його від інших [190, с. 14 – 15].

Зрозуміло, що на комунікативні практики молоді певною мірою впливає мовна ситуація міста. Тому наше дослідження стосується аналізу мовної поведінки студентів найпопулярніших київських закладів вищої освіти з метою виявлення їхнього ставлення до мовних проблем в Україні. Зазначимо, що ми не можемо претендувати на повне відтворення картини функціонування української та російської мов у студентському середовищі столиці, натомість зосереджуємо увагу на суб'єктивних думках студентів щодо мовної ситуації в державі й факторах, що найбільше зумовлюють вибір конкретного мовного коду в умовах комунікації.

Так, упродовж лютого – березня 2017 р. ми провели анкетування серед студентів чотирьох столичних університетів: Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» і Київського університету імені Бориса Грінченка. Для неупередженості дослідження в ролі респондентів виступили представники різних факультетів, спеціальностей і курсів.

Аби аналіз мовної ситуації став більш глибинним і всеохопним, було опитано студентів таких факультетів та інститутів: фізичного, механіко-математичного, історичного, військового, інформатики, соціальних наук та соціальних технологій, приладобудівного й біомедичної інженерії. Також у кожному університеті в анкетуванні взяли участь студенти-філологи: важливо було визначити, чи їхні думки з приводу білінгвізму якимось чином відрізняються від поглядів представників нефілологічних спеціальностей.

Загальний обсяг нашої вибірки становить 387 студентів.

З цілого загалу опитаних нараховано 35 % осіб чоловічої статі й 65 % жіночої. Що стосується показника національності, то слід зазначити, що, окрім українців, респондентами стали 5 росіян, 2 євреїв, 1 поляк та 1 туркмен (2 % з усієї вибірки). Диференціація за регіонами: майже половина, а саме 42 % студентів, є корінними киянами, 15 % – вихідці зі Західної України, 7 % – представники Північної України, 22 % – з Центральної України, 9 % – зі Сходу і 5 % – мешканці південних територій.

Питання нашої соціолінгвістичної анкети перегукувалися з питаннями студентського анкетування 2000 р., проведеного Центром соціологічних досліджень «Громадська думка» [56], а також із всеукраїнськими масовими опитуваннями 2006 р. (проєкт INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» [102]) і 2017 р. («Бі- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією та вирішенням мовного конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика та контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії»).

Під час анкетування було визначено мотивацію і причини перемикання мовних кодів, окреслено пріоритети у виборі мови під час формальної та неформальної комунікації, розглянуто питання мовної стійкості й погляди студентів на використання української та російської мов у перспективі. Зібраний і проаналізований фактичний матеріал дозволяє проілюструвати певні спостереження.

Так, найперше, що нас цікавить, це рівень престижу української та російської мов у розумінні студентів, а також те, чи змінився він, порівнюючи з результатами попереднього анкетування. З огляду на популярний нині статус англійської мови ми запитали й про неї.

Відомо, що під престижем мови розуміють її авторитет у міжнаціональному й міжнародному спілкуванні [61, с. 99]. Узагалі це поняття важко трактувати об'єктивно. Поділяємо думку С. Я. Єрмоленко про те, що сама семантика цього слова вже містить сему «оцінка» [50, с. 43], а

тому аксіологічний та оцінний компоненти у визначенні феномену престижу є беззаперечними. Питання *«На Вашу думку, чи престижно зараз у Києві говорити українською, російською та англійською мовами?»* було включено до переліку, аби зрозуміти суб'єктивне ставлення молоді до кожної з мов.

Одразу наголосимо, що поняття престижності мови часто спричиняло обурення респондентів. Зокрема, у нашому дослідженні близько 10 % студентів зазначили, що це питання не зовсім коректне. Свою позицію вони пояснювали так: *«це нормально, а не престижно»*; *«просто треба знати»*; *«що означає «престижно», може, просто зручно?»* тощо.

Ті студенти, у яких подібне формулювання не викликало спротиву, висловилися майже однозгідно. Відповіді показали, що українська й англійська мови мають майже однакові високі показники престижності (80 %), на відміну від російської, яку вже не вважають такою престижною, як ще декілька років тому. Якщо всі студенти зійшлися на думці, що українська й англійська мови є престижними, то в оцінюванні російської відповіді розділилися приблизно навпіл (44 % проти 40 %), тобто російська мова, на думку молоді, сьогодні є найменш популярною (рис. 4.1).

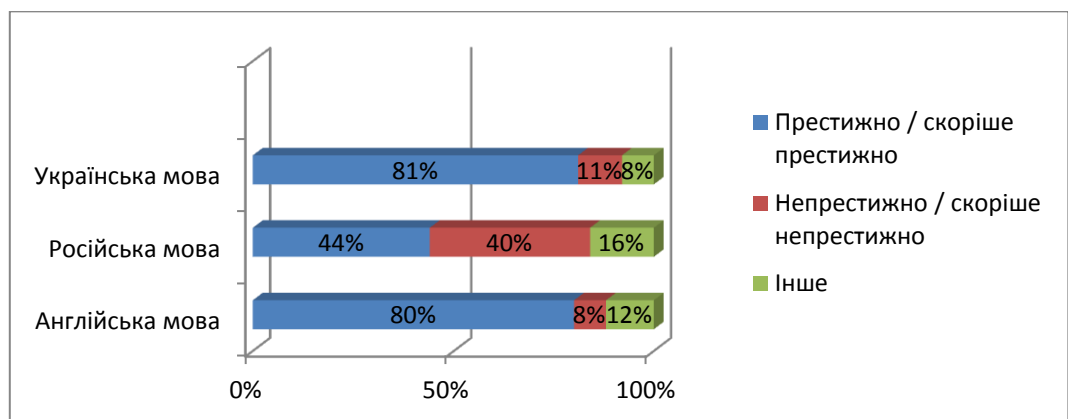

Рис 4.1. Чи престижно зараз у Києві говорити українською, російською, англійською мовами?

С. Я. Єрмоленко, розглядаючи питання про соціальну престижність мови, називає параметри, за якими її оцінюють найчастіше. Серед них дослідниця виділяє такі: 1) міра використання мови на найвищих щаблях державної влади; 2) ставлення до мови як засобу досягнення службової кар'єри; 3) задоволення найрізноманітніших культурно-освітніх потреб

громадян; 4) місце мови в інформаційному просторі (радіо, телебачення, книговидання) [50, с. 44]. Тому не викликає сумнівів те, що категорія престижу належить до змінних величин, позаяк разом із динамічними процесами в суспільстві трансформації можуть зазнавати й наведені ознаки. На цьому наголошують також В. П. Іванишин і Я. К. Радевич-Винницький [61, с. 100], а також підтверджують дані нашого експерименту.

Виходить, що висока оцінка рівня престижу української мови (за даними анкетування 81 % усіх студентів указали, що розмовляти українською мовою зараз престижно чи скоріше престижно) кардинально відрізняється від тієї, яка була виявлена під час студентського опитування 2000 р., проведеного Центром соціологічних досліджень «Громадська думка», адже тоді лише 30,4 % студентів назвали українську мову престижною [56, с. 31]. Пояснити таку ситуацію можна тим, що за 17 років, які минули з часу останнього анкетування, функції державної мови істотно розширилися за всіма чотирма показниками, а отже, соціальна престижність української мови помітно зросла.

Доводять змінність категорії престижу й думки студентів із приводу того, чи стало спілкування українською мовою престижнішим після подій на Майдані Незалежності у 2013 – 2014 рр. і на початку війни з Росією. Троє з чотирьох опитаних дали ствердну відповідь, 9 % – заперечну, а 14 % усіх респондентів вважають, що нічого не змінилося після Революції Гідності. Важливо наголосити на тому, що думки студентів КПІ щодо цього питання певною мірою відрізняються від поглядів інших респондентів. Зокрема, у трьох університетах близько 80 % студентів висловилися за те, що події на Майдані все-таки змінили статус української мови на краще, водночас серед студентів КПІ лише трішки більше ніж половина дотримується такої ж думки, тоді як чверть респондентів (найбільше з-поміж представників усіх ЗВО) не погоджується, що українська мова стала престижнішою внаслідок цих політичних подій (рис. 4.2).

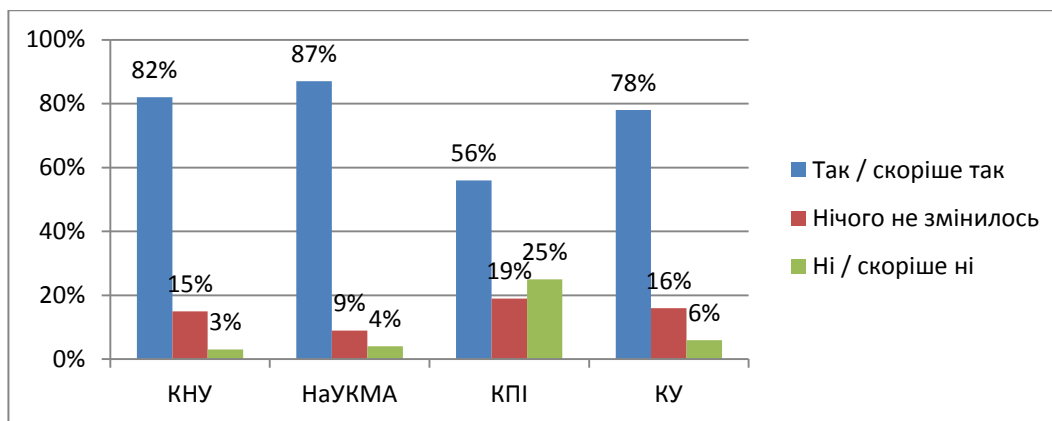

Рис. 4.2. Чи стало спілкування українською мовою престижнішим після подій на Майдані Незалежності й після початку протистояння з Росією?

З результатів опитування вдалося зафіксувати високий рівень двомовності молодих людей. Так, три чверті всіх студентів (75 %) позиціонують себе як двомовців, і лише четвертина (25 %) зараховує себе до одномовців, що підтверджує факт існування білінгвізму в студентському середовищі. Упадає у вічі те, що найвищий показник одномовності виявлено серед студентів КНУ ім. Т. Шевченка, де 38 % респондентів відносять себе до монолінгвів, тимчасом як у НаУКМА нараховуємо 24 % одномовців, у КПІ – 18 %, у КУ ім. Б. Грінченка – 16 % (рис. 4.3).

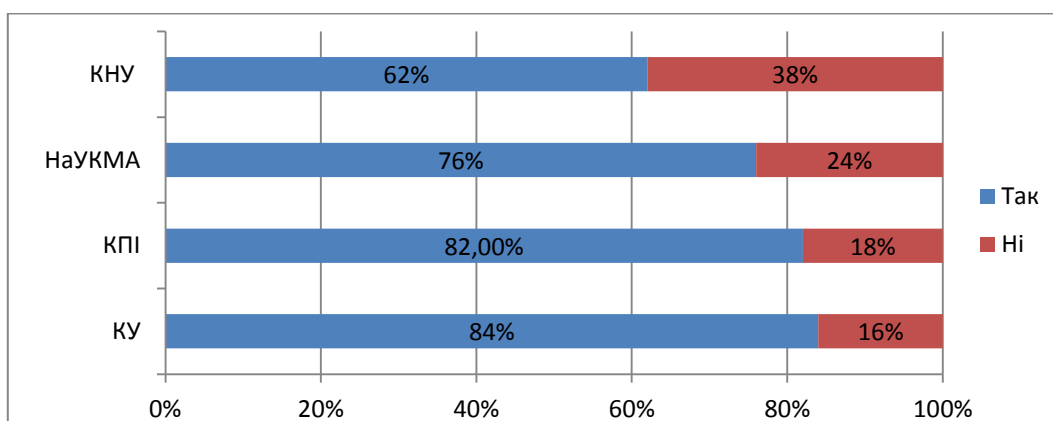

Рис. 4.3. Чи зараховуєте Ви себе до білінгвів?

Реальне існування білінгвізму в студентському середовищі Києва доводять відповіді на запитання «Якою мовою Ви спілкуєтесь у повсякденному житті?». Загальна картина виглядає так: у побутовій комунікації 44 % всіх респондентів використовують російську мову, 36 % – українську, 16 % опитаних користуються двома мовами, а 4 % студентів

обрали відповідь «*Інше*», аргументувавши це тим, що говорять суржиком (рис. 4.4). Як впливає з даних анкетування, українською мовою в щоденному спілкуванні найбільше послуговуються студенти КНУ ім. Т. Шевченка – 50 %, тимчасом як у НаУКМА – 32 %, у КПІ – 25 %, у КУ ім. Б. Грінченка – 36 %. Утім очевидно, що більшість опитаної молоді в повсякденному житті надає перевагу російській мові. Тому можемо зробити висновок, що українська в побутовій комунікації студентів столичних ЗВО поки що займає меншу частку, ніж російська.

Рис. 4.4. Якою мовою Ви спілкуєтесь у повсякденному житті?

Цікаво розглянути ці дані в зіставленні з результатами студентського опитування 2000 р. Тоді 22,4 % студентів (що на 14 % менше, ніж сьогодні) використовували українську мову в повсякденному спілкуванні, російською користувалися 49 %, 28,6 % опитаних уживали обидві мови однаковою мірою [56, с. 32]. З цього випливає така гіпотеза: кількість українськомовних респондентів сьогодні збільшилася внаслідок зменшення числа тих, хто раніше використовував дві мови. Тобто якщо на початку XXI ст. третина респондентів користувалася двома мовами наперемінно, не надаючи перевагу якійсь одній, то на сучасному етапі опитані чіткіше визначають основну мову свого спілкування. Таким чином, за цей час зменшилася кількість білінгвів і зросло число українськомовних монолінгвів. Ще одним позитивним моментом є те, що якщо у 2000 р. частка української мови в неформальній комунікації була на 27 % меншою, ніж російської, то сьогодні лише на 8 %. Отже, можемо прогнозувати, що в недалекому майбутньому

українська мова ще далі «відсуне» російську у сфері неформального спілкування.

За оцінками наших респондентів у формальній комунікації, а саме на заняттях в університеті, головною мовою є українська, про що переконують 86 % усіх студентів. З огляду на це є підстави стверджувати, що у вищій школі панує здебільшого українськомовне викладання. Щоправда, не в усіх університетах. З-поміж чотирьох проаналізованих нами ЗВО помітно відрізняється мовна ситуація в КПІ. По-перше, російськомовною атмосферою навчання, оскільки 36 % опитаних указали, що на заняттях домінує російська мова або ж обидві (для порівняння: у КНУ таких було 6 %, у НаУКМА – 2 %, у КУ – 2 %). По-друге, якщо серед відповідей «Українська мова викладання» і «Переважно українська мова викладання» більшість опитаних була категоричними й обирали першу, то студенти КПІ, навпаки, навіть коли й зауважували, що спілкування на заняттях відбувається українською, то обирали другу відповідь – «Переважно українською», що свідчить про недотримання мовного режиму в цьому закладі (рис. 4.5). Але все-таки, попри високий показник уживання російської мови на заняттях у КПІ, сьогодні ситуація у вищій школі стала кращою: під час опитування 2000 р. тільки половина студентів слухала лекції українською [56, с. 32].

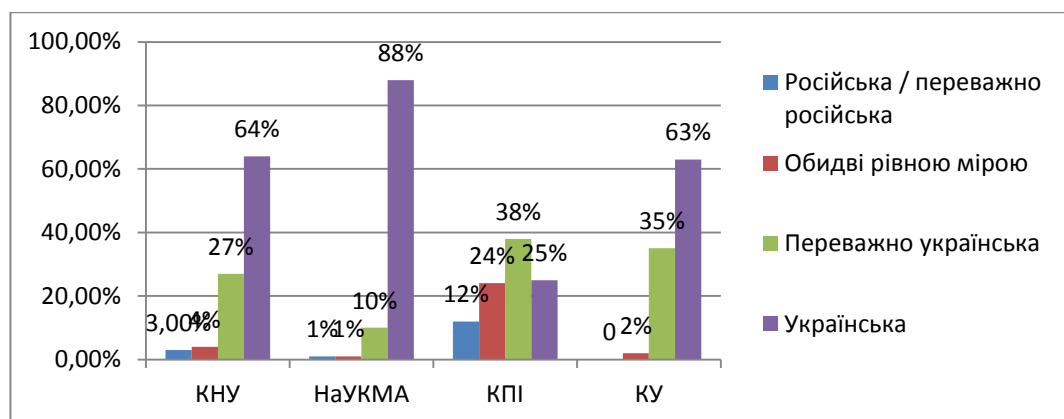

Рис. 4.5. Якою мовою Ви спілкуєтеся на заняттях в університеті?

Упадають в око розбіжності думок респондентів щодо вибору мовного коду для спілкування з викладачами та студентами. Як показують результати опитування, українську мову в процесі комунікації зі студентами вживають майже вдвічі менше, ніж із викладачами (42 % й 79 %, відповідно), тоді як

російську використовують учетверо частіше (39 % і 10 %) (рис. 4.6). Порівнявши результати діаграм, бачимо виразне домінування української мови під час комунікації студентів із викладачами, водночас у міжстудентському спілкуванні неприхованою є конкуренція обох мов.

Виявилось, що найменша різниця у виборі мовного коду для звертання до викладачів і однолітків виявилася серед студентів КНУ. 78 % опитаних цього ЗВО послуговуються українською для комунікації з викладачами, а на 20 % менше – зі студентами. В інших університетах простежуються очевидні невідповідності. Наприклад, з-поміж студентів НаУКМА 98 % звертаються до викладачів українською, тоді як у студентському колі так говорить менше ніж половина. Так само вдвічі менше студентів КПІ спілкуються українською між собою (тільки 26 %), тимчасом як із викладачами українську використовують 46 %. У КУ ім. Б. Грінченка 90 % студентів обирають українську для комунікації з наставниками, а 36 % – із друзями.

Такі безсумнівні відмінності при виборі мовного коду для спілкування зі своїми викладачами й однолітками є практичним втіленням у студентському середовищі диглосії, критерієм виокремлення якої є показник формальності чи неформальності мовлення. Цікаво, що у 2000 р. ситуація була значно гіршою. Тоді з викладачами українською спілкувалося 49 % опитаних, що на 30 % менше, ніж сьогодні, а з однолітками – 18 %, на відміну від теперішніх 42 % [56, с. 32]. Тому все ж нині мовна ситуація в столичних вишах, попри істотні розбіжності у виборі мовних кодів для комунікації з друзями й наставниками, виглядає значно оптимістичніше.

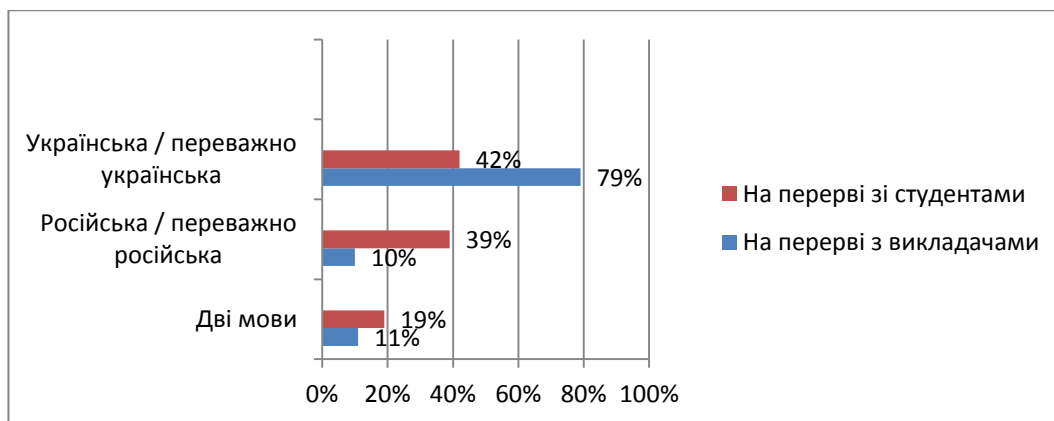

Рис. 4.6. Якою мовою на перервах Ви спілкуєтеся зі студентами й викладачами?

Найбільше привертають увагу різні думки студентів стосовно вибору мови під час формального й неформального спілкування. Виявляється, що офіційна чи неофіційна сфери комунікації часто відіграють важливу роль при виборі мовного коду, а отже, можемо чітко простежити існування диглосії. Аналіз відповідей респондентів показує, що 83 % всіх студентів переконані, що формальне спілкування має відбуватися українською мовою, тимчасом як 48 %, а це майже вдвічі менше, думають так само про неформальне. Зрештою, доволі поширеним також є міркування, згідно з яким як у неформальній, так і у формальній сферах можна вільно користуватися двома мовами (33 % серед усього загалу студентів і 12 %, відповідно), хоча маємо підстави стверджувати, що ті студенти, які виступають за білінгвальне неофіційне спілкування, офіційну комунікацію хочуть бачити українською. Інакше кажучи, помітним є певний зсув у бік використання української мови в офіційній комунікації. Водночас упадає у вічі байдужість деяких студентів до мовної ситуації в Україні, адже немало респондентів на ці питання обрали відповідь «Інше», пояснюючи, що це «не важливо»; «будь-якою мовою»; «якою забажають»; «зручною для всіх»; «це особиста справа кожного»; «хто як бажає, так хай і розмовляє»; «все одно»; «та хоч китайською» тощо (рис. 4.7).

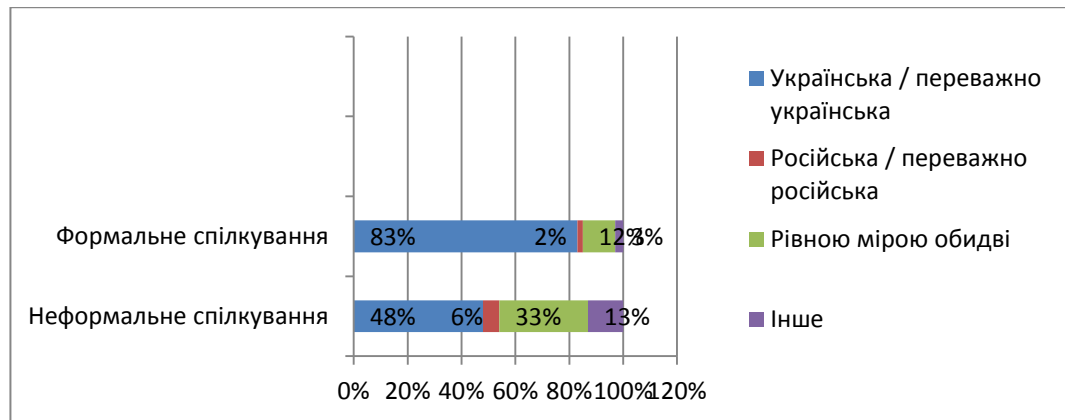

Рис. 4.7. Якою мовою має відбуватися формальне й неформальне спілкування?

На цьому прикладі яскраво прослідковується диглосія в комунікативному просторі Києва. Відповіді багатьох опитаних студентів ілюструють тенденцію до диглосного використання обох мов, зокрема домінування української мови в офіційному спілкуванні, а російської або обох – у неофіційному. Підтверджують таку думку не тільки відповіді на питання про те, якою мовою має здійснюватися комунікація, але також і те, якою мовою вона відбувається насправді.

Так, аналіз даних засвідчив ще одну невідповідність між мовами, що функціонують у формальних і неформальних сферах. Запитання «*Якою мовою Ви користуєтеся в адміністративних установах, банках, поштових відділеннях?*» показало, що перше місце належить українській: серед усього загалу студентів у формальному спілкуванні говорить українською 62 %, а російською – майже втричі менше. У неформальній комунікації маємо інші погляди. На вулиці, у магазині й транспорті приблизно порівну студентів використовують українську й російську мови. Тому, як видно з результатів, українська мова, безсумнівно, переважає в офіційній комунікації молоді, а в неформальному спілкуванні конкурує з російською (рис. 4.8). Загалом зведені графіки підтверджують існування диглосії та вказують на те, що сфера комунікації суттєво впливає на вибір мови.

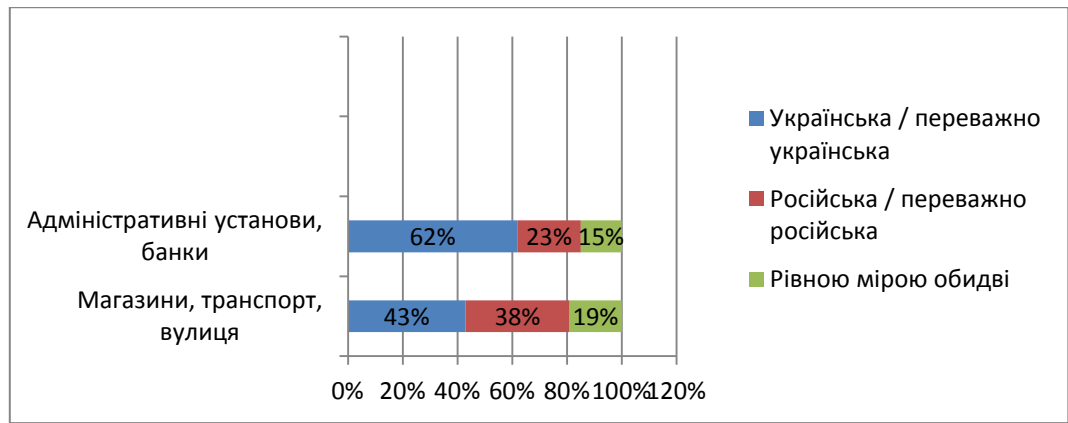

Рис. 4.8. Якою мовою Ви спілкуєтеся в адміністративних установах, банках, поштових відділеннях, а якою – у магазині, транспорті, на вулиці?

Суперечливим і неоднозначним є нинішній стан ЗМІ. На жаль, робота інформаційних медіа бажає кращого. Попри певний прогрес у використанні державної мови, який відбувся завдяки різноманітним квотам і санкціям, усе одно в ЗМІ переважає російська. Характерною рисою українських ЗМІ, зокрема телебачення, є змішування двох мов, коли одні програми транслюють українською, інші – російською. Через це в багатьох підлітків складається враження, що вони живуть у двомовному суспільстві, де розмежування двох мов є хаотичним, що часто призводить до їх змішування [102, с. 247]. Тому закономірно, що на запитання про те, якою мовою студенти читають журнали, газети, інтернет-матеріали, дивляться телепередачі, половина опитаних відповіла, що двома рівною мірою. Слід зауважити, що частина студентів указували, що читають ще й англomовні видання.

Помітною в такому контексті є невідповідність між реальним станом ЗМІ й таким, яким би його хотіла бачити молодь (рис. 4.9). Якщо більшість студентів зараз читає пресу й дивляться телебачення обома мовами, то в перспективі троє з чотирьох опитаних хочуть бачити інформаційний простір повністю українськомовним. Порівняймо: сьогодні 23 % респондентів дивляться телебачення українською і читають українськомовні видання, а 68 %, утричі більше, бажають, аби українська мова панувала в усіх засобах ЗМІ. Це означає, що студенти усвідомлюють роль української мови на

сучасному етапі, а тому необхідно забезпечити тотальну українізацію засобів масової інформації.

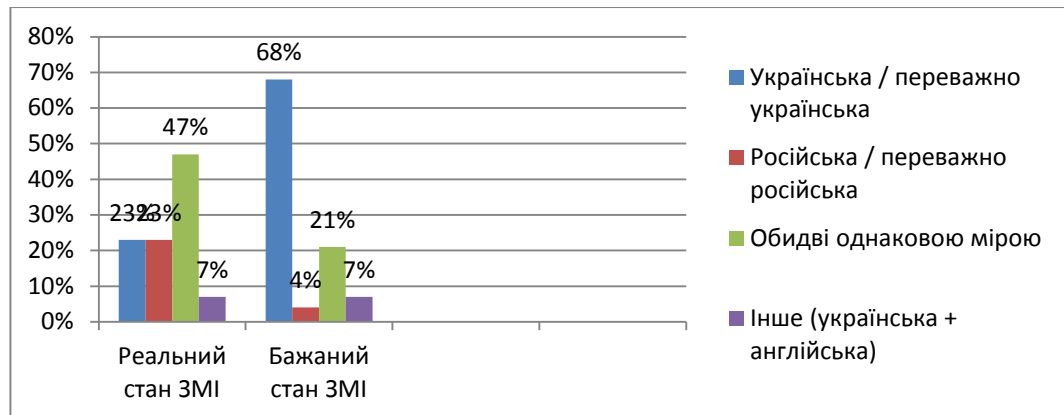

Рис. 4.9. Якою мовою Ви зазвичай читаете журнали, газети, інтернет-матеріали, дивитесь телепередачі, а якою б хотіли це робити?

На особливу увагу заслуговують реальні мовні практики київських студентів. Так, результати опитування показують, що українською мовою до незнайомих людей на вулиці звертається менше ніж половина опитаних – 47 %, проте все одно вона переважає на 13 % у порівнянні з російською. На звернення українською абсолютна більшість респондентів дає відповідь українською (88 %), водночас при звертанні російською у відповідях домінує російська (67 %). Практично всі студенти вільно володіють двома мовами, а вибір конкретної, вочевидь, залежить від мови співрозмовника.

Наведені дані свідчать про те, що українська мова домінує в процесі українськомовного спілкування (80 %), але втрачає майже 40 %, коли говорять російською. Таким чином, можемо стверджувати, що лише третина студентів виявляє мовну стійкість і спілкується виключно українською, усі інші залишаються білінгвами, що постійно перемикають мовні коди, орієнтуючись на мову співрозмовника (рис. 4.10). Отже, робимо висновки, що молоді люди здебільшого є двомовними, а тому не завжди зберігають мовну стійкість, а, навпаки, автоматично змінюють мову з огляду на ситуацію спілкування.

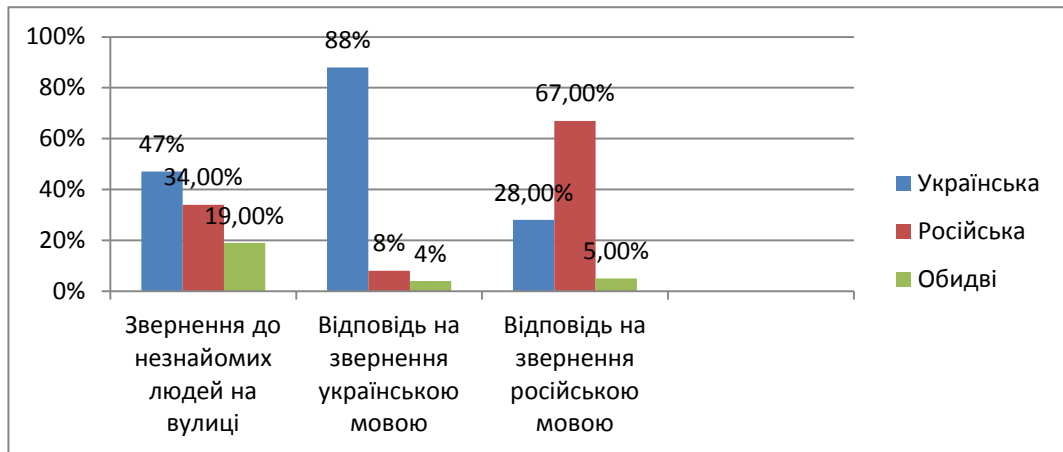

Рис. 4.10. Якою мовою ви звертаєтесь до незнайомих людей, відповідаєте на звернення українською і російською?

Очевидною в цьому аспекті є диференціація відповідей опитаних закладами, де вони навчаються. Якщо проаналізувати критерій мовної стійкості серед респондентів різних університетів, то слід підкреслити, що найменш українськомовними є студенти КПІ, які найбільше користуються російською мовою в ході комунікації. Порівняймо: близько 90 % студентів КНУ, НаУКМА та КУ відповіли, що вживають українську у відповідь на українську, з-поміж студентів КПІ таких виявилось 71 %. Водночас на запитання російською відповідь українською мовою дадуть 27 % студентів НаУКМА, 41 % – із КНУ, 28 % опитаних КУ й 14 % – із КПІ (рис. 4.11).

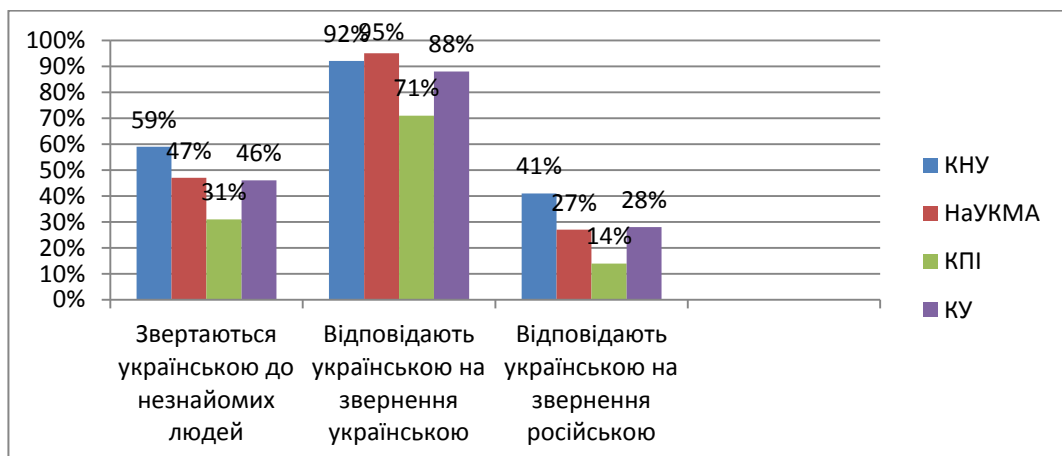

Рис. 4.11. Якою мовою ви звертаєтесь до незнайомих людей, відповідаєте на звернення українською і російською?(диференціація за ВНЗ)

Доказом існування білінгвізму в студентському середовищі столиці є також відповіді респондентів на відкрите питання анкети про те, що найчастіше є причиною перемикання мовних кодів. Безумовно,

найпоширенішою виявилася думка про підлаштування під мову співрозмовника – так відповіли 55 % опитаних, що засвідчує високий рівень конформності студентів. Ще однією причиною зміни мови є ситуація, коли співрозмовник не розуміє української, про що висловились 16 % опитаної аудиторії. Третє місце з-поміж популярних причин перемикавання мовних кодів посідає звичка розмежування формального, тобто українськомовного, спілкування і неформального (російськомовного) – 9 % відповідей. Слід наголосити, що дуже часто таку причину зміни мовного коду вказували другою, а це переконливо доводить яскраво виражену диглосність. Ще 9 % респондентів заявили, що використовують виключно одну мову й ні за яких обставин не переходять на іншу. Так, із них 5 % є українськомовними монолінгвами, які спілкуються лише українською через почуття патріотизму чи українськомовне виховання. Також серед аргументів наведено такі: *«усвідомлення важливості мовного питання»* (зауважимо, що так відповів респондент із Мелітополя) й *«останнім часом говорю лише українською»* (респондент із Харкова). 4 % опитаних уживають тільки російську, називаючи такі причини: *«небажання спілкуватися українською через російське оточення»*, *«вважаю, що навіть розмовляючи російською, я повноцінна українка»* (рис. 4.12).

Спонукають до роздумів інші відповіді студентів із приводу причин перемикавання мовних кодів. Наприклад, серед них є такі: *«якщо людина є авторитетнішою»*; *«бажання спілкуватись певною мовою»*; *«оперування лише українською термінологією»*; *«бажання запобігти ситуації, коли людина не розумітиме, комфортність спілкування»*; *«при хвилюванні завжди користуюсь російською»*; *«легше висловити свою думку російською»*; *«страх бути не таким, як усі»*; *«несвідома адаптація, оскільки обидві мови рідні»*. Отже, як бачимо, окрім трьох основних причин зміни мовного коду, виявилось багато інших, найпоширенішими з яких є фактор престижу, звичка, чинник комфортності.

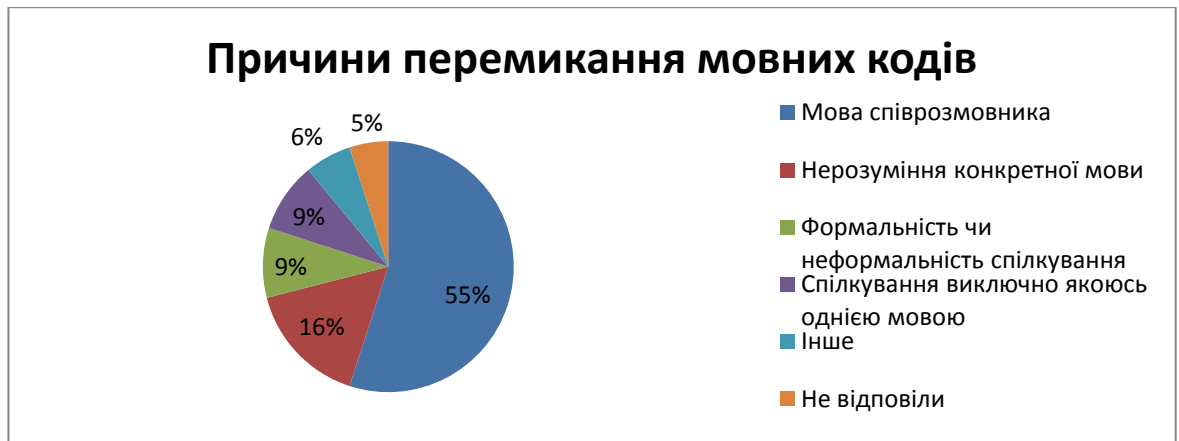

Рис. 4.12. Що найчастіше є причиною зміни мовного коду?

Таким чином, результати анкетування показали, що в студентському середовищі Києва, як і по всій Україні, панує білінгвізм і диглосія. Схожі висновки зробила й І. М. Цар на основі власного опитування. Вона переконує, що «залежно від того, де (дім / освітній заклад / робота / державні установи / розважальні заклади та ін.) та з ким (з рідними / друзями / знайомими / викладачем / керівником / незнайомою особою / іноземцем) відбувається комунікація, мовці можуть змінювати мову спілкування». Утім якщо за її прогнозами білінгвізм і далі буде вкорінюватися в молодіжному середовищі [190, с. 15 – 16], то ми передбачаємо, що в перспективі державна мова таки стане домінантною, позаяк студенти готові до змін у напрямку ширшого її використання. 70 % усіх респондентів вважають, що сучасний стан уживання української мови не відповідає її статусу державної, а тому українська функціонує в меншому обсязі, ніж цього вимагає статус. Порівнюючи з опитуванням 2000 р., бачимо, що число свідомих студентів поступово збільшується, адже тоді таких було 58,7 % [56, с. 31].

Не можливо оминати те, що 82 % опитаних гадають, що російська мова не повинна мати жодних переваг на законодавчому рівні порівняно з мовами інших національних меншин, що певним чином дозволяє спроектувати мовну ситуацію на майбутнє. Налаштовує на позитив і той факт, що на питання «Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?» 71 % респондентів передбачають, що українська мова має стати основною в усіх сферах спілкування (зауважимо, що у всеукраїнському масовому

опитуванні так відповіли 57 %, а це, відповідно, свідчить про більшу патріотичну налаштованість молоді). Підкреслимо, що жоден із 387 опитаних студентів не відповів, що в перспективі російська мова стане домінантною, хоча 8 % на це питання давали, наприклад, такі відповіді: *«це вибір кожного»*; *«формально – українська, неформально – будь-яка»*; *«українська + англійська»*; *«ситуація не зміниться»*; *«все одно»* тощо. Але все-таки троє з чотирьох студентів переконані, що Україна в недалекому майбутньому стане одномовною країною (під час опитування у 2000 р. таких була половина [56, с. 32]).

Є підстави вважати, що думки молоді стосовно мовного питання певною мірою зумовлені регіональним чинником. Ідеться про те, що співіснування впродовж тривалого часу в єдиному українському просторі трьох регіонів із різними національно-культурними, соціально-політичними традиціями й мовно-політичними орієнтаціями, мовними й мовленнєвими пріоритетами і звичками [112], безумовно, наклало відбиток на мовну поведінку їх мешканців. Виходячи з того, що серед опитаних студентів є кияни, а також ті, мовна свідомість яких формувалася в інших регіонах України, зрозуміло, що їхня мовна поведінка дещо різниться. Наприклад, киян, яких у нашому анкетуванні брало участь 42 %, часто характеризує навперемінне використання двох мов, тобто вони найбільшою мірою з-поміж усіх є білінгвами. Щоправда, ті кияни, які навчаються на філологічних факультетах, заявили, що користуються державною мовою, окрім філологів КПІ, серед яких більшість послуговується російською. Певна річ, студенти зі Західної України спілкуються українською мовою і майже не перемикають мовні коди, чого не можемо сказати про представників Сходу й Півдня, які здебільшого є російськомовними, проте часто змінюють мовний код з огляду на сферу спілкування. Вихідці з Північної та Центральної України згідно з результатами проведеного нами опитування в основному користуються українською, хоча також є двомовцями.

Звичайно, гуманітарії є свідомішими в мовному аспекті, ніж представники технічних спеціальностей, оскільки більше послуговуються українською мовою та усвідомлюють її роль у національному відродженні країни. Хоча в такому контексті, як виявилось, необхідно насамперед звертати увагу не на факультети, а на університети. Так, КПІ помітно відрізняється від усіх інших проаналізованих нами ЗВО, адже студенти цього навчального закладу, у тому числі гуманітарії, є найменш українськомовними.

Попри доволі втішні результати нашого опитування, реальний стан використання української та російської мов студентами київських закладів вищої освіти може дещо відрізнятися від даних, отриманих з анкетування. Наприклад, промоніторивши декілька студентських форумів і сторінок у соціальній мережі «Facebook», бачимо широке побутування обох мов. А отже, незважаючи на той факт, що молодь прагне розширення сфер використання української мови, усе одно ще не може відмовитися від послуговування російською.

Таким чином, підсумки анкетування підтвердили існування білінгвізму й диглосії в студентському середовищі Києва, що можна аргументувати високим рівнем пристосування студентів до мови співрозмовника й розмежуванням формальної та неформальної комунікації. Як видно з результатів, в офіційному спілкуванні домінує українська мова, яка однак частково поступається російській у сфері міжособистісного спілкування і ЗМІ. Утім якщо в опитуванні 2000 р. було визначено, що в студентському комунікативному просторі домінує російська мова, то зараз усе очевиднішою стає тенденція до зростання престижу української мови й розширення сфери її вживання, що, звичайно, налаштовує на позитив. Такі соціологічні дані свідчать про пробудження національної свідомості молодих українців і вказують на потребу чітких змін у суспільстві. Отже, з огляду на підсумки дослідження робимо висновки, що в молодіжному білінгвальному

середовищі столиці України таки відбувається, хоча й не так швидко, зсув у бік використання української мови в усіх сферах комунікації.

4.2. Двомовність у сфері середньої освіти

Сучасна мовна ситуація у сфері середньої освіти засвідчує те, що проголошення декларації щодо статусу української мови не забезпечує дотримання мовного режиму в шкільних стінах. Зокрема, О. В. Калиновська стверджує, що, попри всі позитивні зміни, які відбуваються в мовному освітньому просторі, українська мова все ще не дістала належного застосування в галузі освіти, а рівень її престижу неадекватний її використанню [62, с. 231]. Такої ж думки дотримується і О. М. Данилевська, називаючи мовну ситуацію у сфері шкільної освіти формальною і фактичною взаємодією української мови як державної з російською. Інакше кажучи, українська виконує функцію мови навчання, тимчасом як російська служить для неформальної комунікації [41, с. 199]. Звідси випливає, що українськомовний статус великої кількості освітніх закладів дотепер залишається тільки формальним.

Згідно з даними статистики одразу після здобуття Україною незалежності в 1991/92 навчальному році в державі працювали 21044 загальноосвітні школи, 74 % (15538 шкіл) із яких здійснювали навчання українською мовою і 16 % (3364 школи) – російською. 51 % учнів у той час навчалися в українськомовних закладах освіти й 47,8 % – у російськомовних. Через п'ятнадцять років ситуація помітно змінилася. Так, у 2006/07 навчальному році в державі функціонувало 20249 загальноосвітніх навчальних закладів, серед них з українською мовою навчання – 83,74 % (16958 шкіл), російською – 6,18 % (1253 школи). Зі всіх школярів частка тих, хто навчалися в школах з українською мовою навчання, становила 72,55 %, з російською – 9,46 % [67, с. 148]. Станом на 2019 р. в Україні діє 15114 шкіл, з них 92 % (13860) з українською мовою навчання [162]. Щоправда, в

останньому дослідженні не враховано мовну ситуацію у сфері середньої освіти на окупованих територіях.

Важливими в цьому контексті є також дані про кількість дітей, що навчаються українською мовою. У 2017/18 навчальному році їх частка становила майже 90 % школярів [160], у 2018/19 – 91 % [161], у 2019/20 – 92 % [162]. Частка учнів, які здобувають освіту російською, навпаки, знизилася за цей рік із 8 % до 7 % [162]. Найбільш показовою виявилася динаміка мови навчання першокласників: якщо у 2017/18 навчальному році українською мовою навчалися 91,1 % дітей від загального числа учнів перших класів [160], то у 2018/19 – 95,25 % [161], а у 2019/20 – 96,17 % [162]. Такі зміни є прямим наслідком дії нового Закону «Про освіту», який проголошує українську мовою освітнього процесу. Однак реально ці дані, найімовірніше, є певним чином завищеними, оскільки включають усіх дітей, що відвідують школи з державною мовою навчання. На практиці ж частина дітей в окремих освітніх закладах здобувають освіту іншими мовами [136].

У столиці впродовж останнього десятиліття 97 – 98 % школярів навчаються в українськомовних школах, а частка таких закладів у 2019/20 навчальному році становить 94,27 % [162]. На перший погляд, ситуація виглядає доволі позитивно. Насправді ж мовне середовище багатьох шкіл, попри те, що задеклароване як монолінгвальне, подібне до хамелеона [41, с. 206], адже навіть у тих закладах, які вважають українськомовними, панують білінгвізм і диглосія: заняття відбуваються українською, а на перервах і вчителі, й учні широко послуговуються російською мовою.

Таке становище обох мов підтверджують результати анкетування, проведеного О. М. Данилевською. Відповідно до отриманих даних тільки 19 % опитаних школярів визначають середовище київських шкіл майже повністю українськомовним, 38 % – здебільшого українськомовним, 36 % – фактично двомовним із розподілом сфер використання української і російської мов, 6 % – із дифузною двомовністю, за якої кожен використовує мовні коди на свій розсуд. Очевидну невідповідність спостерігаємо й при

виборі учнями української мови для формальної та неформальної комунікації. Ідеться про те, що українською мовою за спостереженнями самих дітей на уроках послуговуються 70 % київських старшокласників, тимчасом як на перервах удвічі менше – 29 %. Водночас 34 % опитаних указали, що часто чи зрідка трапляються ситуації, коли вони на уроках теж відповідають російською [42, с. 240 – 244].

Цікаво зауважити, що власне сприйняття та оцінка мовної ситуації у сфері шкільної освіти самими школярами може дещо різнитися, що передусім залежить від звичної мовної поведінки учасників анкетування. Зокрема, викликає інтерес твердження О. М. Данилевської, що «ті респонденти, які в повсякденні користуються російською мовою, схильні вважати мовне середовище шкіл помітно менш українськомовним, ніж ті, для яких мовою повсякденного спілкування є українська». Звідси випливає той факт, що навіть у межах одного навчального закладу діти часто оцінюють мовну ситуацію по-різному [42, с. 166 – 167], а це доводить неможливість об'єктивного визначення мовного статусу освітніх закладів.

Разом із тим О. М. Данилевська наполягає, що двомовними є всі київські школярі незалежно від мови родинного спілкування і мовного режиму в навчальних закладах [40, с. 58], утім їхня мовна поведінка може дещо різнитися. З огляду на це вона визначає такі найпоширеніші типи мовної поведінки учнів столичних шкіл: 1) природний комфортний (українськомовні діти в українськомовному середовищі або російськомовні діти в російськомовному середовищі); 2) природний некомфортний (українськомовні діти в українськомовній школі, які обирають для спілкування з однолітками російську мову, через те що вона домінує в неформальній комунікації та сприймається дітьми як престижніша); 3) добре адаптований комфортний (російськомовні діти в українськомовному середовищі, які вільно перемикають коди залежно від ситуації, не відчуваючи при цьому дискомфорту й труднощів); 4) не цілком адаптований комфортний (російськомовні діти в українськомовній школі, які досить

вільно перемикають коди залежно від ситуації, але при цьому припускаються різнотипних мовних помилок або, зрідка, удаються до мовного змішування); 5) слабо адаптований некомфортний (російськомовні діти в українськомовній школі, яким важко перемикати коди, вони демонструють стійку російськомовність у спілкуванні навіть з українськомовними вчителями, часто вдаються до мовного змішування); 6) неадаптований некомфортний (російськомовні або українськомовні діти, які не здатні до перемикання кодів в іншомовному оточенні – у наших умовах це відбувається вкрай рідко) [40, с. 60].

Таким чином, не викликає сумнівів те, що середовище в київських школах є білінгвальним, оскільки в межах навчальних закладів активно функціонують українська й російська мови, і диглосним, позаяк формальне (на уроках) і неформальне (на перервах і позакласних заходах) спілкування здебільшого диференційовані за мовною ознакою. Така мовна ситуація, вочевидь, перешкоджає зростанню престижу української мови та, як наслідок, удосконаленню мовної свідомості учнів.

Підкреслимо, що в аспекті освіти ключовим є не лише мовне навчання, але й мовне виховання. Відомо, що під мовним навчанням розуміють опанування мовних знань, розвиток грамотного мовлення і високої мовної культури. Водночас мовне виховання – це насамперед правильне ставлення до мови. І якщо перший компонент у нашій країні знаходиться на належному рівні, то важливість другого багато педагогів недооцінюють, про що переконливо зазначає П. О. Селігей. Тому доволі часто буває так, що «пересічний київський школяр чи студент має з української мови найвищу оцінку, але в повсякденному житті нею ніколи не спілкується, – це закономірний наслідок хорошого мовного навчання й поганого мовного виховання» [140, с. 177].

З огляду на це справедливою видається думка О. М. Данилевської про важливість зосередження всієї шкільної освіти навколо мовної особистості школяра, який у процесі вивчення української мови повинен усвідомлювати

свою участь у розбудові українського духовного простору. А отже, актуальним залишається завдання розроблення новітніх методик навчання української мови, котрі б зуміли подолати помітну невідповідність між реальним комунікативним досвідом і знаннями мови та про мову [42, с. 135 – 136].

У зв'язку з викладеним вище розуміємо, що роль учителів є визначальною не тільки для здобуття дітьми мовної освіти, а й для виховання їхньої мовної свідомості. Надважливим завданням педагогів є прищеплення школярам почуття любові й поваги до рідної мови. Саме вчителі через власний приклад мають забезпечити постійне функціонування української мови і на уроках, і на перервах. Уважаємо, що якби в стінах школи підтверджували статус та авторитет державної мови, діти як найбільш піддатлива категорія комунікантів користувалися би нею і поза навчальним процесом. На жаль, в українських школах далеко не всі педагоги є свідомими в мовному плані. Доказом цього є безліч матеріалів у медіапросторі.

Наприклад, наприкінці 2015 р. мережу сколихнув скандал, що відбувся в одній із київських шкіл. Батько першокласника повідомив у Facebook, що його українськомовна дитина почувається іноземцем у школі з українською мовою навчання, бо всі навколо – і діти, і вчителі – говорять у позаурочний час російською: сценарій новорічного ранку виявився частково російськомовним, у планетарій дітей водили на російськомовну програму, попри наявність українськомовної, а вчитель із шахів узагалі свій урок проводив російською [100].

У 2017 р. дискусія з приводу державної мови розгорнулася в ще одній столичній школі, де дітей примушували вчити російську, нібито під виглядом факультативу, щоправда, обов'язкового [143].

На початку 2018 р. український інтернет-простір сколихнув потужний скандал навколо питання української мови, про що повідомила віцепрем'єр-міністр із питань європейської та євроатлантичної інтеграції України І. О. Климпуш-Цинцадзе на своїй сторінці у Facebook. Як виявилось,

незважаючи на офіційне розпорядження Міністерства освіти та науки України про те, що мовою освітнього процесу в нашій країні є державна мова, в одній із центральних шкіл Києва вчителька викладала українську мову російською [132].

У цьому контексті цікаво нагадати ще одну ситуацію, а саме зовнішнє незалежне оцінювання. Ідеться про те, що починаючи з 2008 р. випускники шкіл для того, аби вступити до вищих навчальних закладів, змушені складати ЗНО з української мови й літератури, а також інших предметів, необхідних для обраної спеціальності. З 2010 р. тести з усіх предметів повинні були бути українською мовою, однак навесні цього ж року новий міністр освіти й науки Д. В. Табачник скасував це рішення, дозволивши й далі складати тести російською та іншими мовами національних меншин. Унаслідок цього учасники ЗНО ще й досі мають змогу обирати мову для складання тестів [157]. Розуміємо, що сам факт можливості вибору російської мови, незважаючи на те, що майже всі учні обирають українську, є парадоксальним на тлі тих подій, що відбуваються в нашій державі.

Таким чином, велике занепокоєння викликає той факт, що багато педагогів, усупереч їхнім обов'язкам виховувати дітей національно свідомими й заохочувати їх до використання рідної мови, нехтують цим завданням, водночас порушуючи мовний режим. Зрозуміло, що насамперед від цього страждають діти, які через постійне перебування у двомовному середовищі не можуть визначитися зі своєю мовною ідентичністю, сприймаючи стан такої двомовності, як норму. Л. Т. Масенко пояснює, що «постійне застосування у шкільній комунікації двох мов з боку педагогів не лише заважає учням оволодіти усім спектром української мови..., але й формує в їхній свідомості роздвоєння між сферами застосування двох мов – вживання української обмежується для них лише уроками, тоді як значно вільніша, а відтак і привабливіша сфера неформального спілкування й розваг закріплюється за російською мовою. Педагог, який на перерві, після закінчення уроку або лекції, переходить на спілкування з учнями російською,

дезорієнтує їх, формує у них стереотип непридатності української мови для живої неофіційної розмови» [93]. Звичайно, мовна поведінка таких учителів гальмує патріотичне виховання молодого покоління і розвиток їх високої мовної свідомості, що потім приводить до небажання використовувати державну мову взагалі. Погоджуємося з твердженням О. М. Данилевської, що найкращим поведінковим прикладом для підлітків має стати мовна стійкість педагогів [42, с. 239].

4.3. Мовна поведінка столичних держслужбовців у професійному дискурсі

Грунтовному аналізу мовної особистості державного службовця присвячене дисертаційне дослідження В. Л. Шелудько [204], у якому вона діагностувала найпоширеніші вади мовлення державних працівників і детально вивчила їх мовну поведінку. Виявляється, що рівень мовної та комунікативної компетентностей держслужбовців в українській мові не зовсім відповідає вимогам законодавства. Попри те, що вони добре знають лексичний склад української мови, володіють фаховою термінологією, усе-таки часто припускаються помилок. На акцентуаційному й орфоепічному рівнях очевидним є неправильне наголошення деяких слів, непослідовне передавання чергування приголосних, ненормативне оглушення дзвінких приголосних у кінці слів. Граматичний рівень характеризується проблемами з творенням ступенів порівняння прикметників, кличного відмінка іменників й узгодження числівників з іменниками. Через постійне перемикання мовних кодів держслужбовці схильні до інтерференції, що подекуди межує з суржилом, і канцеляриту [205, с. 16].

Підкреслимо, що дослідниця на основі результатів власного соціолінгвістичного анкетування, проведеного серед державних працівників, проілюструвала постійні перемикання посадовцями мовних кодів у процесі виконання службових обов'язків, проте виокремила дві важливі позитивні

тенденції. По-перше, держслужбовці частіше готові переходити на українську мову, якщо їхній співрозмовник українськомовний, ніж на російську, за умови російськомовності співрозмовника [204, с. 151]. По-друге, більшість посадових осіб таки прагне в перспективі до української монолінгвальності [204, с. 104].

У нашій роботі зосереджуємо увагу на проблемі вибору мовного коду столичними державними працівниками. Матеріалом дослідження стали відеозаписи гарячих ліній упродовж січня – квітня 2019 р. за участю представників Київської міської ради загальною тривалістю 12 годин [71]. Під час прямих ефірів до контактного центру Києва телефонували мешканці міста з приводу різних питань, що дало підстави на основі реальних діалогів зробити висновки, яка мова переважає у формальній комунікації як посадових осіб, так і пересічних киян.

Одразу наголосимо на тому, що, незважаючи на обов'язкову вимогу для держслужбовців володіти державною мовою і використовувати її в процесі виконання службових обов'язків, реальне спілкування дуже часто відбувається в умовах змішування та перемикання мовних кодів. З огляду на це можемо виділити такі найпоширеніші типи мовної поведінки посадових осіб: 1) перемикання мовних кодів залежно від мови співрозмовника; 2) дотримання мовного режиму й користування державною мовою; 3) використання російського мовного коду всупереч вимогам законодавства. Проаналізуємо мотиви вибору комунікантами українського чи російського мовних кодів під час відеотрансляцій діалогів, записаних на сайті контактного центру Києва [71].

Так, 15 січня 2019 р. прямий ефір відбувався за участю В. В. Кузьменка, в. о. директора Департаменту з питань державного архітектурно-будівельного контролю. Найперше, що привертає увагу в цій розмові, – це абсолютно білінгвальний характер поведінки державного службовця. Попри те, що він починає розмову завжди державною мовою, використовуючи ввідні фрази, як-от: *«Так, я слухаю»*; *«Алло, доброго дня!»*;

«Вітаю Вас!», далі одразу підлаштовується під мову співрозмовника, послідовно дотримуючись обраного коду. Щоправда, помітними здалися українськомовні вкраплення в російське мовлення представника київської міської влади, які насамперед пов'язані з уживанням назв певних установ чи термінів, що закріплені у свідомості мовця державною мовою («...*Набираете «Департамент архітектурного контролю», и переходите по указанной ссылке...*»). Що стосується вибору мови киянами, які телефонували на гарячу лінію, то їхні мовні переваги розділилися навпіл. Наприклад, четверо мовців виявилися українськомовними, проте одна дівчина, почавши пояснювати свою ситуацію державною мовою, у процесі розмови запитала, чи можна їй перейти на російську, оскільки українською розмовляти надто складно. Це є підтвердженням існування диглосії в комунікативному просторі столиці: для цього комуніканта українська мова, вочевидь, асоціюється з офіційним спілкуванням, тому вона й намагалася її використовувати, усупереч недостатньому володінню. Інша жінка, навпаки, після кількох реплік російською змінила мовний код і до кінця розмови продовжувала говорити українською. Троє киян продемонстрували повністю російськомовну поведінку. Отже, підсумки аналізу показують, що впродовж цієї прямої лінії однакова кількість мовців обрали для комунікації український і російський мовні коди. Як наслідок, державний працівник В. В. Кузьменко виявляв мовну лабільність, орієнтуючись на мову, якою до нього зверталися.

22 січня 2019 р. гостем прямого ефіру був Д. С. Рахматулін, заступник директора Департаменту транспортної інфраструктури КМДА, начальник управління з паркування. Одразу зауважимо, що державний службовець є російськомовним спікером, що постійно демонстрував свій монологізм. Хоча спочатку він офіційно представився державною мовою з російською вимовою, проте перервав це фразою «*плохо слышно*». Далі майже весь ефір відбувався російською. Незважаючи на те, що своє прохання троє людей починали пояснювати українською, після відповіді Д. С. Рахматуліна

російською мовою спілкувалися вже обидва учасники комунікації. Діалоги з іншими громадянами були повністю російськомовними. У процесі всієї розмови державний працівник українською мовою назвав хіба що свою посаду, комунальне підприємство «Київавтошляхміст» і фрази «Доброго дня», «Будь ласка», та й то з російською вимовою. Навіть коли він і намагався говорити державною мовою, це мало такий вигляд: *«Спасибо Вам за обращение. Было приятно с вами поспілкуватися»*. Мовна поведінка держслужбовця засвідчує тенденцію до використання в російському мовленні української професійної лексики, термінологічних конструкцій і фраз увічливості. Таким чином, на прикладі цього ефіру можемо зафіксувати тотальне порушення Закону Д. С. Рахматулліним, оскільки працівники державних органів при виконанні своїх посадових обов'язків зобов'язані використовувати державну мову. Прикро констатувати, що жоден киянин, який починав розмову українською, у процесі діалогу не виявив мовної стійкості й не зберіг свій мовний код.

Наступна пряма лінія відбувалася 29 січня 2019 р. Представником державної влади виступив Д. В. Науменко, директор Департаменту житлово-комунальної інфраструктури КМДА. Слід відзначити, що представився держслужбовець українською мовою, щоправда, з російською вимовою (*«З радистю буду відповідати на ваші запитання»*). Далі всі діалоги здебільшого були російськомовними, попри те, що розмову завжди починали українськими фразами увічливості *«Доброго дня!»* чи *«Слухаю вас»*. Наголосимо на тому, що до представника житлово-комунальної інфраструктури найбільше телефонували літні кияни, які послуговувалися здебільшого російською мовою, вочевидь, через виховання в російськомовному радянському середовищі. А тому державний працівник теж відповідав нею, українською мовою звучали лише або окремі увічливі слова, або певні поняття, закріплені у свідомості комуніканта державною мовою (*«Есть такая услуга "Электронне звернення"»; «Можете обратиться в Центр підтримки споживачів»; «В судебном порядке будут*

примушувати жильця...»). З дев'ятьох киян лише двоє обрали український мовний код і до кінця розмови його не перемикали, а Д. В. Науменко, спілкуючись із ними, теж говорив українською, що свідчить про типовий білінгвальний характер мовця. Отже, можна зробити висновки, що в цьому прямому ефірі домінувала російська, оскільки вона була мовою семи розмов, тимчасом як українська – тільки двох.

Прямий ефір 5 лютого 2019 р. виявився сприятливішим для державної мови завдяки О. Г. Фіданян, директорці Департаменту освіти й науки КМДА. Підкреслимо, що це перший держслужбовець на аналізованих прямих ефірах у 2019 р., який говорив суто українською мовою, до того ж літературною. Унаслідок цього більшість киян теж послуговувалася нею. Навіть коли деякі люди зверталися російською, пані Фіданян не перемикала мовного коду. Таким чином, розмова відбувалася або двома мовами, або кияни переходили на українську. Решта діалогів велися лише державною мовою. З цього можна зробити позитивні висновки, що пряма лінія 5 лютого 2019 р., на відміну від усіх інших, була майже повністю українськомовною, а держслужбовець при виконанні своїх посадових обов'язків на 100 % дотримувалася мовного режиму.

Українська мова домінувала й під час прямого зв'язку 12 лютого 2019 р. за участю Т. М. Панчія, в. о. директора Департаменту міського благоустрою КМДА. Одразу помітно, що держслужбовець є українськомовним у побуті, про що свідчить його літературна вимова й українська орфоепія. Очевидно, це певним чином впливало на вибір мови киянами, які телефонували на гарячу лінію. Маємо на увазі те, що якщо деякі люди починали розмову російськомовним звертанням *«Тарас Міхалич?»*, далі перемикалися на українську. Четверо співрозмовників обрали російський мовний код, але Т. М. Панчій усе одно дотримувався свого, а отже, розмова відбувалася двома мовами. Один російськомовний співрозмовник наприкінці комунікації все-таки змінив свій мовний код і закінчив діалог українською фразою *«Дякую, до побачення!»*. Упадає у вічі й те, що в мовленні

російськомовних киян часто траплялися українські терміни, як-от: *«утримання прибудинкової території»*, *«пільги»*, *«комунальні послуги»* тощо, на основі чого можемо зафіксувати випадки змішування мовних кодів. Підсумовуючи, зазначимо, що із семи розмов три були виключно українськомовними, чотири – двомовними. Оскільки Т. М. Панчій увесь час дотримувався обраної моделі поведінки, то російська мова в цьому ефірі значно програвала державній.

19 лютого 2019 р. на запитання киян відповідала директорка Департаменту охорони здоров'я КМДА В. Г. Гінзбург. Підкреслимо, що більшість киян, які телефонували на гарячу лінію, були переважно старшого віку, а отже, їхнє мовлення наповнене і діалектними, і суржиковими елементами: *«перестали випускати средства»*, *«Севастопольська площа»*, *«врач-ендокринолог»*, *«больница № 3»*, *«про питаніє взагалі нема мови»* та ін. Тому під час цього прямого зв'язку фокусом уваги був вибір мовного коду держслужбовцем. У зв'язку з цим слід наголосити, що в процесі діалогів В. Г. Гінзбург виявляла мовну стійкість і розмовляла українською навіть із трьома російськомовними киянками. Решта сім розмов відбувалися державною мовою. Таким чином, з десяти діалогів три були російсько-українськими, сім – суто українськими, щоправда, з великою кількістю суржикових і діалектних рис у мовленні киян. Держслужбовець повністю дотримувалася мовного режиму й користувалася лише державною мовою, тільки наприкінці діалогу з однією киянкою вона перейшла на російську, скоріше за все, через емоційне збудження.

26 лютого 2019 р. прямий ефір відбувся за участю В. В. Фіоктістова, директора Департаменту промисловості та розвитку підприємництва КМДА. Як і всі інші держслужбовці, назвався урядовець українською мовою, утім далі демонстрував білінгвальну поведінку, орієнтуючись на мову киян. Помітним є те, що в процесі діалогів державний працівник не змішував мовних кодів, як це часто було в спілкуванні інших посадових осіб, а послідовно дотримувався обраної мови. Так, у його російському мовленні

зовсім не виявлено українських украплень у вигляді якихось термінологічних чи професійних конструкцій. Наприклад, назви «карточка киевлянина», «Киевхлеб», «Горэлектротранс», «Зеленстрой» у російській комунікації службовця звучали російською. Водночас в українському мовленні не спостерігали російських украплень. З цього робимо висновки, що В. В. Фіоктістов є типовим білінгвом, який перемикає мовні коди з огляду на мову співрозмовника, але в процесі комунікації не зміщує їх. Загальні результати гарячої лінії такі: українська мова конкурує з російською, позаяк із шести діалогів три відбувалися українською мовою, а три – російською.

5 березня 2019 р. кияни телефонували на гарячу лінію, аби поставити запитання М. В. Бученку, заступнику директора Департаменту соціальної політики КМДА, начальнику управління пільг, державної та регіональної допомоги. Одразу зазначимо, що спікер є повністю українськомовним, а це, безперечно, певним чином впливало й на вибір мови киянами, які в процесі розмови змішували й перемикали коди, орієнтувавшись на мову держслужбовця. Зокрема, цікавою виявилася така ситуація: один із комунікантів увесь час розмовляв російською, проте наприкінці розмови, коли М. В. Бученко допоміг вирішити його проблему, змінив свій мовний код і закінчив діалог словами вдячності вже українською мовою: «Я Вам дякую! Спасибі Вам! Дай Бог, щоб у Вас усе получилось!». Мабуть, перемикання мовного коду сталося через те, що людину задовольнила відповідь держслужбовця, тому він і перейшов на мову співрозмовника, аби підкреслити свою вдячність посадовій особі. Наголосимо, що держслужбовець жодного разу не змінив свій мовний код і не перейшов на російську мову, таким чином не порушуючи мовного законодавства. У результаті з восьми розмов дві відбувалися виключно українською, двоє додзвонювачів перемкнули мовний код і перейшли з російської на українську, ще двоє киян у процесі комунікації постійно змішували мовні коди, а двоє все ж продовжували розмовляти російською. Отже, на такому прикладі можемо спостерігати позитивну тенденцію, яка виявляється в тому,

що мова державного службовця великою мірою впливає на вибір мови його співрозмовниками. Інакше кажучи, українськомовність посадової особи забезпечує вищий ступінь використання державної мови іншими комунікантами.

Гостем наступного прямого ефіру (12 березня 2019 р.) був О. П. Павловський, начальник відділу по утриманню автомобільних шляхів та споруд на них КК «Київавтодор». Спікер намагався користуватися лише державною мовою, хоча й припускався певних помилок, як-от: *«приймати участь»*, *«то есть»*, *«задати питання»*, *«її адрес»* тощо. Утім не перемикав мовні коди навіть із російськомовними співрозмовниками. Натомість російськомовні кияни частіше змінювали й змішували мови, спілкуючись з українськомовним державним працівником. Підсумки моніторингу показали такі результати: у процесі комунікації з держслужбовцем із дев'яти розмов п'ять відбувалися виключно українською мовою, в одному випадку кожен комунікант використовував свою мову (посадова особа говорила українською, його співрозмовник – російською), ще впродовж трьох діалогів кияни перемикали й змішували мовні коди, а отже, діалог відбувався державною мовою з боку О. П. Павловського й двома мовами з боку киян, які телефонували на гарячу лінію (*«Дуже дякую, в принципе у меня всё по вопросам»*; *«Доброго дня! У меня такой вопрос»*; *«Я буду очень ждать. Дякую, Вам теж!»*). Таким чином, ми не зафіксували жодного факту порушення мовного законодавства О. П. Павловським, як наслідок, кияни теж більшою мірою користувалися державною мовою.

Прямий ефір 19 березня 2019 р. відбувся за участю В. О. Люліна, директора розрахункового Департаменту ПрАТ «АК “Київводоканал”». Держслужбовець, очевидно, є білінгвом, а тому вибирав мову комунікації, орієнтувавшись на те, як до нього зверталися. У зв'язку з цим кияни вживали той мовний код, яким звикли послуговуватися в повсякденному житті, та не намагалися розмовляти державною мовою, як це було у випадках з українськомовними держслужбовцями. Слід звернути увагу на те, що

посадова особа починала кожен наступний діалог то українською, то російською, що залежало від мови попередньої розмови, а далі послідовно дотримувалася мовного коду співрозмовника. Отже, з 11 комунікативних актів більшість, а саме сім діалогів, проходили російською мовою і лише чотири – українською. Державний працівник у процесі комунікації виявляв мовну лабільність.

Гостем прямого ефіру 26 березня 2019 р. став К. О. Лопатін, директор структурного підрозділу «Енергозбут» КП «Київтеплоенерго». Мовну поведінку посадової особи можемо кваліфікувати як монолінгвальну, позаяк держслужбовець користувався виключно державною мовою і не змінював код при спілкуванні з російськомовними додзвонювачами. Натомість більшість киян, які телефонували на гарячу лінію, використовували російську мову, а тому діалоги з державним працівником відбувалися обома мовами за принципом «кожен своєю». Дивним видається те, що, незважаючи на стовідсоткове вживання К. О. Лопатіним державної мови, більшість киян усе ж розмовляли російською. Попередні гарячі лінії засвідчили помітну тенденцію, що люди певною мірою підлаштовувалися під мову співрозмовника, а українськомовність держслужбовців забезпечувала ширше використання державної мови й людьми, що брали участь в ефірі. У цьому випадку така тенденція не спрацювала. Відзначимо також поширену під час цього ефіру ситуацію, за якої комуніканти, які впродовж усієї розмови говорили російською, закінчували діалог фразою державною мовою *«Добре, дякую, до побачення! Гарного дня Вам!»* чи *«Спасибо большое. Гарного Вам дня! До побачення!»*. Таку поведінку можна пояснити або психологічними моментами, інакше кажучи, людина використовує українську лише для фраз увічливості, оскільки їй доволі складно спонтанно розмовляти нею. Або ж із поваги до державного працівника, який допоміг вирішити його питання, мовець перемикає свій мовний код на користь коду співрозмовника. Загальні результати моніторингу такі: з восьми розмов тільки дві були повністю

українськомовними, один киянин постійно перемикав мовні коди, а п'ятеро людей використовували російську.

Проаналізуємо пряму лінію 2 квітня 2019 р. за участю С. Д. Литвинова, в. о. директора з транспорту КП «Київпаstrанс». У цьому діалозі найбільше привертає увагу російськомовність посадової особи. Його представлення виглядало так: *«Добрий день! Сьогодні на ваші дзвінки відповідатиму я, Литвінов Сергій Дмитрівч, виконуючий обов'язки директора з транспорта...»*. А далі одразу російською звертався до додзвонювачів, таким чином, майже всі діалоги відбувалися російською мовою. Одна киянка почала розмову українською, але після російськомовної репліки урядовця сказала: *«Вы по-русски разговариваете? И я с вами буду по-русски, мне так легче»*. Троє молодих людей усе-таки використовували український мовний код, незважаючи на те, що посадова особа спілкувалася російською. Підсумки моніторингу прямої лінії такі: із 12 розмов дев'ять були повністю російськомовними, три – російсько-українськими. Мусимо наголосити на беззаперечному факті порушення мовного режиму С. Д. Литвиновим, адже він користувався суто російським мовним кодом під час виконання своїх посадових обов'язків.

Отже, проаналізувавши мовлення 12 посадових осіб, можемо зробити такі висновки: четверо держслужбовців перемикали мовні коди залежно від мови співрозмовника; шестеро посадовців дотримувалися мовного режиму й уживали українську мову; двоє державних працівників використовували російський мовний код усупереч вимогам законодавства.

Таким чином, підсумки моніторингу довели, що половина держслужбовців виявляє мовну стійкість та в процесі виконання своїх обов'язків діють згідно з законом, послуговуючись державною мовою. Утім багато працівників усе ж продовжують користуватися двома мовами. Найбільшою мірою на вибір мовного коду, як засвідчили результати аналізу, впливає не мовний режим, а мова співрозмовника. Багато діалогів відбувалися переважно за інерцією, урядові особи демонстрували мовну

лабільність, підлаштовуючись під мовний код співрозмовника. У такому контексті поширеною виявилася тенденція використовувати в російському мовленні професійну лексику й термінологічні конструкції з української мови, що є свідченням змішування мовних кодів. Слід констатувати й той факт, що, незважаючи на положення законодавства, продовжують обіймати високі посади люди, які вживають на роботі російську мову.

Поділяємо думку В. Л. Шелудько про те, що ті державні службовці, які не володіють чи погано володіють державною мовою, не можуть перебувати на державній службі. Працівники, які стихійно переходять із російської мови на українську й не помічають у своєму мовленні помилок, пов'язаних із впливом російської мови, потребують курсів з української мови з комплексною програмою, спрямованою на формування мовної, мовленнєвої, комунікативної, предметної та прагматичної компетентностей [205, с. 16].

На підставі результатів моніторингу гарячих ліній мусимо наголосити, що терміновою потребою для реального утвердження української мови у своєму статусі є постійне використання її державними службовцями й контроль за мовним режимом у сферах офіційної комунікації.

ВИСНОВКИ ДО 4 РОЗДІЛУ

Одним із завдань нашого дисертаційного дослідження було вивчення мовної ситуації в студентському просторі столиці. З огляду на це в лютому – березні 2017 р. ми провели анкетування серед студентів чотирьох київських університетів, загальний обсяг вибірки якого становив 387 респондентів. Порівнявши результати нашого опитування з даними студентського анкетування 2000 р., здійсненого Центром «Громадська думка», маємо підстави стверджувати, що молодь як найбільш прогресивна частина суспільства стала значно свідомішою в мовному плані й налаштованою на зміцнення позицій державної мови. Утім беззаперечним залишається той факт, що мовна ситуація в студентському середовищі, як і по всій Україні, є

двомовною. Підсумки дослідження засвідчують активне поширення білінгвізму, адже троє з чотирьох респондентів відносять себе до білінгвів. Водночас серед причин перемикання мовних кодів основною виявилася орієнтація на мову співрозмовника. Диглосне використання української та російської мов підтверджено диференціацією сфер комунікації у свідомості опитаних. З результатів анкетування випливає, що українська мова домінує у формальному спілкуванні, а в неформальному конкурує з російською.

Але все ж помітною є позитивна динаміка: якщо у 2000 р. частка української мови в неформальній комунікації була на 27 % меншою, ніж російської, то сьогодні лише на 8 %. Не викликає сумнівів певне покращення мовної ситуації в освітній сфері, позаяк нині 86 % студентів слухають лекції українською мовою, тимчасом як у 2000 р. таких була половина. Упадає у вічі бажання молоді збільшити обсяг функціонування державної мови. Маємо на увазі те, що 81 % студентів вважають українську престижною, 68 % респондентів виступають за те, аби українська мова панувала в усіх засобах ЗМІ, 82 % опитаних гадають, що російська не повинна мати жодних переваг на законодавчому рівні порівняно з мовами інших національних меншин, 71 % молоді бажає, щоби українська мова стала основною в усіх сферах спілкування, а жоден з опитаних не відповів, що в майбутньому російська буде домінантною. Отже, можемо констатувати факт плавного вдосконалення мовної свідомості молодих людей, який у перспективі, вочевидь, тягтиме за собою поступову трансформацію мовно-культурного простору в бік ширшого використання державної мови.

У цьому контексті надзвичайно важливою є якість середньої освіти, адже роль школи у вихованні патріотично налаштованого молодого покоління є вирішальною. Попри беззаперечний авторитет шкільного середовища, мовна ситуація в столичних закладах середньої освіти залишається двомовною: існування білінгвізму вбачаємо в активному побутуванні української та російської мов у межах шкільних стін, а диглосний характер двомовності зумовлений диференціацією формального

українськомовного (на уроках) і неформального російськомовного (на перервах) спілкування. У зв'язку з постійним перебуванням учнів у двомовному середовищі їхня мовна свідомість є надто низькою, а отже, немає сумнівів у потребі контролю над мовним режимом в освітніх закладах.

Ще одним важливим аспектом дослідження стало вивчення мовної поведінки державних службовців, здійснене на матеріалі відеотрансляцій гарячих ліній за участю представників київської міської влади. Такий аналіз дав змогу визначити, яка мова домінує в офіційних сферах. Попри обов'язкову вимогу для держслужбовців уживати державну мову в процесі виконання службових обов'язків, в умовах реального спілкування вона не завжди дотримується, адже багато посадовців продовжують послуговуватися російською. Так, результати моніторингу засвідчують, що деякі урядові особи демонструють мовну лабільність, усякий раз підлаштовуючись під мовний код співрозмовника. Інші часто змішують обидві мови, використовуючи професійну лексику й термінологічні конструкції з української мови в російському спілкуванні. Утім половина держслужбовців таки виявляють мовну стійкість і під час виконання своїх обов'язків діють згідно з законом. Особливо слід підкреслити те, що, як виявилось в процесі моніторингу, мова державного працівника великою мірою впливає на вибір мови його співрозмовниками. Інакше кажучи, українськомовність посадової особи забезпечує ширше використання державної мови іншими учасниками комунікації.

На підставі аналізу мовлення 12 посадових осіб виділяємо такі найпоширеніші типи мовної поведінки державних працівників: 1) дотримання мовного режиму й користування державною мовою (шестеро посадовців); 2) перемикання мовних кодів залежно від мови співрозмовника (четверо держслужбовців); 3) використання російського мовного коду всупереч вимогам законодавства (двоє державних працівників). Наголосимо, що урядові особи, які не володіють державною мовою, не мають права обіймати високі посади згідно з чинним законодавством.

Результати досліджень цього розділу часково наведено в таких публікаціях:

1. Матвеєва Н. Р. Білінгвізм та диглосія у студентському середовищі Києва. *Мова і суспільство*. Львів, 2019. Вип. 10. С. 120 – 128.

2. Матвеєва Н. Р. Мовна поведінка столичних держслужбовців. *Мова: класичне – модерне – постмодерне* : збірник наукових статей. Київ, 2019. Вип. 5. С. 39 – 51.

3. Matveieva N. Bilingualism and Diglossia among the Students of Kyiv's Universities. *Discourse and Practice of Bilingualism. Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan*. Harrassowitz, 2020. P. 175 – 186.

4. Матвеєва Н. Р. Сучасний комунікативний простір української столиці. *Українська мова*. Київ, 2020. Вип. 1 (73). С. 141 – 152.

ВИСНОВКИ

1. Білінгвізм і диглосія – одні з ключових понять в українській і закордонній соціолінгвістиці. Деякі вчені визначають білінгвізм за рівнем знання двох мов, що відповідає широкому розумінню цього явища. Згідно з іншим, вужчим, тлумаченням білінгвізм трактують як почергове вживання двох мов учасниками комунікації. Саме на таке значення ми орієнтуємося в нашій роботі. Отже, під білінгвізмом розуміємо практику наперемінного використання двох мов у межах одного комунікативного середовища.

Феномен диглосії інтерпретуємо як усвідомлене ставлення мовців до двох мов. За диглосного стану вибір мовного коду в кожній комунікативній ситуації є свідомим, зумовленим диференціацією сфер спілкування, суб'єктивною оцінкою мов та іншими параметрами комунікативного акту.

Таким чином, основні відмінності між двома аспектами двомовності полягають у тому, що білінгвізм є почерговим уживанням у комунікативному просторі двох мов без розрізнення їхніх функцій, натомість диглосія виникає в результаті диференціації у свідомості носіїв мови двох мовних кодів і послуговування конкретним залежно від сфери спілкування. Звідси випливає, що обидва явища не взаємозамінюють, а доповнюють одне одного. Оскільки дві мови в розумінні мовців часто розрізняються за індивідуальним ставленням до них і за традицією їх використання в різних видах комунікації, очевидним стає те, що білінгвізм здебільшого не існує відокремлено, а поєднується з диглосією.

2. Сучасну мовну ситуацію Києва визначає поширення в комунікативному просторі міста двох мов – української та російської.

Двомовний стан української столиці сформувався внаслідок тривалого перебування України у складі Російської імперії, яка провадила централізовану політику мовно-культурної асиміляції населення колонізованих територій. Київ опинився в центрі русифікаційних практик імперської влади, позаяк через історіографічні спекуляції ще в часи Петра I

Московія пов'язала давню державу українців Київську Русь із початками російської державності.

Зросійщення Києва здійснювали шляхом заборони вживання української мови, упровадження російської мови в її функції загальноімперської в адміністративну, освітню, публічну й інші сфери суспільного життя, що поєднувалося з демографічною практикою збільшення міського населення завдяки зростанню кількості росіян. Зазначена асиміляційна політика призвела до потужної русифікації київського середовища вже в ХІХ ст.

Водночас із II-ої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. в Києві стали з'являтися осередки національної інтелігенції, діяльність яких була спрямована на захист української мови й культури. Упродовж ХХ ст. Київ тричі пережив спроби українізації зросійщеного середовища: у період Української революції 1917 – 1921 рр., у пору більшовицької «коренізації» 1920-х рр. і під час хрущовської «відлиги» 1960-х рр. Проте кожен короткочасний етап національного відродження завершувався терором і поверненням до русифікації.

Отже, до незалежності Україна та її столиця прийшли зі значними деформаціями мовно-культурного простору, унаслідок чого навіть надання українській мові статусу державної мало вплинуло на російськомовну атмосферу Києва. Позитивні зміни у функціонуванні державної мови в місті спостерігаємо лише в останні роки.

3. Дані анкетування, здійсненого в межах міжнародного трилатерального проєкту AZ № 90217, засвідчують існування білінгвізму й диглосії в комунікативному просторі країни. Доказами білінгвальності українців є такі аргументи: 1) поширена тенденція до перемикання мовних кодів у процесі спілкування (наприклад, у присутності українськомовних людей 63 % респондентів використовують українську, 18,4 % – обидві мови, 17 % спілкуються російською; тимчасом із російськомовними співрозмовниками 47,7 % опитаних уживають російську, 22,7 % – дві мови та

28,8 % – українську); 2) відсутність мовної стійкості внаслідок автоматичної зміни мовних кодів, позаяк менше ніж третина людей зберігають звичний мовний код під час комунікації з іншомовним співбесідником; 3) самоідентифікація респондентів як білінгвів (48,7 % опитаних відносять себе до двомовців); 4) власна оцінка рівня знань обох мов (менше ніж 10 % учасників анкетування зазначили, що погано володіють однією з мов, решта оцінили свої вміння як «дуже добре», «добре» чи «задовільно»); 5) переконання про те, що в державі немає конфліктів на мовному ґрунті (46,9 % відповідей), а українська й російська мови мирно співіснують в одному комунікативному середовищі (54,3 % думок опитаних).

З результатів анкетування випливає диглосний характер білінгвізму, свідченням чого є усвідомлений вибір мовцями мовних кодів залежно від сфери комунікації. За даними опитування у формальному спілкуванні українську мову чують на 20 % частіше, ніж у неформальному. Це підтверджує тенденцію до розрізнення українцями характеру комунікативних актів: в офіційному мовленні спостерігаємо очевидне домінування державної мови, тимчасом як у неофіційному українська й російська мови конкурують. У цьому контексті слід підкреслити помітну трансформацію оцінних параметрів обох мов. Ідеться про те, що впродовж тривалого часу важливу роль при визначенні диглосії відігравав чинник престижу мов, а російську мову вважали престижнішою, ніж українську. На сучасному етапі розподіл обох мовних кодів на шкалі цінностей значною мірою змінився: російська втратила статус престижної у свідомості українських громадян, адже тільки третина респондентів визнає її престижність, тоді як під час опитування 2006 р. такої думки дотримувалися дві треті опитаних. Натомість українську мову сьогодні називає престижною більшість учасників анкетування. Отже, нині основною ознакою диглосії є диференціація формальної чи неформальної комунікації, а не оцінне ставлення до мови.

Зрозуміло, що мовна ситуація в Києві завдяки найактивнішим міграційним процесам до столиці репрезентує мовну ситуацію всієї країни.

Проаналізувавши результати декількох опитувань, маємо підстави стверджувати, що становище української мови в столиці впродовж останнього десятиліття поступово покращується, попри те, що київський білінгвізм продовжує мати диглосний характер. Зокрема, підсумки досліджень 2000 р. і 2007 р. показали, що місто здебільшого було російськомовним, а комунікативні практики з домінуванням російської мови переважали над українськомовними. Водночас із даних анкетування 2013 р. випливає, що українська мова вже міцніше закріпилася в спілкуванні громадян і певною мірою витіснила російську. Підтверджують покращення становища державної мови в столиці й результати моніторингу волонтерів громадської організації «Простір свободи».

Проаналізований матеріал фокус-групових дискусій ілюструє те, що українці ще недостатньо усвідомили значення мови для безпеки й зміцнення держави. Багато учасників обговорень вважають мовні питання провокацією і спекуляцією, що покликані відволікати увагу населення від набагато важливіших проблем. У процесі обговорення дискусанти давали неоднозначні й суперечливі відповіді щодо поглядів на статус і використання української та російської мов. Вони переважно погоджувалися з тим, що в Україні повинна бути одна державна мова, утім не могли визначитися зі статусом російської. Фокус-групові дискусії підтвердили наявність диглосії у комунікативному просторі Києва, оскільки більшість учасників обговорень переконані, що в офіційних сферах має функціонувати державна мова, а в повсякденному спілкуванні кожен може самостійно вибирати мовний код.

4. Анкетування, проведене в чотирьох столичних університетах, показало, що в молодіжних середовищах теж панують білінгвізм і диглосія, попри те, що молоді люди є більш національно свідомими й патріотично налаштованими. Білінгвізм студентства засвідчено самоідентифікацією респондентів (75 % опитаних називають себе білінгвами), реальними мовними практиками молоді, що тяжіють до постійного перемикання мовних кодів з огляду на мову іншого учасника комунікації (третина респондентів

виявляють мовну стійкість, решта змінюють коди залежно від комунікативної ситуації). На наявність диглосії в студентському середовищі міста вказують відмінності в мовній поведінці студентів у ситуації спілкування з викладачами, з одного боку, і з однокурсниками, з іншого. Наприклад, помітним є чітке домінування української мови під час комунікації студентів із викладачами (79 % відповідей), водночас у міжстудентському спілкуванні спостерігаємо конкуренцію двох мов (39 % опитаних обирають російську й 42 % – українську). Щоправда, на заняттях у столичних закладах вищої освіти таки домінує державна мова, про що твердять 86 % молоді. У повсякденній комунікації не виявлено чітких мовних переваг, позаяк уподобання студентів розділилися практично навпіл: 44 % респондентів використовують російську мову, 36 % – українську. Привертає увагу в результатах анкетування диференціація сфер комунікації у свідомості молодих людей, що теж доводить яскраво виражену диглосію. Очевидно, що сфера спілкування суттєво впливає на вибір мовного коду, адже 83 % всіх студентів наполягають на тому, що формальне спілкування має відбуватися державною мовою, тимчасом як 48 %, а це майже вдвічі менше, вважають так само про неформальне.

Утім, порівнявши результати нашого анкетування з даними студентського опитування 2000 р., маємо підстави констатувати поступове зростання мовної свідомості молоді, що виявляється в помітному позитивному ставленні студентів до українізації суспільного простору. Звідси впливає важлива роль освітнього складника, бо не викликає сумнівів те, що для формування національної ідентичності й виховання патріотизму в молодшого покоління насамперед слід забезпечити повністю одномовне середовище в усіх навчальних закладах.

5. У контексті дослідження білінгвізму й диглосії в комунікативному просторі столиці проведено аналіз мовлення державних службовців із метою вивчення їхньої мовної поведінки й мотивів вибору мовного коду. Одразу зазначимо, що, попри обов'язкову вимогу

використовувати державну мову в процесі виконання посадових обов'язків, держслужбовці часто перемикають і змішують мовні коди, а то й зовсім переходять на російську. Під час моніторингу гарячих ліній за участю представників київської міської влади визначено найпоширеніші типи мовної поведінки посадових осіб: 1) дотримання мовного режиму й користування державною мовою; 2) перемикання мовних кодів залежно від мови співрозмовника; 3) використання російського мовного коду всупереч вимогам законодавства.

Зауважимо, що основною причиною зміни мовних кодів стала орієнтація на мову співрозмовника: багато діалогів відбувалися за інерцією, а урядові особи, незважаючи на мовний режим, виявляли мовну лабільність. Поширеною тенденцією в мовленні посадовців є змішування мовних кодів, яке полягає у використанні української професійної лексики й термінологічних конструкцій у російському спілкуванні. Демонстрування мовної стійкості, причому як української, так і російської, безсумнівно, має великий вплив на характер комунікативного акту. Наприклад, українськомовність державного службовця зумовлює частіший вибір українського мовного коду й іншими учасниками комунікації, із чого випливає важливість дотримання чиновниками мовного режиму.

Отже, попри очевидну позитивну динаміку розвитку мовної ситуації в столиці, у комунікативному просторі міста панують білінгвізм і диглосія. Перемикання і змішування мовних кодів з огляду на характер спілкування й мову співрозмовника не створюють комунікативних перешкод, а тому, фактично, усі кияни є білінгвами, бодай пасивними. Вибір мовного коду столичними мешканцями часто не відповідає їхнім мовним перевагам, а є наслідком пристосування, що доводить відсутність мовної стійкості в киян. Утім, зважаючи на результати нашого дослідження, можемо прогнозувати поступову трансформацію мовної ситуації країни в напрямку української монолінгвальності. Передбачаємо, що державна мова незабаром закріпить свої позиції у формальному спілкуванні, а в неформальному поступово

витіснятиме російську. Для цього передусім необхідне чітке виконання Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної», ухваленого у 2019 р., послідовні дії представників влади щодо впровадження норм Закону, якісна освіта й одномовний простір у середовищі навчальних закладів, здійснення контролю над мовним режимом в офіційних сферах, що, на нашу думку, забезпечить повноцінне функціонування державної мови в майбутньому. Переконані, що подібну трансформацію варто починати зі столиці, а далі такий стан обов'язково пошириться на всю територію держави.

Актуальними проблемами для подальших досліджень вважаємо аналіз мовної ситуації інших регіонів України. Це уможливить встановлення тенденцій розвитку мовної ситуації в державі загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврорин В. А. Двухязычие и школа. *Проблемы двуязычия и многоязычия*. Москва : Наука, 1972. С. 49 – 62.
2. Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. Київ : Рідна мова, 1999. 450 с.
3. Азарова Л. Є. Двомовність: причини й наслідки. *Рідний край*. Полтава, 2015. № 2. С. 71 – 74.
4. Антонович В. Б. Моя сповідь : вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. Тодійчук О., Ульяновський В. Київ : Либідь, 1995. 816 с.
5. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд., стер. Москва : Советская Энциклопедия, 1969. 608 с.
6. Барчук М. Мислення Проні Прокопівни, або Чому непопулярні українські назви? *Obozrevatel*. 2018. URL : <https://www.obozrevatel.com/society/mislennya-proni-prokopivni-abo-chomu-neropulyarni-ukrainski-nazvi.htm> (дата звернення: 15.03.2019).
7. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика : учебник для вузов. Москва : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. 315 с.
8. Белл Р.Т. Социолингвистика. Цели, методы и проблемы. Москва : Международные отношения, 1980. 318 с.
9. Бертагаев Т. А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления. *Проблемы двуязычия и многоязычия*. Москва : Наука, 1972. С. 82 – 88.
10. Бестерс-Дільгер Ю. Українська мовна політика з 1991 по 2009 рік: погляд ззовні. *Мова і суспільство*. Львів, 2010. Вип. 1. С. 88 – 94.
11. Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика України на тлі європейського та пострадянського досвіду. *Наукові записки НаУКМА : Філологічні науки (Мовознавство)*. Київ, 2012. Т. 137. С. 12 – 16.

12. Бестерс-Дільгер Ю. Ефективність Європейської хартії регіональних або міноритарних мов як знаряддя захисту мовних прав у слов'янських країнах. *Мовознавство*. Київ, 2013. № 5. С. 12 – 18.
13. Бестерс-Дільгер Ю. Українська, російська та англійська мови у сприйнятті українців (на матеріалі всеукраїнського опитування 2013 року). *Українське мовознавство*. Київ, 2014. № 1 (44). С. 69 – 81.
14. Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.». Москва : Просвещение, 1987. 160 с.
15. Боровський М. Національно-соціальні перегрупування людности міста Києва в пореволюційних часах (1917 – 1923). *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Київ : Державне видавництво України, 1926. С. 431 – 475.
16. Брага І. І. Перемикання кодів: основні напрями соціолінгвістичних досліджень. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серия : «Филология. Социальные коммуникации». 2012. Т. 25 (64). № 1. Ч. 1. С. 238 – 242. URL : http://sn-philol.cfuv.ru/wp-content/uploads/2017/01/041_brag.pdf (дата звернення: 25.06.2017).
17. Брайт У. Введение: параметры социолингвистики. *Новое в лингвистике*. Вып. 7 : Социолингвистика. Москва : Прогресс, 1975. С. 34 – 41.
18. Бурда Т. М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2001. 21 с.
19. Вайнрайх У. Языковые контакты : монография. Київ, 1979. 268 с.
20. Василенко В. А. Геополітичний та національний виміри мовної ситуації в Україні. *Мовознавство*. Київ, 2013. № 5. С. 19 – 27.

21. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920). Мюнхен, 1969. URL : <http://diasporiana.org.ua/istoriya/4892-vaskovich-g-shkilnitstvo-v-ukrayini-1905-1920/> (дата звернення: 14.04.2018).
22. Васькович Г. Емський указ і боротьба за українську школу. Мюнхен, 1976. URL : <http://diasporiana.org.ua/istoriya/138-vaskovich-g-emskiy-ukaz-i-borotba-za-ukrayinsku-shkolu/> (дата звернення: 14.04.2018).
23. Велика А. Білінгвізм та диглосія як соціолінгвістичні явища. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Сер. : Філологічні науки. 2010. Вип. 89 (2). С. 153 – 156.
24. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). Москва – Берлин : Директ-Медиа, 2014. 162 с.
25. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Київ : Наукова думка, 2004. URL : http://chtyvo.org.ua/authors/Verstiuk_Vladyslav/Ukraine_i_Rosii_v_istorychnii_retrospektyvi_Tom_1_Ukrainski_proekty_v_Rosiiskii_imperii/ (дата звернення: 21.01.2019).
26. Виденов М. Увод в социолінгвистиката. Софія : Делфи, 2000. 318 с.
27. Вишняк О. І. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. 176 с.
28. Відмовитися від російської. 5 історій людей, які змінили мову. URL : http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/85855/Vidmovytysa_vid_rosijskoji_5_i_storij_ludej_jaki?a_srt=&a_offset=2695 (дата звернення: 22.06.2019).
29. Вірченко Н. Документи про заборону української мови (XVII – XX ст.). URL : <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Virchenko1.htm> (дата звернення: 28.11.2017).

30. ВКонтакте. URL : vk.com.
31. Волонтерський рух Безкоштовні курси української мови. URL : <https://biggggidea.com/project/volonterskij-ruh-bezkoshtovni-kursi-ukransko-movi/> (дата звернення: 15.05.2019).
32. Всесоюзная перепись населения 1926 года. URL : http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=1873 (дата звернення: 15.10.2018).
33. Всесоюзная перепись населения 1939 года. URL : http://demoscope.ru/weekly/ssp/rer_nac_39_gs.php?reg=7&gor=1&Submit=OK (дата звернення: 15.10.2018).
34. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. URL : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/> (дата звернення: 20.10.2018).
35. Гирич І. Б. Український Київ кінця ХІХ – початку ХХ століття: культурологічний есей. Київ : Пенмен, 2017. 782 с.
36. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ : Дніпро, 1993. 447 с.
37. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. URL : <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf> (дата звернення: 15.10.2018).
38. Гриценко П. Ю. Українська мова в Росії ХІХ – початку ХХ ст.: шляхи утвердження. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914)*. Збірник документів і матеріалів. Київ, 2013. С. ХХХІХ – LІІІ.
39. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях ХІV – ХVІІ в. 708 с.
40. Данилевська О. М. Типи мовної поведінки київських школярів. *Українська мова*. Київ, 2013. № 2. С. 56 – 67.
41. Данилевська О. М. Посттоталітарні деформації мовної ситуації в українській шкільній освіті на початку ХХІ ст. *ІХ Міжнародний конгрес*

україністів. Мовознавство. Збірник наукових статей. Київ : ІМФЕ, 2018. С. 197 – 213.

42. Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси : монографія. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2019. 364 с.

43. Даурова Л. Х. Двухязычие, его виды и этапы развития. *Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина*. Москва, 1964. № 240. С. 4 – 12.

44. Деркач Н. В. Мовні проблеми в Україні: історія та сучасність (на прикладі Запорізької області). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2010. Вип. ХХVIII. С. 334 – 339.

45. Дешериев Ю. Д. Проблема создания системы билингвистических понятий и вопросы методики ее применения в исследовании. *Методы билингвистических исследований*. Москва, 1976. С. 20 – 33.

46. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 330 с.

47. Дзюба І. М. Русифікація в українському контексті. *Енциклопедія історії України*. URL : <https://cutt.ly/6hcIkXO> (дата звернення: 22.06.2018).

48. Енциклопедія українознавства. Львів, 1994. Т. 3. URL : <http://litopys.org.ua/encycl/euii03.htm> (дата звернення: 18.03.2018).

49. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014 (дата звернення: 14.11.2018).

50. Єрмоленко С. Я. Соціальна престижність літературної мови. *Культура слова*. Київ, 2012. Вип. 77. С. 43 – 48.

51. Жадько В. А. Сутнісний зміст мовної політики держави. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2010. Вип. ХХVIII. С. 339 – 343.

52. Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев : Вища школа, 1974. 174 с.

53. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії : монографія. Вид. 2-ге, випр. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2007. 219 с.
54. Залізняк Г. М. Мовний конфлікт у столиці в оцінках фахівців. *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства* : матеріали наукової конференції : 28 – 29 травня 2001 р. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. С. 104 – 106.
55. Залізняк Г. М. Статус української та російської мов у дзеркалі громадської думки киян. *Мовознавство*. Київ, 2013. № 5. С. 89 – 96.
56. Залізняк Г. М., Масенко Л. Т. Мовна ситуація Києва: день нинішній та прийдешній / НДІ соціально-економічних проблем Києва, Центр соціологічних досліджень «Громадська думка», Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ : Урок української, 2002. 32 с.
57. И так поймут. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/И_так_поймут! (дата звернення: 12.10.2019).
58. Истомина О. Б. Билингвизм: социальная типология языковых контактов. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов : Грамота, 2012. № 1. Ч. I. С. 70 – 74.
59. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. URL : http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php (дата звернення: 15.10.2018).
60. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Москва : Статистика, 1973. URL : http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php (дата звернення: 15.10.2018).
61. Іванишин В. П., Радевич-Винницький Я. К. Мова і нація. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1994. 218 с.
62. Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 196 – 233.

63. Карлинский А. Е. Основы теории взаимодействия языков. АН КазССР, Ин-т языкознания. Алма-Ата : Гылым, 1990. 180 с.
64. Катренко А. М., Чирикало Н. М. Джерела з історії Київської громади 60 – 90-х рр. XIX ст. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка*. Київ, 2001. Вип. 55. С. 5 – 13.
65. Кісь Р. Загрози маргінесу. *День*. Київ, 2012. № 169.
66. Книга і друкарство на Україні / О. Дей, Я. Ісаєвич, Г. Коляда. Київ : Наукова думка, 1965. URL : <https://cutt.ly/0hcIcgG> (дата звернення: 02.05.2017).
67. Ковач Л. Л. Мовна ситуація та мовна політика в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2010. Вип. 2. С. 138 – 158.
68. Кодухов В. И. Введение в языкознание. Москва, 1979. 351 с.
69. Конституція України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 23.03.2018).
70. Конституція Української Соціалістичної Республіки (1929 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України* : у 2 т. / за ред. Гончаренка В. Д. Київ : Ін Юре, 1997. Т. 2.
71. Контактний центр міста Києва. URL : <https://www.youtube.com/user/kmda1551> (дата звернення: 15.01.2019).
72. Король Л. Білінгвізм: психолінгвістичний вимір. *Психолінгвістика*. 2011. Вип. 8. С. 46 – 51. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2011_8_8 (дата звернення: 10.02.2017).
73. Кочерган М. П. Мовна ситуація і мовна політика в Україні. *Світогляд*. Київ, 2008. № 2. С. 18 – 23.
74. Кравченко Л. О. Антропоніми в мовному ландшафті Києва: топонімічні зміни 2014 – 2018 років. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство*. Збірник наукових статей. Київ : ІМФЕ, 2018. С. 371 – 385.

75. Кулик В. Вплив віку на мовні практики й уявлення громадян. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 2. С. 242 – 259.
76. Курінний О. В. Мовний конфлікт України: Деякі уточнення. *Урок української* : Науково-публіцистичний журнал-дайджест. Київ, 2007. № 9/10. С. 4 – 8.
77. Лесюк М. П. Доля моєї мови : науково-популярне видання. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. 288 с.
78. Лизанчук В. В. Про долю української мови: минуле і сучасний контекст. *Українська мова і література в школі*. Київ, 1992. № 9. С. 9 – 13.
79. Лизанчук В. В. Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації : хроніка. URL : <http://prima.lnu.edu.ua/lknp/mova/jur6/ly/lyzanchuk.htm> (дата звернення: 10.02.2017).
80. Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907 – 1919 роки / упоряд. Старовойтенко І. Київ, 2005. 252 с.
81. Лотоцький О. Сторінки минулого. Видання української православної церкви в США, 1966. Ч.1. 288 с.
82. Маковей О. Подорож до Києва / Вст. ст. д.ф.н., проф. Ф. Погребенника. Київ : Бібліотека українців, 1998. 50 с.
83. Марусик Т. П. Державна мовна політика в Україні останнього десятиліття. *Універсум*. 2015. № 3 – 4. URL : <http://universum.lviv.ua/previous-site/journal/2015/2/marusyk.htm> (дата звернення: 18.06.2018).
84. Масенко Л. Т. Мова і політика. Київ : Соняшник, 1999. 100 с.
85. Масенко Л. Т. Стає маразмом “навіки разом” (про лінгвокультурне змішування). *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства* : Матеріали наукової конференції: 28 – 29 травня 2001 року. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2002. С. 66 – 71.
86. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. 163 с.

87. Масенко Л. Т. Доба українізації 20-х років ХХ ст.: засади освітньої й культурної політики Миколи Скрипника. *Дивослово*. Київ, 2004. № 5. С. 27 – 30.
88. Масенко Л. Т. (У)мовна (У)країна : популярне видання. Київ : Темпора, 2007. 88 с.
89. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики : посібник. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 242 с.
90. Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком : монографія. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 135 с.
91. Масенко Л. Т. Україна і Росія. Князь Володимир і походження української мови. *Радіо Свобода*. 2016. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28111096.html> (дата звернення: 19.07.2017).
92. Масенко Л. Т. Мова радянського тоталітаризму. Київ : ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2017. 240 с.
93. Масенко Л. Т. Мовний режим у школах і завдання дерусифікації. *Радіо Свобода*. 2017. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28800659.html> (дата звернення: 16.12.2017).
94. Масенко Л. Т. 100-річний ювілей Шевченка в Києві: демонстрації, співи і бійки. *День*. URL : <http://incognita.day.kiev.ua/100-richnij-yuvilej-shevchenka-v-kiyevi-demonstracziyi-spivi-i-bijki.html> (дата звернення: 12.04.2018).
95. Матіяш Б. Напівмовність і внутрішній конфлікт особистості. URL : <https://www.facebook.com/notes/чиста-мова/напівмовність-і-внутрішній-конфлікт-особистості/404485123040937/> (дата звернення: 13.08.2016).
96. Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава або як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2003. № 493 : Держава та армія. С. 13 – 28.
97. Мечковская Н. Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков : учебное пособие для студентов филологических и

лингвистических специальностей. 2-е изд. Москва : Флинта, Наука, 2001. 312 с.

98. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 260 с.

99. Михальчук О. І. «Мовна поведінка» як категорія української соціолінгвістики. *Мова і суспільство*. Львів, 2014. Вип. 5. С. 28 – 39.

100. Мова як чинник безпеки і українофобія в Київській школі. URL : <http://language-policy.info/2015/12/mova-yak-chynnyk-bezpeky-i-ukrajinfobiya-v-kyjivskij-shkoli/> (дата звернення: 15.06.2016).

101. Мовна інспекція. ТСН тиждень перевірила, як держслужбовці володіють українською мовою. *ТСН тиждень* (12 листопада 2017 року). URL : https://www.youtube.com/watch?v=CiXs9idT_GQ&feature=youtu.be (дата звернення: 14.11.2017).

102. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. 2-ге вид. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 363 с.

103. Мовна ситуація в Україні : думка молоді. Київ : «Молодіжна альтернатива», 2007. 45 с.

104. Мовчазна загроза. Сваритись чи судитись. Українські заклади відмовляються в обслуговуванні державною мовою. *ТСН тиждень* (26 серпня 2018 року). URL : https://www.youtube.com/watch?v=GDIIosOGshI&list=PL1neMztLSbMML_7P34SxO2fP5W4Wg0vr5&index=4&t=0s (дата звернення: 27.08.2018).

105. Мозер М. Причинки до історії української мови. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. 832 с.

106. Муравська Д. Як це – бути україномовним в місті «можливостей і перспектив». *Аргумент*. 2017. URL : <http://argumentua.com/stati/yak-tse-buti-ukra-nomovnim-v-m-st-mozhlivostei-perspektiv> (дата звернення: 10.12.2018).

107. Мухарський А. Свідоме зусилля. *Тиждень*. 2017. URL : <https://tyzhden.ua/Columns/50/189428> (дата звернення: 17.12.2018).
108. Народное хозяйство СССР в 1963 году (Статистический ежегодник). 1965. URL : <http://istmat.info/node/21376> (дата звернення: 18.03.2016).
109. Національні відносини в Україні у XX ст. : збірник документів і матеріалів / Упор. Панчук М. І. та ін. Київ : Наукова думка, 1994. 560 с.
110. Не будь байдужим. URL : <https://www.facebook.com/ne.bud.bayduzhym> (дата звернення: 15.05.2019).
111. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах / Упор. Підгірний Б. Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. Ч. 2. 320 с.
112. Огар Е. Українська мова в сучасній мовній ситуації в Україні: соціолінгвістичний та етнокультурний аспект. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1998. № 12.
113. Огляд становища української мови в 2014 – 2015 роках : В Україні триває повзуча русифікація. URL : <http://dobrovol.org/article/334/> (дата звернення: 14.06.2017).
114. Отрешко В. Мовна політика в Україні: витоки, еволюція, сучасний стан. *Вісник Інституту розвитку дитини*. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія. 2014. Вип. 32. URL : <https://cutt.ly/nhcIdf5> (дата звернення: 05.07.2017).
115. Павлик М. І. М. П. Драгоманов (1841 – 1895). Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. URL : http://chtyvo.org.ua/authors/Pavlyk_Mykhailo/Mykhailo_Petrovych_Drahomanov_1841-1895_Eho_iubylei_smert_avtobiohrafiiia_i_spys_tvoriv/ (дата звернення: 22.12.2016).
116. Палінська О. Білінгвізм в аспекті соціально-мовної взаємодії. *Вісник Львівського університету*. Сер. : Філологія. Львів, 2004. Вип. 34. Ч. 1. С. 340 – 345.

117. Панасюк Л. В. Білінгвізм в соціально-політичному житті України : монографія. Київ : ВАДЕКС, 2013. 270 с.
118. Панасюк Л. В. Багатоманітність ідентичностей: вибір України. URL : http://elibrary.kubg.edu.ua/1985/1/Panasuk_dagatomanitnist%20identuchnostej.pdf (дата звернення: 11.09.2018).
119. Панасюк Л. В. Білінгвізм: до аналізу категоріального апарату. URL : http://elibrary.kubg.edu.ua/2096/1/Panasyk_do%20analizy%20yavucha%20bilingvizmy.pdf (дата звернення: 11.04.2017).
120. Панасюк Л. В. Мовне середовище Києва. URL : http://elibrary.kubg.edu.ua/1984/1/Panasuk_movne%20seredovusce.pdf (дата звернення: 11.04.2017).
121. Панасюк Л. В. Диглосія: до аналізу категорії білінгвізму. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/19667658.pdf> (дата звернення: 12.04.2017).
122. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. URL : http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=533 (дата звернення: 15.10.2018).
123. Перейменування вулиць. *Офіційний портал Києва*. URL : https://kyivcity.gov.ua/mistobuduvannia_ta_zemelni_dilianky/pereimenuvannia_vulyts.html (дата звернення: 26.01.2019).
124. Переходь на українську. URL : <https://perehodnamovu.uamodna.com> (дата звернення: 15.05.2019).
125. Погрібний А. Г. Найперше з Києва питати (про мовну ситуацію в столиці). Київ : Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2006. 62 с.
126. Прадід Ю. Мовні питання в українських Конституціях. 2002. URL : <http://radnuk.info/home/24818-----c.html> (дата звернення: 25.09.2017).
127. Радевич-Винницький Я. К. Україна: від мови до нації. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997. 360 с.

128. Радевич-Винницький Я. К. Білінгвізм і диглосія в українській мовній ситуації. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці, 2009. Вип. 475 – 477. Слов'янська філологія. С. 239 – 245.

129. Радевич-Винницький Я. К. Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання : монографія. Київ – Дрогобич : Посвіт, 2011. 592 с.

130. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99?lang=uk> (дата звернення: 18.12.2018).

131. Романцов В. О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI ст.). Київ : Видавництво ім. О. Теліги, 2008. 184 с.

132. Російською: в школі Києва розгорівся скандал через українську мову. *Obozrevatel*. 2018. URL : <https://www.obozrevatel.com/ukr/kiyany/rosijskoyu-v-shkoli-kieva-rozgorivsvyaskandal-cherez-ukrainsku-movu.htm?obozrevatellang=uk> (дата звернення: 15.01.2019).

133. Руда О. Г. До питання настанов щодо мови спілкування в українському соціумі. *Актуальні проблеми психології*. Збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г. Костюка. 2008. Т. 9. Вип. 2. С. 78 – 83.

134. Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі : монографія. Київ : Інститут української мови НАН України, 2012. 232 с.

135. Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2005. 347 с.

136. Рух добровольців «Простір свободи». URL : <http://dobrovol.org> (дата звернення: 17.11.2016).
137. Рябчук М. Харків не чує Ужгорода, Житомир – Львова. *День*. 1998. № 30.
138. Савченко Ф. Заборона українства 1876. Харків, Київ, 1930. 430 с. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0007193> (дата звернення: 19.01.2017).
139. Свідомо розмовляють українською. *Аргумент*. 2016. URL : <http://argumentua.com/stati/sv-domo-rozmovlyayut-ukra-nskoyu> (дата звернення: 19.03.2019).
140. Селігей П. О. Про виховання мовної свідомості. *Мовознавство*. Київ, 2010. № 2 – 3. С. 176 – 193.
141. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. На матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів. Київ : Вища школа, 1974. 256 с.
142. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні. Львів : Афіша, 2001. 664 с.
143. Скандал у школі Києва: дітей змушують вчити російську мову. *Obozrevatel*. 2017. URL : <https://www.obozrevatel.com/ukr/kiyany/life/skandal-u-shkoli-kieva-ditej-zmushuyut-vchiti-rosijsku-movu.htm> (дата звернення: 11.04.2018).
144. Скляр В. Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Київ, 2007. Вип. 11. С. 51 – 53.
145. Скляр В. Етномовні процеси в українському просторі: 1989 – 2001 рр. Харків : Ексклюзив, 2009. 545 с.
146. Словарь социолингвистических терминов. Москва, 2006. 312 с.
147. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в совітській Україні. 2-ге пош. вид. Нью-Йорк; Торонто; Сідней; Париж, 1969. 336 с.
148. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської Таращука П. Київ : Основи, 1994. 224 с.

149. Совтис Н. М. Білінгвізм як результат міжмовних контактів: причини, виникнення та наслідки функціонування. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. Сер. : Філологічна. 2013. Вип. 38. С. 273 – 275. URL : <https://naub.oa.edu.ua/2013/bilinhvizm-yak-rezultat-mizhmovnyh-kontaktiv-prychyny-vynyknennya-ta-naslidky-funksionuvannya/> (дата звернення: 18.11.2016).
150. Соколова С. О. Мовна ситуація Києва: погляд зовні. *Українська мова*. Київ, 2012. № 4. С. 3 – 17.
151. Соколова С. О. Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування). *Українська мова*. Київ, 2013. № 2. С. 38 – 55.
152. Соколова С. О. Об'єктивні та суб'єктивні критерії оцінювання білінгвізму: вплив територіального чинника. *Типологія та функції мовних одиниць: наук. журн. на пошану чл.-кор. НАН України Івана Романовича Вихованця*. 2015. № 2 (4). С. 218 – 229.
153. Соколова С. О. Регіональні особливості взаємодії мовних кодів за двомовного спілкування. *Українська мова*. Київ, 2017. № 3. С. 25 – 39.
154. Соколова С. О., Труб В. М., Масенко Л. Т., Данилевська О. М., Руда О. Г. Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі. URL : http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/Departments/Department5/soc_staff/Documents/typy-movnoji-povedinky-v-bilingvalnomu-megapolisi.pdf (дата звернення: 25.02.2019).
155. Ставицька Л. О. Арго, жаргон, сленг: соціальна диференціація української мови. Київ : Критика, 2005. 464 с.
156. Сталин И. В. Национальный вопрос и ленинизм: ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим. 1951. Т. 11. URL : http://grachev62.narod.ru/stalin/t11/t11_38.htm (дата звернення: 24.03.2017).
157. Становище української мови в Україні у 2011 р. : аналітичний огляд. URL : <http://dobrovol.org/article/213/> (дата звернення: 28.04.2017).

158. Становище української мови в Україні в 2012 році : Українська мова втрачає позиції в освіті та книговиданні, але тримається в кінопрокаті. URL : <http://www.dobrovol.org/article/271/> (дата звернення: 28.04.2017).

159. Становище української мови в Україні у 2016 р. : аналітичний огляд. URL : <https://docs.google.com/document/d/1ScYcGPhLeu5Y7P8Cg1wOX1sk7ITqf3D9VhQBZgNRpac/edit> (дата звернення: 28.04.2017).

160. Становище української мови в Україні в 2017 році : Українці підтримують зміцнення позицій української мови, але в багатьох сферах і далі домінує російська. URL : <http://dobrovol.org/news.php?id=353&type=print> (дата звернення: 28.04.2017).

161. Становище української мови в Україні у 2018 р. : Українська мова завойовує ефір. URL : <http://dobrovol.org/article/356/> (дата звернення: 25.12.2018).

162. Становище української мови в Україні у 2019 р. : українська мова домінує в освіті, кінопрокаті, книговиданні та радіо, але здає позиції на телебаченні й у сфері послуг. URL : <http://dobrovol.org/article/358/> (дата звернення: 28.11.2019).

163. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Шевчука Ю. І. Київ : Либідь, 1991. 512 с.

164. Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. II. Текстуальні вкраплення, прецедентні тексти мовою оригіналу. *Мовознавство*. Київ, 2010. № 4 – 5. С. 22 – 39.

165. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. Київ : Спалах, 2004. 272 с.

166. Ткаченко О. Б. Проблема мовної стійкості та її джерела. URL : http://national.org.ua/library/orest_tkaczenko.html (дата звернення: 18.01.2017).

167. Ткачук Т. П. Зовнішні та внутрішні чинники, які впливають на українсько-російську двомовність в пострадянському місті (на прикладі міста

Вінниці). *Теоретична і дидактична філологія* : Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 12. С. 239 – 243.

168. Ткачук Т. П. Ідентифікаційна функція мови в білінгвальному середовищі (на прикладі міста Вінниці). *Теоретична і дидактична філологія*. Серія : «Філологія» (літературознавство, мовознавство). 2016. Вип. 23. С. 149 – 157.

169. Ткачук Т. П. Вплив мовного середовища школи на формування українсько-російського білінгвізму. URL : <http://www.ukrainistik-konferenz.slavistik.lmu.de/wp-content/uploads/Taras-Tkachuk1.pdf> (дата звернення: 18.02.2017).

170. Труб В. М. Явище суржику як форма просторіччя в ситуації двомовності. *Мовознавство*. Київ, 2000. № 1. С. 46 – 59.

171. Труб В. М. Типи інтерферентних впливів у білінгвальному середовищі України. *Українська мова*. Київ, 2014. № 4. С. 32 – 43.

172. Узунів С. Мовна ситуація в Україні: білінгвізм чи диглосія? *Українське мовознавство*. Київ, 2014. Вип. 1 (44). С. 81 – 93.

173. «Українізація» 1920 – 30 років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / за ред. Смоля В. А. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.

174. Україномовна Україна. URL : <https://www.facebook.com/groups/ukrainomovna.ukrain/> (дата звернення: 24.10.2018).

175. Україномовний Київ. URL : <https://www.facebook.com/groups/ukyiv/> (дата звернення: 24.10.2018).

176. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Боряк Г.; упоряд. Боряк Г., Баран В. та ін.; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.

177. Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: Русанівський В. М. [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
178. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду : документи і матеріали / Упор. Масенко Л. Т. та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.
179. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / НАН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. Київ : Наукова думка, 1996. 590 с.
180. Українці в соціальних мережах : нове дослідження від Яндексa. URL : <http://watcher.com.ua/2014/08/21/ukrayintsi-v-sotsialnyh-merezhah-nove-doslidzhennya-vid-yandeksa/> (дата звернення: 22.06.2016).
181. Уроки української мови. URL : <https://cutt.ly/JhboohR> (дата звернення: 29.11.2019).
182. Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка : в 4-х т. Москва, 1996. Т. 1. 824 с.
183. Федорчук Т. М. Молодіжне середовище вимагає толерантності? : конформізм у мовній поведінці білінгвів. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2007. № 6. С. 142 – 145.
184. Хауген Э. Языковой контакт. *Новое в лингвистике*. Москва, 1972. Вып. 6. URL : <http://www.philology.ru/linguistics1/haugen-72.htm> (дата звернення: 25.11.2016).
185. Хмелько В. Суспільство міксантів. *Україна шукає свою ідентичність* : збірник статей. Київ : ВБФ «Поступ», 2004. С. 42 – 45.
186. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. URL : <http://movahistory.org.ua> (дата звернення: 09.12.2016).

187. Цар І. М. Мовна стійкість, мовна толерантність і мовний конформізм в повсякденному спілкуванні молоді. *Психолінгвістика*. 2016. Вип. 19 (2). С. 68 – 77.

188. Цар І. М. Співвідношення понять «рідна мова» та «мова повсякденного спілкування» за близькоспорідненого білінгвізму (на прикладі молодіжного середовища м. Києва). *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2018. № 37. С. 95 – 99.

189. Цар І. М. Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі: структура і функціонування : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2018. 251 с.

190. Цар І. М. Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі: структура і функціонування : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2018. 20 с.

191. Чередниченко О. І. Багатомовність і концептуальна картина світу. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Серія : Іноземна філологія. Київ, 2002. Вип. 32/33. С. 7 – 10.

192. Черненко Г. Мовна ситуація в Україні: шляхи гармонізації (за результатами експертного опитування). *Українська мова*. Київ, 2009. № 2. С. 3 – 13.

193. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861 – 1907). Нью-Йорк, 1955. 504 с.

194. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1919 – 1920). Київ – Нью-Йорк : Видавництво імені Олени Теліги, 2005. 640 с.

195. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907 – 1917). Київ : Темпора, 2011. 480 с.

196. Шамрай С. Київський одноденний перепис 2-го березня 1874 року. *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Київ : Державне видавництво України, 1926. С. 351 – 384.

197. Шаповал Ю. І. Історичні передумови й чинники виникнення мовного питання в Україні. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 12 – 33.
198. Шахматов А. А. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка. URL : <https://io.ua/40621924> (дата звернення: 17.01.2017).
199. Швейцер А. Д., Никольский Л. Б. Введение в социолингвистику : для институтов и факультетов иностранных языков. Москва : Высшая школа, 1978. 216 с.
200. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900 – 1941): стан і статус. Нью-Йорк : Сучасність, 1987. 296 с.
201. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови : пер. з англ. / пер.: Вакуленко С., Даниленко А.; Канад. ін-т укр. студій, Схід. ін-т українознав. ім. Ковальських, Харків. іст.-філол. т-во. Харків : Акта, 2002. 1054 с.
202. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? : з проблем східнослов'ян. глотогонії. URL : http://movahistory.org.ua/wiki/Шевельов_Ю._Чому_общерусский_язык,_а_не_вібчоруська_мова%3F (дата звернення: 29.11.2016).
203. Шелудько В. Л. Перемикання кодів у розмовному мовленні держслужбовців Полтавщини – координативних білінгвів. *Психолінгвістика*. 2016. Вип. 19 (2). С. 77 – 85.
204. Шелудько В. Л. Мовна особистість сучасного українського державного службовця в професійному дискурсі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2018. 333 с.
205. Шелудько В. Л. Мовна особистість сучасного українського державного службовця в професійному дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2018. 20 с.

206. Шерех Ю. Так нас навчали правильних проізношень. URL : <https://r2u.org.ua/node/111> (дата звернення: 29.11.2017).
207. Шишимер Л. Ф. Билингвизм как многоаспектный феномен. URL : https://www.pglu.ru/upload/iblock/273/uch_2010_ii_00045.pdf (дата звернення: 27.11.2016).
208. Штефан В. Л. Деякі аспекти сучасної мовної ситуації в Україні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2010. Вип. XXVIII. С. 331 – 334.
209. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. Київ : Київський державний лінгвістичний університет, 2000. 283 с.
210. Шухардт Г. К вопросу о языковом смешении. *Избранные статьи по языкознанию*. Москва : Издательство иностранной литературы, 1950. С. 174 – 184.
211. Щерба Л. В. О понятии смешения языков. *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград, 1974. С. 60 – 74. URL : <http://www.philology.ru/linguistics1/shcherba-74b.htm> (дата звернення: 28.11.2017).
212. Щербина В. Боротьба Києва за автономію. *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Київ : Державне видавництво України, 1926. С. 167 – 216.
213. Юзевський Г. Замість щоденника / пер. Васейко Ю. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 168 с.
214. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада. Київ : Нац. акад. наук України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 2000. 288 с.
215. Язык и общество. Энциклопедия. Москва : Издательский центр «Азбуковник», 2016. 872 с.
216. Baker C. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. 3rd edn. Multilingual Matters Ltd, 2001. 484 p.

217. Bialystok E. Bilingualism: The good, the bad and the indifferent. *Bilingualism: Language and Cognition*. 2009. No. 12. URL : <https://cutt.ly/XhbsEuJ> (28.10.2016).
218. Bilaniuk L. Contested tongues: language politics and cultural correction in Ukraine. Ithaca : Cornell University Press, 2005. 256 p.
219. Bloomfield L. Language. New York : H. Holt and Company, 1933. 564 p.
220. Cummins J. Bilingualism and Minority Language Children. Ontario : Ontario Institute for Studies in Education. 1981. URL : <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED215557.pdf> (22.11.2016).
221. Cummins J. The construct of language proficiency in bilingual education. URL : <https://cutt.ly/rhbsZYR> (28.10.2016).
222. Cummins J. The influence of bilingualism on cognitive growth: A synthesis of research findings and explanatory hypotheses. URL : <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED125311.pdf> (28.10.2016).
223. Darcy N. A review of the literature on the effects of bilingualism upon the measurement of intelligence. *Journal of Genetic Psychology*. 1953. No. 82. P. 21 – 57. URL : <https://cutt.ly/lhbs0s0> (08.12.2016).
224. Diebold A. Incipient bilingualism. *Language*. 1961. Vol. 37. No. 1. P. 97 – 112.
225. Ferguson Ch. Language structure and language use : Essays by Charles Ferguson. Stanford : Stanford University Press, 1971. 328 p.
226. Fishman J. The sociology of language. *Advances in the Sociology of Language*. 1971. Vol. 1.
227. Fishman J. Bilingualism with and without diglossia; Diglossia with and without bilingualism. URL : <https://cutt.ly/ahbs8AB> (10.12.2016).
228. Galloway L., Scarcella R. Cerebral organization in adult second language acquisition: Is the right hemisphere more involved? *Brain and Language*. 1982. Vol. 16 (1). P. 56 – 60.

229. Green D. Control, activation, and resource: A framework and a model for the control of speech in bilinguals. *Brain and Language*. 1986. Vol. 27. P. 210 – 223.
230. Grosjean F. The bilingual as a competent but specific speaker-hearer. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. 1985. Volume 6 (6). P. 467 – 477.
231. Grosjean F. Individual bilingualism. URL : https://www.francoisgrosjean.ch/bilin_bicult/5%20Grosjean.pdf (13.01.2017).
232. Grosjean F. Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism. URL : <http://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674530928> (13.01.2017).
233. Grosjean F. Living with two languages and two cultures. URL : <https://cutt.ly/GhbddRh> (12.01.2017).
234. Grosjean F. The bilingual's language modes. URL : <https://cutt.ly/9hbdhrv> (12.01.2017).
235. Haugen E. Study in Bilingual Behavior. Philadelphia, 1953. 159 p.
236. Kloss H. Types of Multilingual Communities: A Discussion of Ten Variables. *Sociological Inquiry*. 1966. No. 36 (2). URL : <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1475-682X.1966.tb00621.x> (15.01.2017).
237. Lambert W. E. Developmental aspects of second-language acquisition : I. Associational fluency, stimulus provocativeness, and word-order influence. *Journal of Social Psychology*. 1956. Vol. 43. P. 83 – 89.
238. Lambert W. A Social Psychology of Bilingualism. *Sociolinguistics: the Essential Readings*. Oxford : Blackwell Publishing, 2003. P. 305 – 322.
239. Laurie S. Lectures on Language and Linguistic Method in School. Cambridge : Cambridge University Press. 1890. URL : https://pure.mpg.de/rest/items/item_2352643_3/component/file_2352642/content (18.01.2017).

240. Myers-Scotton C. Code-switching. *The Handbook of Sociolinguistics* / Ed. by F. Coulmas. Oxford : Blackwell, 1998. P. 149 – 162.

241. Peal E., Lambert W. E. The relation of bilingualism to intelligence. Washington, D.C. : American Psychological Association, 1962.

242. Porter S. E. Diglossia and Other Topics in New Testament Linguistics. Sheffield Academic Press, 2000. 312 p.

243. Saer D. The effects of bilingualism on intelligence. *British Journal of Psychology*. 1923. No. 14. P. 25 – 38. URL : https://pure.mpg.de/rest/items/item_2376853/component/file_2376852/content (12.01.2017).

244. The Handbook of Bilingualism and Multilingualism / edited by Tej K. Bhatia and William C. Ritchie. 2nd edn. London : Wiley-Blackwell, 2013. 964 p.

245. The linguistics encyclopedia / ed. by Kirsten Malmkjær. London and New York : Routledge, 1995. 795 p.

246. Toukomaa P., Skutnabbkangas T. The Intensive Teaching of the Mother Tongue to Migrant Children at Pre-school Age / (Research Report No. 26). Department of Sociology and Social Psychology, University of Tampere. 1977.

247. Vaid J., Hall D. Neuropsychological perspectives on bilingualism: Right, left and center. URL : <file:///C:/Users/Admin/Downloads/VaidandHall1991Neuropsychologicalperspectivesonbilingualism.pdf> (14.01.2017).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.

Окремі питання з анкети для масового опитування українців, здійсненого в межах проєкту AZ № 90217 за підтримки фонду «Фольксваген», що були використані в процесі написання дисертаційної роботи

1. Як, на Вашу думку, змінилася ситуація щодо вживання української мови в Україні після подій на Майдані Незалежності у 2013 році та початку протистояння з Росією?

1. Вживання мови істотно розширилося.	4. Вживання мови дещо скоротилося.
2. Вживання мови дещо розширилося.	5. Вживання мови істотно скоротилося.
3. Нічого не змінилося.	6. <i>ВВ (не зачитувати).</i>

2. Як, на Вашу думку, змінилася ситуація щодо вживання російської мови в Україні після подій на Майдані Незалежності у 2013 році та початку протистояння з Росією?

1. Вживання мови істотно розширилося.	4. Вживання мови дещо скоротилося.
2. Вживання мови дещо розширилося.	5. Вживання мови істотно скоротилося.
3. Нічого не змінилося.	6. <i>ВВ (не зачитувати).</i>

3. На Вашу думку, чи відповідає сучасний стан вживання української мови в усіх сферах мовлення її статусу «державної»?

1. Мова вживається в більшому обсязі, ніж цього вимагає статус.
2. Мова вживається в обсязі, що відповідає її статусу.
3. Мова вживається в меншому обсязі, ніж вимагає статус.
4. *ВВ (не зачитувати).*
5. *Інше (не зачитувати. Без фіксації, що саме).*

4. Як Ви вважаєте, російська мова має вживатися в Україні в більшому обсязі, ніж тепер, у такому самому чи меншому?

1. У більшому обсязі, ніж тепер.
2. У такому самому обсязі, як тепер.
3. У меншому обсязі, ніж тепер.
4. ВВ (не зачитувати).

5. Як Ви вважаєте, українська мова має вживатися в Україні в більшому обсязі, ніж тепер, у такому самому чи меншому?

1. У більшому обсязі, ніж тепер.
2. У такому самому обсязі, як тепер.
3. У меншому обсязі, ніж тепер.
4. ВВ (не зачитувати).

6. На Вашу думку, чи престижно зараз в Україні говорити: (Респондент має дати відповідь по кожному рядку таблиці)

	Престижно	Скоріше престижно	Скоріше не престижно	Не престижно	Постановка питання не коректна (не зачитувати)	ВВ (не зачитувати)
1. Українською мовою	1	2	3	4	5	6
2. Російською мовою	1	2	3	4	5	6
3. Англійською мовою	1	2	3	4	5	6

7. У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою: (Респондент має дати відповідь по кожному рядку таблиці)

	Май же ніхто	Значно менше полови ни	Поло вина на полови ну	Значно більше полови ни	Ма йже всі	<i>ВВ</i> (не <i>зачитувати</i>)
1. У державних закладах	1	2	3	4	5	6
2. У закладах сфери послуг (магазинах, кафе тощо)	1	2	3	4	5	6
3. У школах	1	2	3	4	5	6
4. У вищих навчальних закладах	1	2	3	4	5	6
5. У громадському транспорті	1	2	3	4	5	6
6. З родиною, друзями	1	2	3	4	5	6
7. З незнайомими людьми на вулиці	1	2	3	4	5	6

8. Чи згодні Ви з твердженням, що українська мова є одним із атрибутів державності України?

Зовсім не згоден(а)	Здебільшо го ні	І так, і ні	Здебільшо го так	Повністю згоден(а)	<i>ВВ</i> (не <i>зачитувати</i>)
1	2	3	4	5	6

9. Як Ви вважаєте, яким має бути статус української та російської мов в Україні? Можете вказати лише один варіант відповіді.

1. Українська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням російської мови з усіх сфер життя.
2. Українська мова – державна, російська мова – мати такі самі права, як і решта мов національних меншин.
3. Українська мова – державна, російська мова має використовуватися паралельно лише як розмовна.
4. Українська мова – державна, російська має вживатися паралельно як офіційна мова в тих місцевостях, де більшість населення цього прагнутьиме.
5. Українська та російська мови мають бути рівноправними державними мовами.

6. Російська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням української мови з усіх сфер життя.
 7. *Це питання для мене не має значення (не зачитувати).*
 8. *ВВ (не зачитувати).*
 9. *Інше (не зачитувати, якщо респондент пропонує свій варіант відповіді – запишіть його)* _____
-

10. Після початку протистояння з Росією Ваше ставлення до української мови

1. Значно покращилося.
2. Покращилося.
3. Лишилося без змін.
4. Погіршилося.
5. Значно погіршилося.
6. *ВВ (не зачитувати).*

11. Після початку протистояння з Росією Ваше ставлення до російської мови

1. Значно покращилося.
2. Покращилося.
3. Лишилося без змін.
4. Погіршилося.
5. Значно погіршилося.
6. *ВВ (не зачитувати).*

12. Після початку протистояння з Росією як Ви переважно ставитесь до людей, які в повсякденному спілкуванні говорять українською мовою? Указати лише один варіант відповіді.

1. Такі люди мені не подобаються.
2. Здебільшого такі люди мені не подобаються.
3. Здебільшого такі люди мені подобаються.
4. Такі люди мені подобаються.
5. *(не зачитувати)* Мова, якою спілкується людина, не впливає на те, подобається ця людина мені чи ні.
6. *(не зачитувати) ВВ.*

13. Після початку протистояння з Росією як Ви переважно ставитесь до людей, які в повсякденному спілкуванні говорять російською мовою? Указати лише один варіант відповіді.

1. Такі люди мені не подобаються.
2. Здебільшого такі люди мені не подобаються.
3. Здебільшого такі люди мені подобаються.
4. Такі люди мені подобаються.
5. *(не зачитувати)* Мова, якою спілкується людина, не впливає на те, подобається ця людина мені чи ні.
6. *(не зачитувати)* ВВ.

14. На Вашу думку, в Україні російська та українська мови:

1. Протистоять одна одній.
2. Частково конкурують.
3. Мирно співіснують.
4. *Інше (не зачитувати. Без фіксації, що саме).*

15. Чи згодні Ви з твердженням, що в Україні існує конфлікт на мовному ґрунті?

Повністю згоден(а)	Здебільшого так	І так, і ні	Здебільшого ні	Зовсім не згоден(а)	ВВ <i>(не зачитувати)</i>
1	2	3	4	5	6

16. Як Ви вважаєте, чи призведе поширення української мови на всі сфери мовлення до загострення міжнаціональних стосунків?

1. Не призведе.
2. Скоріше не призведе.
3. Скоріше призведе.
4. Напевно призведе.
5. *ВВ (не зачитувати).*

17. Як Ви вважаєте, чи призведе до загострення міжнаціональних стосунків надання російській мові статусу другої державної чи офіційної?

1. Не призведе.
2. Скоріше не призведе.
3. Скоріше призведе.
4. Напевно призведе.
5. *ВВ (не зачитувати).*

18. Якою мірою мовна ситуація в Україні забезпечує можливості україномовного населення задовольнити свої культурно-інформаційні потреби?

1. Повністю забезпечує.	4. Скоріше не забезпечує.
2. Загалом забезпечує.	5. Зовсім не забезпечує.
3. Певною мірою забезпечує.	6. <i>ВВ (не зачитувати).</i>

19. Якою мірою мовна ситуація в Україні забезпечує можливості російськомовного населення задовольнити свої культурно-інформаційні потреби?

1. Повністю забезпечує.	4. Скоріше не забезпечує.
2. Загалом забезпечує.	5. Зовсім не забезпечує.
3. Певною мірою забезпечує.	6. <i>ВВ (не зачитувати).</i>

20. На Вашу думку, інформаційний простір (газети, радіо, телебачення тощо) України можна назвати:

1. Скоріше російськомовним.
2. Рівною мірою російськомовним і україномовним.
3. Скоріше україномовним.
4. Важко відповісти.

21. Чи важливо для Вас мати можливість обрати мову для:

	Так	Ні	Важко відповісти
1. Читання книжок	1	2	3
2. Читання газет	1	2	3
3. Прослуховування радіопередач	1	2	3
4. Перегляду телепрограм	1	2	3

5. Перегляду фільмів у кінотеатрі	1	2	3
-----------------------------------	---	---	---

22. Чи впливає на Ваш вибір мова, коли Ви хочете:

	Так	Ні	Важко відповісти
1. Почитати книжку	1	2	3
2. Почитати газету	1	2	3
3. Послухати радіопередачу	1	2	3
4. Подивитися фільм по телевізору	1	2	3
5. Подивитися фільм в кінотеатрі	1	2	3

23. Чи доводилося Вам стикатися в Україні з проявами дискримінації україномовних громадян російськомовними (за мовною ознакою)?

1. Так, досить часто.
2. Так, але рідко.
3. Ні, не доводилося.
4. *ВВ (не зачитувати).*

24. Чи доводилося Вам останнім часом стикатися в Україні з проявами дискримінації російськомовних громадян україномовними (за мовною ознакою)?

1. Так, досить часто.
2. Так, але рідко.
3. Ні, не доводилося.
4. *ВВ (не зачитувати).*

25. Як Ви вважаєте, чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?

1. Так.
2. Скоріше так, ніж ні.
3. Скоріше ні, ніж так.
4. Ні.
5. *ВВ (не зачитувати).*

26. Як Ви вважаєте, чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час усього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) у державних закладах освіти?

1. Так.
2. Скоріше так, ніж ні.
3. Скоріше ні, ніж так.
4. Ні.
5. *ВВ (не зачитувати).*

27. Як Ви вважаєте, чи потрібно запровадити іспит (атестацію) з української мови для всіх держслужбовців?

1. Так.
2. Ні.
3. *ВВ (не зачитувати).*

28. Якою мовою: (Оцінка повинна бути в кожному рядку таблиці).

	Переважаю українськ ою	Українськ ою і російськ ою рівною мірою	Переважаю о російськ ою	<i>ВВ (не зачитув ати</i>
1. Ви зазвичай дивитесь телепередачі	1	2	3	4
2. Ви зазвичай спілкуєтесь з друзями	1	2	3	4
3. Зазвичай спілкуються / спілкувалися між собою Ваші батьки	1	2	3	4
4. Ви одержали середню освіту	1	2	3	4
5. Зазвичай Ви читаете художню літературу	1	2	3	4
6. Ви зазвичай звертаєтесь до незнайомих однолітків	1	2	3	4
7. – і вони зазвичай Вам відповідають	1	2	3	4
8. Між собою зазвичай спілкуються / спілкувалися Ваші бабусі й дідусі	1	2	3	4
9. Ви, як правило, лаєтесь	1	2	3	4
10. Ви зазвичай спілкуєтесь на роботі (у навчальному закладі)	1	2	3	4

11. Ви зазвичай звертаєтесь до продавців у магазинах	1	2	3	4
12. – і Вам зазвичай відповідають	1	2	3	4
13. Ви віддасте перевагу читанню спеціальної, фахової (навчальної) літератури	1	2	3	4
14. Ви читаєте газети й журнали	1	2	3	4
15. Ви читаєте матеріали в Інтернеті	1	2	3	4
16. Ви зазвичай рахуєте	1	2	3	4
17. Ви найліпше володієте	1	2	3	4
18. Ви найліпше вмієте писати	1	2	3	4
19. Ви зазвичай говорите в присутності україномовних людей	1	2	3	4
20. Ви зазвичай говорите в присутності російськомовних людей	1	2	3	4
21. Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися	1	2	3	4
22. Ви зазвичай звертаєтесь до чиновників у державних установах	1	2	3	4
23. – і Вам зазвичай відповідають	1	2	3	4
24. Ви зазвичай слухаєте радіопередачі	1	2	3	4
25. Ви зазвичай звертаєтесь до незнайомих літніх людей	1	2	3	4
26. – і Вам зазвичай відповідають	1	2	3	4
27. Ви хотіли б, щоб Ваші діти говорили	1	2	3	4
28. Ви зазвичай спілкуєтесь вдома з родиною	1	2	3	4

29. Як Ви оцінюєте свій рівень володіння: (Респондент має дати відповідь по кожному рядку таблиці)

	Дуже добре	Добре	Задовільно	Погано	Дуже погано	ВВ (не зачитувати)
1. Українською мовою	1	2	3	4	5	6
2. Російською мовою	1	2	3	4	5	6

30. Чи **обов'язково** громадянам України володіти: (Респондент має дати відповідь по кожному рядку таблиці)

	Так	Ні	<i>ВВ</i> (не зачитувати)
1. Українською мовою	1	2	3
2. Російською мовою	1	2	3
3. Англійською мовою	1	2	3
4. Іншою іноземною мовою	1	2	3

31. Чи **обов'язково** в загальноосвітній школі вивчати як окремі дисципліни: (Респондент має дати відповідь по кожному рядку таблиці)

	Так	Ні	<i>ВВ</i> (не зачитувати)
1. Українську мову	1	2	3
2. Російську мову	1	2	3
3. Англійську мову	1	2	3
4. Інші іноземні мови	1	2	3

32. Є таке поняття як «білінгвізм». Згідно з визначенням білінгвізму – це двомовність, тобто вживання двох мов у межах однієї соціальної спільноти. Чи могли б Ви себе зарахувати до білінгвів – людей, які вживають і українську, і російську мови?

1. Так.
2. Скоріше так, ніж ні.
3. Скоріше ні, ніж так.
4. Ні.
5. *ВВ* (не зачитувати).

33. А чи зарахували б Ви до білінгвів більшість мешканців Вашого міста (регіону, країни)?

	Так	Ні	<i>ВВ</i> (не зачитувати)
1. Міста, селища	1	2	3

2. Регіону	1	2	3
3. Країни	1	2	3

34. Як Ви вважаєте, якщо переважна більшість громадян України будуть білінгвами (добре володіти українською та російською мовами), чи дозволить це запобігти конфліктам на мовному ґрунті?
1. Так.
 2. Скоріше так, ніж ні.
 3. Скоріше ні, ніж так.
 4. Ні.
 5. *ВВ (не зачитувати).*
35. Як Ви вважаєте, чи повинна російська мова мати на законодавчому рівні якісь переваги порівняно з мовами інших національних меншин, які мешкають на території України?
1. Так.
 2. Скоріше так, ніж ні.
 3. Скоріше ні, ніж так.
 4. Ні.
 5. *ВВ (не зачитувати).*
36. Якими мають бути відносини між Україною та Росією? (*Респондент може обрати лише один варіант відповіді*).
1. Повне припинення будь-яких відносин (закриті кордони, розрив дипломатичних відносин).
 2. Зведення відносин до мінімально необхідних контактів (закриті кордони, візи, мінімальний товарообіг).
 3. Рівноправні відносини незалежних держав, де кожна сторона відстоює свої інтереси (з закритими кордонами та візами).
 4. Пріоритетне та стратегічне партнерство (з відкритими кордонами та безвізовим режимом).
 5. Об'єднання в єдину державу.
 6. *ВВ (не зачитувати).*
37. Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі:

1. Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування.
2. Україна має стати двомовною країною.
3. Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування.
4. *Інше (не зачитувати. Без фіксації, що саме).*
5. *ВВ (не зачитувати).*

38. Чи відповідає Вашим уявленням про бажане майбутнє країни взятий Україною курс на зміни після подій 2013-го року?

1. Так.
2. Скоріше так, ніж ні.
3. Скоріше ні, ніж так.
4. Ні.
5. *ВВ (не зачитувати).*

39. Чи згодні Ви з твердженням деяких політиків та громадян, що питання статусу російської мови стало однією з причин втрати Криму та подій на Донбасі?

Зовсім не згоден(а)	Здебільшого ні	І так, і ні	Здебільшого так	Повністю згоден(а)	<i>ВВ (не зачитувати)</i>
1	2	3	4	5	6

40. Чи згодні Ви з твердженням, що мова – це не лише питання культури, а й національної єдності та державної безпеки?

Зовсім не згоден(а)	Здебільшого ні	І так, і ні	Здебільшого так	Повністю згоден(а)	<i>ВВ (не зачитувати)</i>
1	2	3	4	5	6

41. Як Ви вважаєте, чи існує сьогодні загроза для цілісності України як держави внаслідок поширення на її території двох мов?

1. Так.
2. Скоріше так.
3. Скоріше ні.
4. Ні.

5. *ВВ (не зачитувати).*

42. Як Ви вважаєте, що має бути пріоритетом у зовнішній політиці України?

1. Розвиток відносин із західними країнами, у першу чергу – з Європейським Союзом.
2. Нормалізація і розвиток відносин з Росією.
3. Україна має розбудовувати партнерські, взаємовигідні відносини і з країнами Заходу, і з Росією, не віддаючи однозначної переваги кому-небудь.
4. Важко відповісти (*Не зачитувати*).

ДОДАТОК Б.

Зразок анкети для студентського опитування

Добрий день! Ми пропонуємо Вам взяти участь у соціологічному дослідженні, присвяченому вивченню мовної ситуації в Україні. Для нас дуже важливо дізнатися Вашу думку, тому **просимо Вас дати відповіді на всі запитання.**

Вам потрібно буде обрати той варіант відповіді, що підходить Вам найбільше та відображає Вашу точку зору. Ваші відповіді на питання будуть використані тільки в узагальненому вигляді разом із відповідями інших респондентів.

- 1. На Вашу думку, чи престижно зараз у Києві говорити: (дати відповідь у кожному рядку таблиці)**

	Престижно	Скоріше престижно	Скоріше не престижно	Не престижно	Інше
1. Українською мовою	1	2	3	4	5
2. Російською мовою	1	2	3	4	5
3. Англійською мовою	1	2	3	4	5

- 2. Чи стало, на Вашу думку, спілкування українською мовою престижнішим після подій на Майдані Незалежності у 2013 році та початку протистояння з Росією?**

1. Так.	4. Скоріше ні.
2. Скоріше так.	5. Ні.
3. Нічого не змінилося.	6. Інше.

- 3. Є таке поняття як «білінгвізм». Згідно з визначенням білінгвізму – це двомовність, тобто вживання двох мов у межах однієї національної спільноти. Чи могли б Ви себе зарахувати до білінгвів – людей, які вживають і українську, і російську мови?**

1. Так.
2. Скоріше так, ніж ні.
3. Скоріше ні, ніж так.
4. Ні.
5. Інше.

4. **Якою мовою:** (Оцінка повинна бути в кожному рядку таблиці).

		Російськ ою	Переваж но російськ ою	Рівно ю мірою обома	Переважн о українськ ою	Українськ ою	Інше (напи шіть)
1.	Ви спілкуєтеся в повсякденному житті:	1	2	3	4	5	6
2.	Відбувається спілкування на заняттях в університеті:	1	2	3	4	5	6
3.	На перервах в університеті Ви спілкуєтеся з викладачами:	1	2	3	4	5	6
4.	На перервах в університеті Ви спілкуєтеся зі студентами:	1	2	3	4	5	6
5.	Якою мовою, на Вашу думку, має відбуватися неформальне спілкування киян?	1	2	3	4	5	6
6.	Якою мовою, на Вашу думку, має відбуватися формальне спілкування киян?	1	2	3	4	5	6
7.	Ви користуєтеся в магазині, у транспорті, на вулиці:	1	2	3	4	5	6
8.	Ви користуєтесь	1	2	3	4	5	6

	Я адміністративних установах, банках, поштових відділеннях:						
9.	Ви читаете журнали, газети, інтернет-матеріали, дивитесь телепередачі:	1	2	3	4	5	6
10.	Ви б хотіли, щоб в Україні випускали журнали, газети, теле- та радіопередачі:	1	2	3	4	5	6
11.	Ви звертаєтесь до незнайомих людей на вулиці:	1	2	3	4	5	6
12.	Ви відповідаєте, коли до Вас звертаються українською:	1	2	3	4	5	6
13.	Ви відповідаєте, коли до Вас звертаються російською:	1	2	3	4	5	6

5. Що найчастіше є причиною Вашого переходу з української мови спілкування на російську або з російської на українську?

Напишіть, будь ласка, свій варіант відповіді: _____

6. На Вашу думку, чи відповідає сучасний стан уживання української мови в усіх сферах мовлення її статусу «державної»?

1. Мова вживається в більшому обсязі, ніж цього вимагає статус.
 2. Мова вживається в обсязі, що відповідає її статусу.
 3. Мова вживається в меншому обсязі, ніж вимагає статус.
 4. Інше.
7. **Як Ви вважаєте, чи повинна російська мова мати на законодавчому рівні якісь переваги порівняно з мовами інших національних меншин, які мешкають на території України?**
1. Так.
 2. Скоріше так, ніж ні.
 3. Скоріше ні, ніж так.
 4. Ні.
 5. Інше.
8. **Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?**
1. Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування.
 2. Україна має залишатися двомовною країною.
 3. Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування.
 4. Інше.

На закінчення декілька слів про себе

9. Ваша стать: 1. Жіноча 2. Чоловіча
10. Ваш вік: *(запишіть кількість повних років)* _____ років
11. Ваша національність: _____
12. Місто / село та область, звідки Ви
 родом: _____
13. Університет та факультет, де Ви навчаєтеся: _____
